

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

КОПИК ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 343(477)“13/15”

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Кульчицький Володимир Семенович,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Кольбенко Андрій Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія дослідження	12
1.2. Джерельна база дослідження	25
1.3. Методологічна основа	28
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2	
ДЖЕРЕЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У	
СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	
35	
2.1. Джерела кримінального права на українських землях до прийняття	
Статутів Великого князівства Литовського	35
2.2. Статути Великого князівства Литовського 1529 р. і 1566 р. як джерела	
кримінального права на українських землях	52
2.3. Регулювання кримінально-правових відносин в українських містах за	
магдебурзьким правом.....	60
2.4. Джерела кримінального права в єврейських і вірменських громадах	
Великого князівства Литовського.....	68
Висновки до розділу 2.....	80
РОЗДІЛ 3	
ПРАВОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА	
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА	
ЛИТОВСЬКОГО	
82	

3.1. Поняття злочину та склад злочину у кримінальному праві Великого князівства Литовського.....	82
3.2. Мета і система покарань	101
3.3.Звільнення від кримінальної відповідальності та заміна покарання.....	132
Висновки до розділу 3.....	139
РОЗДІЛ 4	
ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА У ПРАВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	141
4.1. Критерії класифікації злочинів.....	141
4.2. Злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства.....	145
4.3. Злочини проти особи та власності	161
4.4. Злочини проти релігії та церкви.....	180
Висновки до розділу 4.....	184
ВИСНОВКИ.....	186
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ.....	218

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні умови правового розвитку України спонукають до розробки нових наукових моделей вирішення актуальних проблем суспільного життя. Протидія злочинності становить одне з одвічних і центральних завдань юридичної науки та держави. Як негативне суспільне явище злочинність має здатність невинно еволюціонувати, набирати нових форм і проявів, поширюватись у найрізноманітніших суспільних сферах. Відтак ефективна боротьба зі злочинністю вимагає врахування широкого переліку факторів, серед яких помітне місце займає історичний досвід. Невід'ємну складову цього досвіду становить кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) – держави, що здійснила важливий внесок у формування та розвиток східноєвропейської правової традиції.

Сучасна кримінально-правова наука відчуває гостру необхідність змістовного наповнення в частині історико-правових аспектів еволюції поняття злочину, покарання, кримінальної відповідальності та звільнення від неї тощо. Це пояснюється насамперед тим, що минуле, сучасне і майбутнє становлять взаємообумовлену та нерозривну єдність, тому подальші вдосконалення кримінального закону повинні базуватись на існуючих досягненнях правової думки та практичному досвіді застосування кримінально-правових норм. Як видається, для розвитку сучасного кримінального права значну користь можуть принести історико-правові дослідження українського кримінального права на різних етапах історії, серед яких – період перебування українських земель у складі ВКЛ.

Для вирішення комплексу важливих завдань, які постали перед Україною в даний час, існує потреба ретроспективного аналізу нормативно-правових актів, які у період приєднання українських земель до складу ВКЛ були покликані забезпечувати охорону суспільних відносин від злочинних посягань. Не менш важливим питанням є з'ясування тогочасних пріоритетів у визначенні об'єктів

кримінально-правової охорони, підходів до кваліфікації суспільно-небезпечних діянь, призначення покарання чи звільнення від кримінальної відповідальності та ін.

Усі ці обставини, а також недостатня кількість комплексних наукових досліджень цієї проблеми, визначають актуальність даної дисертаційної праці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках науково-дослідної проблематики кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Актуальні проблеми історії держави і права та політико-правових вчень» (номер державної реєстрації 0109U004350).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у поглибленні історико-правових знань про генезу українського кримінального права литовсько-руського періоду, проблеми його застосування та класифікації протиправних діянь у XIV–XVI ст., а також з'ясування факторів впливу на еволюцію кримінально-правових норм та інститутів.

Відповідно до вказаної мети та для її досягнення вирішенню підлягають такі завдання:

- з'ясувати й охарактеризувати джерела кримінального права ВКЛ, які були чинними на тогочасних українських землях;
- виявити правові основи кримінальної відповідальності деяких етнорелігійних громад ВКЛ;
- встановити особливості застосування кримінально-правових норм у практиці судів українських земель, які входили до складу ВКЛ;
- визначити поняття злочину та принципи кримінального права, які діяли на українських землях у складі ВКЛ;
- охарактеризувати мету та систему покарань, які застосовувалися на українських землях за кримінальним правом ВКЛ;

- з'ясувати особливості окремих видів злочинів на українських землях литовсько-руського періоду історії права;

- сформулювати на основі представленого правового досвіду пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства сучасної України.

Об'єктом дослідження є кримінальне право ВКЛ та практика його застосування на українських землях.

Предметом дослідження є історико-правові закономірності та особливості становлення і розвитку джерел кримінального права ВКЛ, його інститутів і норм, котрі застосовувались на українських землях у XIV – XVI ст.

Хронологічні межі дослідження – з XIV ст. по 1569 р., тобто період часу, протягом якого українські землі входили до складу ВКЛ. Верхня хронологічна межа пояснюється тим, що внаслідок укладення Люблінської унії 1 липня 1569 р. було утворено нову державу – Річ Посполиту, внаслідок чого юридично перестало існувати ВКЛ як суверенна держава.

Територіальні межі дослідження становлять Волинська, Київська, Подільська, Чернігово-Сіверська землі, а згодом повіти Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, які у досліджуваний період входили до складу ВКЛ.

Методи дослідження обрані з урахуванням мети і завдань дисертаційної роботи, об'єкта і предмета дисертаційного дослідження. Методологічну основу дослідження становлять філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. У роботі використовувався, зокрема, філософський метод діалектики, який дозволив розглянути кримінальне право XIV – XVI ст. як важливу частину українського права, що перебуває у постійному русі (розвитку) й бере свій початок з найдавніших часів.

Загальнонауковими методами даного дослідження є історичний, системний, структурно-функціональний і соціологічний. За допомогою історичного методу були проаналізовані передумови прийняття нормативно-правових актів, що визначали юридичні основи кримінальної відповідальності у досліджуваний період. Системний метод допоміг виявити характерні ознаки та властивості

правових норм та інститутів як складових галузі права, яка регулювала кримінально-правові відносини населення, у т. ч. деяких національних громад, що проживали на українських землях, які входили до складу ВКЛ, а також проаналізувати процес формування окремих норм та інститутів цієї галузі права. Структурно-функціональний метод було використано з метою визначення складових елементів кримінального права досліджуваного періоду та встановлення функціональних зв'язків між цими елементами – нормами та інститутами. Соціологічний метод сприяв розкриттю суспільних умов, у яких застосовувалися кримінально-правові норми, закріплені у законодавстві ВКЛ.

Спеціально-юридичними методами дослідження стали: історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний і герменевтико-правовий. Історико-правовий метод виступає визначальним засобом формування нових знань про кримінальне право ВКЛ на всіх стадіях, рівнях і напрямках дослідження. Зокрема, з його допомогою вдалось розкрити підходи законодавця до правового регулювання кримінальної відповідальності, тенденції еволюції кримінального права у контексті загальноєвропейської правової традиції, а також обґрунтувати гіпотези, висновки та теоретичні положення. Для порівняння кримінально-правових норм, які містилися у різних джерелах права, що були чинними на українських землях протягом певного проміжку часу впродовж існування ВКЛ, використовувався порівняльно-правовий метод. З метою ґрунтовного аналізу нормативно-правових актів, які містять кримінально-правові норми та практики їх застосування на українських землях зокрема, та у ВКЛ у цілому, застосовувався формально-юридичний метод. Герменевтико-правовий метод сприяв відтворенню глибинної семантики (сміслового аспекту мови, окремих слів, термінів або частин слова) та переосмисленню змісту правових норм Литовських статутів, та інших нормативно-правових актів досліджуваного періоду, архівних матеріалів і опублікованих документів.

Джерельну базу дослідження становлять насамперед нормативно-правові акти, у яких містяться кримінально-правові норми, що були чинними на

українських землях, які входили до складу ВКЛ: Руська правда, статутні земські грамоти Київської та Волинської земель, привілеї містам на магдебурзьке право, загальноземські привілеї, привілеї великих князів литовських єврейським громадам, Судебник Мхітара Гоша, Вірменський статут 1519 р., Судебник Казимира IV 1468 р., Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. Цінним джерелом є неопублікована судова практика, яка зосереджена в актових книгах Володимирського, Луцького, Київського та Вінницького ґродських судів, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Не менш корисною є судова практика, опублікована Вільнюським університетом у багатотомному виданні матеріалів Литовської метрики, Архіві Південно-Західної Росії, опублікованому Тимчасовою комісією для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі та ін.

Науково-теоретичною основою дисертації є положення, що містяться у працях провідних вітчизняних і зарубіжних учених-теоретиків, істориків держави і права, дослідників кримінального права та істориків, зокрема, Ю. Бардаха, М. Бажанова, С. Бершадського, І. Бойка, Т. Бондарук, Д. Ващука, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, І. Даниловича, Г. Демченка, Т. Довнар, М. Єпура, М. Кобилецького, С. Ковальової, С. Кудіна, В. Кульчицького, Р. Лащенко, С. Лазутки, Ф. Леонтовича, Л. Луць, М. Максимейка, О. Малиновського, П. Музиченка, Я. Падоха, О. Патяки, І. Старостіної, В. Сташиса, Б. Тищика, І. Усенка, М. Чубатого, І. Черкаського, Й. Юхо, Є. Шаломеєва, А. Яковліва, М. Ясинського та інших.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших сучасних комплексних досліджень кримінального права на українських землях у складі ВКЛ. У результаті проведеного дослідження сформульовані основні положення і висновки, яким притаманні елементи наукової новизни:

уперше:

- доведено, що в період існування ВКЛ в українському кримінальному праві поступово відбувався перехід від традиційного для європейських держав Середньовіччя уявлення про злочин як шкоду інтересам особи до сприйняття його як діяння, що становить загрозу інтересам суспільства (суспільну небезпеку);

- з'ясовано особливості кримінально-правової кваліфікації у литовсько-руську добу, яка перебувала на стадії формування та не містила чітких правил розмежування складів злочинів, що можна пояснити не тільки раннім етапом розвитку кримінального права, але й тим, що злочинні діяння визначались різними джерелами права;

- виявлено, що суд у разі сукупності злочинів керувався загальним обсягом заподіяної шкоди, однак присуджував покарання за кожен вчинений злочин окремо, що приводило до надмірно великого обсягу кари, якої зазнавав злочинець у випадку вчинення ним кількох злочинів;

- охарактеризовано та розкрито гуманістичний (як для більшості тогочасних держав Європи) характер кримінального права ВКЛ, в якому отримали широке застосування звільнення від відповідальності, заміна покарання, а також інші заохочувальні кримінально-правові норми, які відповідають сучасним тенденціям правового регулювання кримінальної відповідальності;

удосконалено:

- науково-теоретичні положення про основні поняття та інститути кримінального права ВКЛ, яке діяло на землях, що входили до складу цієї держави, використовуючи теоретичні підходи сучасного кримінального права України та тогочасні підходи до розуміння злочину, кримінальної відповідальності та покарання;

- класифікацію злочинів на українських землях за кримінальним правом ВКЛ, опираючись на об'єкт посягання як критерій класифікації (злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства; злочини проти особи та власності; злочини проти релігії та церкви);

- історико-правові знання про систематизацію права ВКЛ, оскільки в її межах відбувалась кодифікація кримінального права, про що свідчать окремі розділи Статутів ВКЛ, присвячені саме кримінальній відповідальності – Р. 11,12,13 Статуту 1529 р., Р. 11, 12, 13, 14 Статуту 1566 р., Р. 11, 12, 13,14 Статуту 1588 р.;

набули подальшого розвитку положення про:

- непоширеність і непопулярність застосування кваліфікованої смертної кари на українських землях ВКЛ, що були зумовлені поміркованою ментальністю місцевого населення;

- визначальне значення станової приналежності злочинця при призначенні судом йому виду покарання за вчинений злочин, що була типовою для тогочасних держав відповідно до принципу станової нерівноправності;

- домінування у ВКЛ нормативно-правового акту як джерела кримінального права, що остаточно оформили Статути 1529, 1566 і 1588 рр.;

- публічно-приватний характер кримінального права ВКЛ, який поєднав державоцентричні і гуманістичні засади юридичної відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що положення, які обґрунтовано у даному дисертаційному дослідженні, поглиблюють та збагатять вітчизняну історико-правову науку знаннями про кримінальне право, яке діяло на українських землях у складі ВКЛ. Зазначені положення можуть бути враховані для вдосконалення кримінального права сучасної України.

Матеріали даного дисертаційного дослідження можуть також бути використані у навчальному процесі юридичних та інших навчальних гуманітарних закладів під час викладання курсів «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Кримінальне право України».

Апробація результатів дослідження. Головні положення і висновки дисертації обговорені на засіданнях кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка.

Основні результати дослідження оприлюднені на таких наукових конференціях (тези або текст усіх виступів опубліковані): IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 2007 р.), XIV – XVI регіональних науково-практичних конференціях «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 2008–2010 рр.), IV Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 2008 р.), Науково-практичній конференції «Гуманітарно-економічні проблеми суспільства» (м. Львів, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи (присвячено 150-річчю Освальда Бальцера)» (м. Львів, 2009 р.), Міжнародній студентсько-аспірантській науковій конференції «Правова система, громадянське суспільство та держава» (м. Львів, 2009 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у п'яти статтях, опублікованих в українських виданнях, що визнані фаховими з юридичних наук, одній статті в іноземному періодичному юридичному виданні, а також у восьми збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження і складаються з вступу, чотирьох розділів (розподілених на чотирнадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел (276 найменування) та додатків. Повний обсяг рукопису дисертації становить 220 сторінок, із них основний текст – 191 сторінка, список використаних джерел – 25 сторінок, додатки – 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Питання державного ладу та права українських земель у складі ВКЛ неодноразово ставало об'єктом дослідження українських, російських, білоруських, литовських та польських вчених. Окремі такі дослідження стосувалися передумов приєднання українських земель до складу ВКЛ та наслідків їх перебування у складі цієї держави, а також Речі Посполитої. Інші наукові праці мали на меті окреслити організацію і діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а також право ВКЛ та Речі Посполитої в цілому, та на українських землях зокрема. Значно менше існує праць присвячених безпосередньо окремим аспектам кримінального права ВКЛ та його застосуванню на українських землях.

Історіографія досліджуваної проблеми вимагає певної періодизації, адже дослідження права (у тому числі кримінального), що діяло на українських землях під владою ВКЛ, має багаторічну історію. З огляду на це, доцільно виділити три основні періоди вивчення цих питань: 1) XIX ст. – початок XX ст.; 2) 20-ті – 80-ті рр. XX ст.; 3) 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.

Перший період розпочався у XIX ст., коли відбувалось становлення історико-правової науки. Як відомо, право ВКЛ першими почали вивчати польські дослідники (Т. Чацький, С. Лінде, І. Раковецький, В. Маційовський, С. Кутшеба та ін.). Недоліком досліджень деяких польських вчених кінця XIX – початку XX ст. був обмежений характер питань, які розглядалися (в основному досліджували діяльність князів, королів або унії). Що ж до вивчення права, то більшість учених обмежувалися лише аналізом норм Статутів ВКЛ. Окрім того, вони намагалися довести відсталість у державно-правовому розвитку українського, білоруського,

литовського народів й запозичення ними у Польського королівства державно-правових інститутів.

Одним з перших наукових досліджень, присвячених праву ВКЛ, була праця відомого польського дослідника історії права та громадського діяча Т. Чацького [261; 262], у якій автор визначив джерела права Польського королівства та ВКЛ, дав короткий загальний огляд історії законодавства й приділив значну увагу Статуту ВКЛ 1529 р. Вчений критикував погляди польських юристів XVII – XVIII ст., які вважали основним джерелом права Польського королівства і ВКЛ римське право, і стверджував, що джерелами статутів були також звичаї, традиції і право північних народів та германців.

Відомий історик права С. Кутшеба був одним з перших польських дослідників, який по-новому підійшов до вивчення історії ВКЛ й досліджував державу і право у взаємозв'язку із суспільним ладом. Виклад історії ВКЛ він завершив у 1795 р., а це означає, що вчений вважав ВКЛ суверенною державою й після укладення Люблінської унії у 1569 р. У своїй праці С. Кутшеба також проаналізував основні джерела права Великого князівства Литовського, у тому числі церковного, міського і єврейського [268]. Він вважав, що існували три Статути ВКЛ як окремі правові документи, що створили своєрідну систему права цієї держави. Проте він розглядав це право не як самостійне, а як провінційне польське право.

Значного розвитку питання джерел права ВКЛ отримало у працях представників Київської історико-юридичної школи або, як ще її називають, школи західноруського права, а саме: М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтовича, М. Ясинського, Г. Демченка, О. Малиновського, М. Максимейка. Західноруське право – це право, поширене на українських, білоруських, частково литовських і російських землях упродовж їхнього входження до складу Великого князівства Литовського і Речі Посполитої (XIII – XVII ст.) [71, с. 5–6]. Спеціальне дослідження, яке провела історик права Т. Бондарук, присвячене процесу зародження і розвитку концепції західноруського права у контексті становлення

вітчизняної історико-правової науки, складанню наукових портретів дослідників – видатних правознавців представників цієї школи [70].

Безпосередньо кримінальному праву за Литовськими статутами приділили увагу у своїх дослідженнях Г. Демченко, О. Малиновський, М. Максимейко. Так історик права М. Максимейко досліджував джерельну базу кримінальних положень Литовського статуту. Він намагався довести вплив Руської правди, Судебника Казимира IV 1468 р., статутних грамот на кримінальні норми Литовського статуту, вказав на спільні риси Руської правди та Литовського статуту тощо, проте, не усі ці погляди підтримали його наступники, особливо щодо рецепції іноземного права [164]. У другій його праці дослідження проводилося без врахування відмінностей двох пам'яток права – Руської правди та Литовського статуту, і аналізу причин виникнення цих відмінностей [165]. Академік ВУАН О. Малиновський, з позицій сучасного йому кримінального права, здійснив аналіз поняття злочину на основі дослідження трьох Статутів Великого князівства Литовського та актових книг, у яких відображена судово-адміністративна практика держави [168]. Зокрема, він детально охарактеризував поняття, ознаки злочину, його склад, здійснив класифікацію злочинів, проаналізував їх види, інститути співучасті, необхідної оборони, покарання, їх види та ін. Проте у праці відсутнє комплексне дослідження розвитку кримінального права у XVI ст. У другій своїй праці, серед іншого, вчений дослідив кримінальне право з часів існування Київської Русі до початку XX ст., у тому числі й історію кримінального права періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, зробив спробу дослідити основні поняття та інститути кримінального права в їх генезисі [167].

Професор Варшавського університету Г. Демченко у своїй праці основну увагу приділив інституту покарання за нормами трьох Литовських статутів [98], він відзначав, що бідність літератури з кримінального права не відповідала багатству неопрацьованого матеріалу, як опублікованого так і не опублікованого. Внаслідок аналізу актових книг, зокрема Головного Литовського трибуналу, Луцького гродського суду, Гродненського земського суду, він відзначав, що

велика кількість актів, особливо у 15 і 17 томах стосуються кримінального права, а також є практичним відображенням погляду судових органів щодо змісту і застосування тих чи інших артикулів Статуту 1588 р. Подібно до інших дослідників він вважав Статут основним, найбагатшим і мало дослідженим джерелом. У Статуті 1529 р. вчений бачив договірне начало між злочинцем та потерпілим, оскільки злочинець міг домовитися із потерпілим про грошову компенсацію завданої злочином шкоди, а центральна та місцева влада були пасивними щодо пошуку злочинця й притягнення його до відповідальності. Г. Демченко стверджував, що між положеннями Статуту 1529 р. та Статуту 1588 р. були значні відмінності, проте, недоліком його праці є те, що вчений чітко не простежує еволюції понять та інститутів кримінального права, починаючи від Статуту 1529 р. до Статуту 1566 р., та Статуту 1588 р. Тобто, характеристика цієї галузі права проводилася загальною, в основному внаслідок аналізу Статуту 1566 р. та Статуту 1588 р. й часто при аналізі понять чи характеристиці певного інституту не було посилянь на джерело, аналіз якого проводився.

Київський історик права XIX ст. М. Ясинський провів ґрунтовну роботу зі створення збірки статутних земських грамот, їх характеристики, розподілу за змістом на кілька видів [256]. Відповідно, були виділені й норми кримінального права, однак, без їх ґрунтового аналізу. Вивченням окремих проблем кримінального права займався декан юридичного факультету Київського університету М. Іванишев. В одній із своїх праць він зробив спробу дослідити питання стягнення головщини за Литовським статутом [114].

Смертну кару за нормами Литовських статутів, в контексті загального розвитку цього виду покарання, досліджував український правознавець О. Кістяківський [120]. Дослідження злочинів проти честі за Литовським статутом виконав дослідник П. Бобровський [62], вказавши й на обтяжуючі обставини їх вчинення. Розмежування понять «розбій» та «грабіж» за нормами Статутів ВКЛ правові російський правознавець-криміналіст Д. Тальберг [221]. Професор Петербурзького університету С. Бершадський здійснив загальний аналіз привілеїв

великого князя Вітовта литовським євреям, юридичного статусу євреїв у ВКЛ і особливостей їхньої кримінальної відповідальності [59].

Підсумовуючи дослідження кримінального права ВКЛ та його застосування на українських землях, які виконувались у період ХІХ ст. – початок ХХ ст., необхідно відзначити, що серед дослідників сформувались дві основні течії: польські вчені вважали, що кримінальне право ВКЛ базувалося на рецепції польського права, а українські, білоруські та російські вчені дотримувались погляду, що основою його становлення та розвитку стали давньоруські кримінально-правові норми. Дискусія щодо особливостей і системи кримінального права ВКЛ була продовжена і в наступних періодах його дослідження.

Початок *другого періоду*, тобто 20-ті роки ХХ ст., пов'язаний з діяльністю Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, яка здійснила значний внесок у вивчення маловідомих сторінок історії українського права. Вона була заснована у січні 1919 р. у складі Всеукраїнської Академії Наук (з 1920 р. головою був академік М. Василенко). На початку 30-х років під приводом боротьби з «буржуазними поглядами» роботу комісії було зупинено. Результати роботи цієї Комісії опубліковано у спеціальних випусках, які почали друкуватися з 1925 р. за редакцією М. Василенка. Саме на сторінках цих випусків було опубліковано праці С. Борисенка, Г. Попова, І. Черкаського та ін. Так професор І. Черкаський зробив спробу дослідити проблеми пов'язані з діяльністю копних судів та застосуванням ними норм кримінального права. На особливу увагу заслуговує розділ щодо вироків, які виносили копні суди та їх виконання. Вчений дослідив джерела постанов копних судів, види покарань, що призначались копою, кримінальні справи, які вони були правомочні розглядати. Цілком слушними є його висновки щодо визнання копних судів як юридичної установи звичаєвого права та їх важливості як одного з елементів реалізації норм звичаєвого права [236]. С. Борисенко охарактеризував звичаєве право у період до видання Литовського статуту 1529 р., розглянув Судебник Казимира ІV 1468 р.,

наголосив на різноманітності місцевих звичаїв у різних областях держави, дієвості звичаєвого права і після видання Статуту [72].

Дослідженням змісту та значення Литовських статутів займалися й професори Львівського університету О. Бальцер, П. Домбковський, Я. Адамус та ін. Учень П. Домбковського професор К. Кораній зробив спробу здійснити порівняльно-правовий аналіз деяких кримінальних положень Литовського статуту 1529 р. з подібними положеннями, здебільшого, польського та римського права [267]. Так, наприклад, він відзначав, що Литовський статут 1529 р., на відміну від польського та мазовецького права, передбачав смертну кару за вбивство матері, батька, сестри, брата. Досліджуючи інше положення Статуту 1529 р. про перенесення відповідальності за образу «маєстату господарського» на дітей, автор вважав, що це положення потрапило у Статут через польське право з римського.

Українські історики права в еміграції М. Чубатий [238], Р. Лащенко [147] та А. Яковлів [253] у своїх працях подають аналіз правових пам'яток, які були чинними на українських землях протягом X ст. – першої половини XVII ст. Однак слід зазначити, що вчені не мали на меті ґрунтовно дослідити зміст цих пам'яток. Їхні праці слід розглядати у контексті вивчення загальної історії українського права. Так Р. Лащенко зробив спробу розглянути та проаналізувати джерела права, які діяли на українських землях у литовсько-польську добу, зокрема, загальнодержавні, обласні привілеї великих князів литовських, Судебник Казимира IV 1468 р., а також охарактеризував Литовську метрику, органи центрального, земського і місцевого управління, адміністративно-територіальний поділ, роль і значення православної церкви та її правове становище на українських землях у зазначену добу. Цінною є праця українського адвоката та дослідника історії права Я. Падоха [181], у якій вчений проаналізував основні поняття та інститути українського кримінального права не тільки за часів існування Київської Русі, а й у литовсько-руський період.

Велике наукове значення мають праці відомого польського історика права, професора Варшавського університету Ю. Бардаха, у яких він досліджував

суспільний, державний лад та право ВКЛ у XIV – XVII ст. [53; 259]. Історію ВКЛ він розглядав у контексті загальноєвропейської історії, а правову культуру, яка відображена у статутному законодавстві – як частину загальної культури людства. Ю. Бардах зробив спробу визначити місце Литовських статутів у загальному кодифікаційному європейському процесі. Важливою заслугою вченого був аналіз джерел права, які були підставою кодифікації законодавства ВКЛ. Ці джерела він поділяв на основні та додаткові, зробив спробу визначити ступінь запозичення положень з римського, німецького і польського права.

Висвітленням проблем, пов'язаних з історією кодифікації давнього права України, займався професор Київського університету А. Ткач [225]. У 1961 р. вийшла робота одеського професора А. Сурілова, в якій автор стисло виклав основні риси суспільно-політичного устрою Литовсько-Руської держави, коротко зупинившись на характеристиці основних правових актів [216].

Серед праць білоруських дослідників вказаного періоду, варто згадати дослідження професорів В. Пічети [185–192] та Й. Юхо [244–247]. Досліджуючи, на підставі великої кількості історичного матеріалу, суспільно-політичний лад, економічне становище усіх верств населення, вони зачіпали й проблему джерел права ВКЛ та їхніх норм кримінально-правового змісту.

Цінними для дослідження кримінального права на українських землях у складі ВКЛ є праці литовських істориків права XX ст., зокрема А. Микалаускаса, В. Андрюліса, І. Валіконіте, Ю. Юргініса, які досліджували Литовський статут, а також різноманітні аспекти історії середньовічного права. Так у 1937 р. німецькою мовою вийшла монографія історика права А. Миколаускаса, у якій він проаналізував кримінальне право за трьома Литовськими статутами [274]. Коментарі відповідних норм статутів подаються у порівняльно-історичному плані із зазначенням відповідних норм як джерел польського, німецького, римського, руського кримінального права. Автор слідом за Г. Демченком та О. Малиновським навів тезу про те, що Литовські статuti відображали перехід від системи штрафів до залякуючих публічних покарань. Дослідник права Ю. Юргініс у своїй роботі

акцентує увагу на тому, що Литовський статут 1529 р., на відміну від своїх руських і польських попередників – судєбників, у першу чергу об'єднав у собі державне право з кримінальним, а цивільне – з процесуальним. У Литовському статуті яскраво виражено ідею «правового суспільства», демократичність і гуманізм норм кримінального права [243]. Певну увагу литовські вчені приділили правовому становищу жінки у ВКЛ. Так литовські дослідники І. Лукшайте [157] та І. Валіконіте [73; 74] розглянули відповідальність за злочини проти жінки. Визначний історик права з Вільнюса С. Лазутка у своїй праці розглянув причини видання Статуту 1529 р., підготовку його тексту, правове становище феодалів, злочини проти особи і власності шляхти [145].

Аналізований період (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) розпочався активною діяльністю провідних українських істориків права, проте у період радянської влади розвиток історико-правової науки був призупинений у зв'язку з репресіями щодо її представників та надмірною політизацією. Як наслідок, кримінальне право ВКЛ у повоєнні роки розглядалось здебільшого крізь призму соціальної нерівності та протистояння суспільних груп. Однак цей період, не зважаючи на згадані проблеми, має важливе значення для розвитку досліджень литовсько-руського права.

Третій період (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) представлений працями українських, литовських, білоруських та інших дослідників, які вивчали право ВКЛ. Щоправда, застосування його кримінально-правових норм саме на українських землях не було предметом спеціального дослідження.

Джерельну базу кримінального права періоду ВКЛ дослідив авторитетний професор П. Музиченко [175 – 177]. Саме з його ініціативи й авторства вперше були видані українською мовою три Статути ВКЛ із відповідними передмовами та коментарями [34 – 36]. Також він вивчав правовий звичай і прецедент як джерела литовсько-руського кримінального права, наголошував на їх важливості для правового розвитку у зазначений період.

Відомий українських історик Н. Яковенко, досліджуючи проблему формування шляхетського стану на території України у складі ВКЛ та

Королівства польського, починаючи від неоднорідних груп військово-службового населення та князівської верхівки до розвинутого класу-стану, також частково висвітлила й особливості правового становища «шляхетського народу» у XV – середині XVI ст., зокрема особливості кримінальної відповідальності шляхти [250; 251].

Значний науковий інтерес викликають праці авторитетного вченого – професора Білоруського державного університету Т. Довнар. До кола її наукових інтересів здебільшого входять проблеми держави і права Білорусії XIV – XVIII ст. Так у своїй праці, написаній у співавторстві [100], вона зробила спробу дослідити й узагальнити основні поняття кримінального права, інститути злочину і покарання феодальної Білорусії XV – XVI ст., а також проаналізувати їх з позицій сучасного кримінального права Білорусії. Детальніше дослідження положень кримінального права на білоруських землях у XV – XVI ст. було проведено дослідницею в іншій праці [106]. Так у ній подається історіографія проблеми правових джерел, загальна характеристика джерел права зазначеного періоду, характеристика інститутів злочину, покарання, співучасті, необхідної оборони тощо, а також характеристика інститутів цивільного права.

Комплексне дослідження історії кримінального права України X ст. – першої половини XVII ст. було проведено С. Кудіним [137]. На основі аналізу правових пам'яток автором досліджено становлення і розвиток вітчизняного кримінального права у зазначений період, основну увагу приділено визначенню змісту основних понять і інститутів кримінального права, виявленню генетичного зв'язку кожного з основних понять та інститутів в історично-хронологічній послідовності. Окрім цього, у вченого є ряд статей присвячених різним інститутам кримінального права досліджуваного нами періоду [134; 136]. Наприклад, він проаналізував поняття кримінального штрафу, виявивши його спільні та відмінні риси у Руській правді та Литовському статуті 1529 р. [135]. Водночас питання кримінального права ВКЛ у дослідженнях С. Кудіна мали другорядне значення, оскільки вчений мав на меті дослідити загальний розвиток кримінального права у X – XVII ст. Відтак він

не брав до уваги усіх аспектів кримінального законодавства литовсько-руського періоду.

Цінною є колективна праця за редакцією авторитетного професора І. Усенка, присвячена дослідженню правового звичаю як джерела українського права IX – XIX ст. [197]. Вивчивши правовий звичай на українських землях литовсько-польської доби, автори згаданої монографії дійшли висновку, що впродовж XIV–XVI ст. на українських землях ВКЛ продовжували розвиватися правові традиції попередніх періодів. Більшість з них знайшла відображення і закріплення в законодавчих збірниках, починаючи з Руської правди, та в різного роду нормативних актах, виданих великими князями, проте однозначно визначити місце неписаних правових звичаїв у загальній системі джерел права навряд чи можливо.

Дослідник О. Вовк у своїй праці [87] зазначив, що в другій половині XV ст. – початку XVI ст. починається об'єднання двох підсистем: українсько-білоруської, основою якої було давньоруське право, і власне литовської в одну правову систему, яку автор умовно називає литовсько-руська. У іншій статті, написаній у співавторстві [63], аналізуючи законодавство про потерпілих, у т. ч. й за Статутом 1529 р., автори відзначили, що він передбачав відшкодування шкоди потерпілим залежно від їх соціального становища.

Цікавою є праця професора В. Меркулової, у якій є розділ, присвячений історичним витокам особливостей кримінальної відповідальності жінок, які вчинили злочин [172]. Проаналізувавши статті трьох Литовських статутів, які визначають відповідальність за злочини вчинені жінками, дослідниця зробила висновок, що жінка як спеціальний та загальний суб'єкт злочину підлягала кримінальній відповідальності за дії, які були вчинені у сфері родинно-шлюбних відносин. Соціальній поведінці жінки за нормами кримінального права Литовських статутів присвячена стаття О. Лабур, яка вважає, що в українському суспільстві XVI – XVII ст. не було диспропорції у кримінальному законодавстві щодо чоловіків і жінок, а простежувалася тенденція вирівнювання гендерної рівноваги [141].

Важливою є стаття іншого вченого Є. Шаломеєва, у якій він зробив спробу дослідити поняття злочину, його матеріальну й формальну ознаки, здійснив класифікацію злочинів у кримінальному праві України X – кінця XVII ст. [240]. Сучасний дослідник Т. Якімець проаналізувала розвиток інституту крайньої необхідності в трьох Статутах ВКЛ [248].

Спеціальне дослідження, присвячене Судебнику великого князя Казимира Ягайловича, провела миколаївський історик права С. Ковальова [124]. Вона розглянула походження, призначення, юридичну техніку цієї пам'ятки литовсько-руського права XV ст., навела текст давньоруською мовою, його переклад українською, а також зробила коментар до кожної статті. Дослідження походження норм Судебника великого князя Казимира Ягайловича здійснила також доцент кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії Н. Єфремова, вона дійшла висновку, що більшість його норм має давньоруську природу [108].

Правове становище етнорелігійних груп ВКЛ (християнської, іудейської, мусульманської) дослідив одеський історик права М. Крумаленко [133]. Він довів, що правове становище індивіда у ВКЛ обумовлювалося належністю до певної релігії та/або її течії, становою належністю (у межах християнської та мусульманської груп) і внутрішнім правовим регулюванням суспільних відносин всередині кожної з етнорелігійних груп. Дослідник О. Сокальська, вивчаючи історію українського судочинства XVI – поч. XVII ст., звернула увагу в тому числі на покарання відповідного періоду й особливості їх виконання [209].

Поглиблення станової диференціації, розвиток правової культури у Статутах ВКЛ, положення кримінально-правового характеру Судебника Казимира IV 1468 р. досліджувала у своїх роботах історик права І. Старостіна [211–214]. Розглядаючи правову культуру українського суспільства в період приєднання українських земель до складу ВКЛ, сучасний дослідник А. Скуратівський основну увагу зацентрував на Литовських статутах й відмічаючи їх позитивне значення водночас зазначив негативні моменти. Статути негативно вплинули на

формування правової культури, бо в них «прослідковується тенденція на обмеження прав і свобод населення, насамперед – селянства, до повного його закріпачення». Вони поступово відмежовуються від гуманістичних засад давньоруського права: штраф як основний вид покарання відіграє все меншу роль, а домінуючою стає система норм спрямованих на залякування, фізичні покарання, позбавлення волі тощо [207].

Комплексне дослідження інституту покарання у правовій системі ВКЛ було проведено сучасним дослідником М. Єпуром [107]. У своїй дисертаційній праці він узагальнив доробок науковців, які працювали над проблемами сутності, особливостей, напрямів еволюції інституту покарання в литовсько-руському праві; визначив основні етапи еволюції інституту покарання в Литовсько-Руській державі; встановив основні характеристики інституту покарання в литовсько-руській усній правовій традиції другої половини XIV ст.; проаналізував сутність, мету, особливості функціонування інституту покарання за писаним литовсько-руським правом XV ст.; узагальнив теоретичні уявлення про покарання за Статутами ВКЛ, встановив коло суб'єктів покарання та визначив мету покарання за цими важливими пам'ятками права середньовіччя; класифікував покарання, які застосовувалися в литовсько-руському праві в XVI ст. і проаналізував їх; визначив принципи призначення покарання в писаному литовсько-руському праві XVI ст. На підставі вивчення текстів нормативно-правових і правозастосовчих актів XVI ст. встановив: а) обставини, які обтяжували та пом'якшували покарання; б) випадки, у яких допускалася заміна покарань; в) підстави звільнення від покарання; на основі вивчення правових пам'яток етнорелігійних груп, які мешкали у ВКЛ, встановив особливості інституту покарання в цих соціальних спільнотах. Водночас інші аспекти кримінального права на українських землях у складі ВКЛ (зокрема поняття та ознаки злочину, розвиток і систематизація кримінального права, класифікація та кваліфікація злочинних діянь) не стали предметом вивчення М. Єпура, тому потребують детального дослідження.

Слід відзначити також праці львівської історико-правової школи, заснованої професорами В. Кульчицьким і Б. Тищиком, в яких висвітлювалися питання кримінального права на українських землях у складі ВКЛ. В. Кульчицький та Б. Тищик у своїх працях здійснили огляд деяких основних понять та інститутів кримінального права, навели загальну характеристику кримінального права України другої половини XIV – першої половини XVII ст. [116; 140; 224]. Також вчені дослідили приєднання українських земель до ВКЛ, суспільний лад, державний устрій, джерела та основні риси інших галузей права зазначеного періоду. Крім того, професор В. Кульчицький досліджував основні положення вірменського феодального права, у т. ч. кримінального, за Судебником Мхітара Гоша [139]. Професор І. Бойко опублікував низку цікавих праць із історії українського права приділяючи значну увагу періоду XIV – XVI ст. [64 – 69]. Особливий інтерес для нашого дослідження становить його книга про еволюцію інституту покарання в Україні у IX – XIX ст. [67]. Професор М. Кобилецький у своїй монографії, присвяченій рецепції магдебурзького права в Україні, окрім іншого, звернув увагу на особливості його застосування в кримінальному судочинстві українських міст, які входили до складу ВКЛ [125]. Дослідник історії права О. Попович, досліджуючи органи самоврядування та право вірменських громад у Середньовічній Україні, аналізував кримінально-правові норми Судебника М. Гоша, що діяли також у ВКЛ [196]. Історик права М. Бедрій у монографії про копні суди з-поміж інших аспектів їх діяльності розкрив виконання цими органами покарань у литовсько-руський період історії українського права [56].

Професор К. Марисюк у своєму монографічному дослідженні про генезу кримінально-правової політики в Україні у контексті майнових покарань висвітлив серед інших аспектів цієї теми питання майнових покарань (конфіскації, головщини й інших штрафів) на українських землях у складі ВКЛ [170]. Кримінально-правовий інститут злочину за литовсько-руським

законодавством досліджує одеський правознавець О. Патlachук, і опублікував з цієї проблематики низку праць [183].

Отже, протягом 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. були опубліковані цікаві та важливі праці щодо кримінального права ВКЛ, які базуються на сучасних методологічних засадах і особливостях. Ці дослідження дають можливість більш неупереджено та об'єктивно розглянути кримінальне право на українських землях у складі ВКЛ.

Підсумовуючи огляд історіографії наукової проблеми, яка є предметом цього дослідження, варто відзначити, що вона протягом тривалого часу була в центрі уваги науковців різних держав. Проте численні аспекти цієї теми є нерозкритими і потребують нового комплексного дослідження кримінального права на українських землях у складі ВКЛ.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база нашого дослідження складається з опублікованих і неопублікованих першоджерел офіційно-документального характеру – нормативно-правових актів, рішень судів, слідчих протоколів та ін. документів. З огляду на тривале вивчення правової системи ВКЛ багатьма українськими й іншими дослідниками, більшість джерел литовсько-руського періоду є опублікованими. Попри це, окремі документи, які висвітлюють тогочасне кримінальне право, є неопублікованими та зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Опубліковані джерела. Оскільки об'єктом дослідження є кримінальне право ВКЛ, серед опублікованих джерел важлива роль відводиться нормативно-правовим актам. До нормативно-правових актів, що становлять основу джерельної бази дослідження, належать: Руська правда, привілеї про надання містам магдебурзького права, привілеї євреям 1388–1389 рр., статутні земські грамоти Київській та Волинській землям, загальноземські привілеї, Судебник

Казимира IV 1468 р., Судебник М. Гоша, Вірменський статут 1519 р., Статути ВКЛ 1529, 1566 і 1588 рр. та ін. Усі ці джерела є цінними для нашого дослідження, оскільки у законодавчих актах феодальної держави фіксувалось правове становище усіх суспільних станів, юридичні взаємовідносини різних прошарків і окремих груп населення. Велику роботу по виданню текстів трьох Статутів ВКЛ мовою оригіналу з їхнім перекладом на сучасну українську мову було проведено у Одеській національній юридичній академії [34 – 36].

Серед опублікованих джерел важливе місце займають збірники документів литовсько-руського періоду, видані відповідними комісіями чи окремими дослідниками. Вагомі для дослідження кримінального права на українських землях ВКЛ документи були опубліковані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі, відомою також як Київська археографічна комісія. До її складу входили: В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов та ін. Видавничу серію Київської археографічної комісії «Архив Юго-Западной России» було поділено за тематичним критерієм на томи і частини.

Основний масив документів, опублікованих у виданні «Архив Юго-Западной России», становлять скарги, звіти і свідчення возних та інших посадових і приватних осіб, зафіксовані в актових книгах гродських судів. Ці матеріали становлять важливе джерело для вивчення практичного застосування норм кримінального права ВКЛ на українських землях. Том I шостої частини присвячено суспільним відносинам селянства [23], тому завдяки його документам можна дослідити особливості кримінальної відповідальності селян.

Багатий актовий матеріал по темі дисертаційного дослідження міститься в першому томі видання «Акты, относящихся к истории Южной и Западной России» [19] (виданому в Санкт-Петербурзі у 1863 р.). У ньому зокрема обліковано кілька пожалуваних грамот удільних князів ВКЛ, великих князів приватним особам на земельні угіддя, воєводства чи староства, а також грамот, що стосуються різних сторін правового життя тодішнього суспільства, управління

містами і маєтностями в Київській, Подільській і Волинській землях. Всього том містить 238 різноманітних документів, які датуються з 1361 по 1598 рр.

Важливе місце серед збірників документів посідають «Акты Литовско-Русского государства», зібрані М. Довнар-Запольським [17], «Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI века», опубліковані І. Яковкіним [27], «Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 г.», за редакцією В. Антоновича і К. Козловського [26] та ін. Наприклад, у «Законодательных актах Великого княжества Литовского XV – XVI вв.» [27] є уривки з Судебника Казимира IV 1468 р., а також пожалувані грамоти різним містам на магдебурзьке право з детальним описом юридичних особливостей. Видання М. Ясинського «Акты о копных и панских судах» [39] містить матеріал про роботу Кременецького і Володимирського гродського судів, з яких часто делегували своїх урядників на копу. У зазначених збірниках є також чимало пожалувальних королівських грамот, які підтверджують вирокі різноманітних судових установ, а також вказівки старостам, воєводам, урядникам або шляхті тієї чи іншої землі. Більшість із перерахованих документів вписувалися для зберігання в актові книги Луцького, Володимирського чи Київського гродського судів.

Важлива для нашого дослідження інформація міститься й у збірниках документів опублікованих сучасними дослідниками. Зокрема у збірнику В. Кравченка та Н. Яковенко «Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.» [38] вміщено судові скарги, протоколи, зізнання свідків та судових виконавців, що дають можливість дослідити діяльність гродських судів цих земель з розгляду кримінальних справ. Потрібно також відзначити публікації археографічного матеріалу М. Капраля, серед яких були й привілеї національним громадам Львова XIV – XVIII ст. Ці привілеї містять цінний матеріал для дослідників історії права України, а також, як стверджує Н. Білоус, «розкривають боротьбу української етнічно-правової групи за свої права» [31; 32].

Окрему групу джерел становлять опубліковані актові книги певного суду чи уряду ВКЛ. До них належить «Актова книга Житомирського міського уряду кінця

XVI ст.», підготовлена до друку М. Бойчуком [25], а також опис актових книг кременецького земського суду XVI – XVII ст. (укладачі: Л. Попова, Є. Хомутецька, В. Чунтулова), в якому містяться анотації справ [29].

Надзвичайно цінний документальний матеріал міститься у книгах Литовської метрики, які підготував і видав Вільнюський університет. Авторський колектив у складі А. Баліуліса, Д. Антанавічюса, І. Валіконіте і А. Дубоніса підготували до видання книги записів (12-у (1522–1529 pp.) [41], 15-у (1528–1538 pp.) [42], 51-у (1566–1572 pp.) [45], книгу судових справ № 11 (1542 p.) [44], а також книгу публічних справ № 10 (1569–1571 pp.) [46].

Неопубліковані джерела. Значну частину джерельної бази дослідження становлять також неопубліковані матеріали архівних фондів, зокрема, актові книги міських урядів і гродських судів Вінниці, Володимира, Луцька, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Ці архівні фонди складаються з актових книг, писаних руською, а також частково польською, вірменською і латинською мовами. У них містяться документи з 1543-го по 1796-й pp., а також вписані копії різних документів, найдавніший з яких датується 1473 р. До цих фондів належать: ф. 25 Луцький гродський суд, ф. 28 Володимирський гродський суд, ф. 44 Вінницький гродський суд.

Джерельна база, на нашу думку, достатня для вивчення кримінального права за правом ВКЛ, його еволюції на українських землях, які входили до складу цієї держави. Варто також зазначити, що в архівних установах збережено значну кількість документів, публікація та аналіз яких дає змогу розкрити нові аспекти кримінального права на українських землях у складі ВКЛ.

1.3. Методологічна основа

Протягом останнього десятиліття історико-правова наука істотно вдосконалила свої пізнавальні можливості завдяки активним розробкам сучасних вчених у галузі методології наукових досліджень. Ці надбання враховувалися

також під час виконання пропонованого історико-правового дослідження кримінального права ВКЛ.

Насамперед необхідно відзначити, що дослідження у сфері історії права, порівняно з іншими галузями юридичної науки, мають певні методологічні особливості. Російський правознавець В. Сирих виділяє наступні методологічні особливості історико-правових досліджень:

- щоб бачити певні закономірності державно-правових явищ конкретного періоду, дослідник повинен мати добрі знання про відповідну галузь права, специфіку реалізації її правових норм, стан законності, систему правозастосовних і правоохоронних органів;

- правові норми варто розглядати з урахуванням чинної в аналізованій період системи цінностей та інших визнаних суспільством соціальних норм;

- правові норми доцільно розглядати у безпосередній обумовленості з іншими компонентами соціуму: суспільними відносинами, станом правопорядку, ефективністю правової політики держави, економічним і культурним рівнем розвитку населення [217, с. 375–376].

Методологія історико-правової науки, будучи системною сукупністю особливих пізнавальних методів, засобів, прийомів вивчення історії держави і права, закономірностей їх виникнення та розвитку, базується на певних притаманних їй принципах дослідження державно-правової дійсності. Виражаючи найсуттєвіші її положення, принцип відрізняється значущістю, імперативністю та універсальністю. Для нього характерна властивість абстрактного відображення закономірностей соціального буття, що зумовлює його важливу роль у структурі широкого кола явищ. Історії держави і права властива не так наявність будь-якого окремого принципу чи способу дослідження держави і права, як їх система [111, с. 47].

З огляду на ці міркування принципи нашого дослідження наступні: обґрунтованість, історизм, об'єктивність, всебічність і комплексність. Принцип обґрунтованості вимагає, щоб дослідник аргументував свої думки та

підтверджував гіпотези фактами. Принцип об'єктивності (неупередженості) у вивченні зазначених проблем передбачає, насамперед, взаємозв'язок із розвитком системи державно-правових явищ, поєднання наукового й ціннісного підходів, надання пріоритету демократичним цінностям, які уособлюють сучасний рівень розвитку світової цивілізації. Із принципом об'єктивності нерозривно пов'язаний принцип історизму, що має важливе значення для пояснення еволюційних і революційних змін в історичному розвитку правових систем [182, с. 16 – 17].

Принцип історизму за своєю сутністю має загальнометодологічний характер і застосовується в усіх науках не включаючи природничі, які вивчають об'єкт у його розвитку. Проте найбільшою мірою він відображає особливості історичного пізнання, зокрема, державно-правових явищ. Історизм в юриспруденції вимагає оцінювати правову реальність об'єктивно, нетелеологічно, у зв'язку з історією даного народу та її конкретними обставинами. Принцип історизму, за висловом Фрідріха Мейнеке, – це золотий ланцюг, який поєднує ідею (закономірності розвитку) та реальність (індивідуальне їх утілення) [163, с. 435].

Принцип усебічності дослідження передбачає пізнання якомога більшої кількості властивостей державно-правових явищ та їх зв'язків. Принцип комплексності, під час дослідження кримінального права на українських землях у складі Великого князівства Литовського, полягав у тому, щоб дослідити не лише з юридичного погляду, але й з філософського, соціального, економічного, політичного.

Серед концептуальних підходів сучасного правознавства вагоме місце посідають філософські методи, оскільки вони базуються на певних філософських вченнях. До них, зокрема, відносять діалектичний, антропологічний, аксіологічний та ін. підходи. Діалектичний метод у науці ґрунтується на філософських засадах діалектики. Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію у своїх законах, категоріях та принципах. До законів діалектики належать: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні; закон єдності та боротьби протилежностей;

закон заперечення заперечення. До принципів діалектики належать: загальний зв'язок і загальний розвиток явищ. Діалектика визнає той факт, що предмети і явища мають у своїй основі протилежності, що існують через єдність цих протилежностей. Діалектика має свій розвинутий категоріальний апарат: зв'язок, взаємодія, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, суперечність, протилежність, тощо.

Для діалектичного мислення центральними моментами є розвиток і взаємозв'язок, які пронизують категорії, закони і принципи діалектики. Категорії розвитку і загального зв'язку відображають: виникнення якісно нового об'єкта або його стани; спрямованість, безповоротність, закономірність, єдність кількісних і якісних змін; взаємозв'язок прогресу і регресу в розвитку; суперечність, циклічність, розгортання під час змін об'єкта [93, с. 93 – 94].

Відтак в історико-правовому дослідженні кримінального права на українських землях у складі ВКЛ можливості діалектичного підходу дозволили відслідковувати кількісні та якісні зміни тогочасного законодавства про кримінальну відповідальність. Зокрема, було виявлено, що під час кодифікації законодавства ВКЛ у XVI ст. відбулася також систематизація кримінально-правових норм, яка передбачала не тільки їх узгодження, але і реформування.

Дослідник досягає мети за допомогою певного методу або їх сукупності (певних знань), реалізованих у практичній діяльності шляхом виконання цілеспрямованих дій, якими і є засоби, прийоми. Методи, за допомогою яких здійснюється відповідне пізнання, перебувають у тому ж органічному зв'язку, який притаманний їм як окремим сторонам, частинам єдиного пізнавального процесу, водночас можуть бути диференційовані на дві групи – загальні та спеціальні [182, с.16 – 17].

Загальнонауковими методами даного дослідження є історичний, системний, структурно-функціональний і соціологічний. За допомогою історичного методу були проаналізовані передумови прийняття нормативно-правових актів, що визначали юридичні основи кримінальної відповідальності у досліджуваній

період. Системний метод допоміг виявити характерні ознаки та властивості правових норм та інститутів як складових галузі права, яка регулювала кримінально-правові відносини населення, у тому числі деяких національних громад, що проживали на українських землях, які входили до складу ВКЛ, а також проаналізувати процес формування окремих норм та інститутів цієї галузі права. Структурно-функціональний метод було використано з метою визначення складових елементів кримінального права досліджуваного періоду та встановлення функціональних зв'язків між цими елементами – нормами та інститутами. Соціологічний метод сприяв розкриттю суспільних умов, у яких застосовувалися кримінально-правові норми закріплені у законодавстві ВКЛ.

Спеціально-юридичними методами дослідження стали: історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний і герменевтико-правовий. Для порівняння кримінально-правових норм, які містилися у різних джерелах права, що були чинними на українських землях протягом певного проміжку часу впродовж існування ВКЛ, використовувався порівняльно-правовий метод. З метою ґрунтовного аналізу нормативно-правових актів, які містять кримінально-правові норми та практики їх застосування на українських землях зокрема та у ВКЛ у цілому, застосовувався формально-юридичний метод. Герменевтико-правовий метод сприяв відтворенню глибинної семантики (сміслового аспекту мови, окремих слів, термінів або частин слова) та переосмисленню змісту правових норм Литовських статутів та інших нормативно-правових актів досліджуваного періоду, архівних матеріалів і опублікованих документів.

Особливої уваги заслуговує історико-правовий метод дослідження. Він відрізняється від історичного методу не тільки предметною спеціалізацією, але й способами дії на предмет дослідження. Історико-правовий метод дає можливість виокремити із сукупності історичних фактів саме елементи правової дійсності, відстежити взаємозв'язок між ними і спроектувати отриману модель на тогочасне суспільне життя. Відтак за допомогою історико-правового методу відбувається збір, обробка й узагальнення інформації. Історико-правовий метод виступає

визначальним засобом формування нових знань про кримінальне право Великого князівства Литовського на всіх стадіях, рівнях і напрямках дослідження. З його допомогою вдалось розкрити підходи законодавця до правового регулювання кримінальної відповідальності, тенденції еволюції кримінального права у контексті загальноєвропейської правової традиції, а також обґрунтувати гіпотези, висновки та теоретичні положення.

Історико-правовий метод плідно застосовується спільно з іншими спеціально-науковими методами. Саме тлумачення історичного (герменевтичний метод) чи правового (герменевтико-правовий метод) джерела не може надати великого результату без його співставлення із загальними тенденціями тогочасного права, тому історико-правовий метод необхідний загальній і правовій герменевтиці для дослідження історії права. Формально-догматичний метод, завдяки якому історик права формує, підтверджує й оспорує формулювання понять і категорій, їх змісту, також потребує історико-правового методу, який «вибудовує фундамент» певного формулювання за допомогою обробки інформації про його зміст. Формально-догматичний метод довершує цей процес і надає поняттю звичної для юриста чіткої форми.

До логічних методів пізнання (дослідження) предметів, явищ, процесів об'єктивного світу відносяться: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, дедукція, індукція, аналогія, екстраполяція, моделювання, гіпотеза. Саме вони виступають прийомами нашого дослідження та дозволяють найбільш повно використовувати можливості загальнонаукових і спеціально-юридичних методів.

Таким чином, наше дослідження базується на загальноновизнаних методологічних принципах і підходах, що конкретизовані у відповідних методах і прийомах дослідження. Основним методом дослідження кримінального права на українських землях у складі ВКЛ виступає історико-правовий метод, однак його дієвість і повнота визначаються також іншими методами та прийомами.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи положення, наведені у цьому розділі, можна зробити наступні висновки. Польські, російські, литовські, білоруські вчені у своїх працях досліджували право ВКЛ у взаємозв'язку з правом Речі Посполитої. Проблем кримінального права їхні праці, як правило, стосувалися фрагментарно. Винятком із цієї тенденції були праці вчених другої половини ХІХ ст. Г. Демченка та О. Малиновського, які розкрили важливі аспекти даної теми – поняття злочину та покарання. Сучасні дослідження цієї галузі права ВКЛ були проведені білоруськими вченими в контексті вивчення права Білорусії ХV – ХVІ ст. Серед українських дослідників варто відзначити праці, які стосуються дослідження основних понять та інститутів кримінального права на основі аналізу кримінально-правових норм трьох Литовських статутів. Зокрема, М. Єспур присвятив дисертаційну працю інституту покарання у праві ВКЛ.

Водночас ще не було проведено системної історико-правової оцінки кримінального права, чинного на українських землях у складі ВКЛ. Відтак, існує потреба спеціального комплексного дослідження кримінального права на українських землях, які входили до складу ВКЛ. Саме тому актуальним є проведення всебічного наукового аналізу вказаних наукових джерел та архівних матеріалів з метою здійснення комплексного і ґрунтовного наукового дослідження кримінального права на українських землях у складі ВКЛ. При цьому важливим є використання сучасних методологічних можливостей історико-правової науки, які здатні забезпечити всебічність, об'єктивність і повноту дослідження цього складного наукового питання.

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

2.1. Джерела кримінального права на українських землях до прийняття Статутів Великого князівства Литовського

З переходом українських земель під владу ВКЛ у XIV ст. комплекс кримінально-правових норм, чинних на українських землях в умовах феодалної роздробленості Київської Русі та політичної незалежності Галицько-Волинської держави, не зазнав значних змін аж до прийняття Статуту 1529 р. Цю ситуацію можна пояснити тим, що ВКЛ визнавало за українським народом право на адміністративно-правову автономію. Відтак, воно доповнювало чинні давньоукраїнські норми про кримінальну відповідальність положеннями окремих привілеїв, а Судебник Казимира IV 1468 р. став підсумком їх еволюції в нових історичних умовах.

Основним джерелом кримінального права на ранніх етапах існування ВКЛ був правовий звичай. Звичай – це правило, яке склалося давно внаслідок його систематичного застосування певною групою людей і є засобом соціальної регуляції діяльності в певному суспільстві [127, с. 91]. Звичай набуває юридичного характеру, стає правовим, лише після того, як відбулося його визнання (санкціонування) державою. Свідченням такого визнання є застосування звичаю судом при розгляді спорів між сторонами й прийняття рішення за наслідками їх розгляду та забезпечення виконання рішення суду державним примусом. Проаналізувавши Статути ВКЛ 1529 та 1566 рр. можна зробити висновок, що законодавець визнає копні суди та їхню діяльність, яка регулювалася, перш за все, звичаєвим правом. У рішеннях копного суду часто вживаються вислови: «водле звиклого обичаю», «водле обичая права», «обичаем права», «суду і права свого копного» [236, с. 49–55]. Дослідники пропонують наступну схему взаємовпливу звичаю та права: корисні звичаї стимулюються

правом, держава не заперечує застосування потрібних звичаїв, а ті з них, які суперечать закону, кваліфікуються як правопорушення [230, с. 568]. Залежно від країни та історичного періоду місце звичаю в системі формально-юридичних джерел права є неоднозначним – від повного заперечення його значення як джерела права (Литовський статут 1566 р.) через визнання звичаю додатковим джерелом права (Литовський статут 1529 р.) до визнання за звичаєм сили, рівної закону та навіть більшої за нього (Руська правда та паралельно чинні закони) [197, с. 44]. Звичай може застосовуватися внаслідок відсутності у позитивному праві норм, які б регулювали певні суспільні відносини або регулювали їх неповно (прогалини у праві) за умови наявності «мовчазної згоди» влади. За відсутності авторитетної вимоги законодавця, вирішення правового питання відбувається відповідно з оцінками закону, а якщо їх немає, ґрунтується на визнаних всіма та випробуваних часом правових переконаннях, заснованих на уявленні про справедливе та розумне [142, с. 47, 69]. Наприклад, «Навіть у період Литовських Статутів на Україні в масах народних, зокрема на судах громадських (копних), а потім і козацьких, застосовувався звичай» [147, с. 26]. Також звичай може застосовуватися при наявності прямої вказівки законодавця, зокрема арт. 1 розд. 6 Литовського статуту 1529 р. містить таке посилення: «А котрых бы артикулов не было еще в тых правах выписано, тогда тое право мает сужоно быти подле старого обычая». М. Ясинський був переконаний у пануванні руського звичаєвого права упродовж XIV–XVI ст.: «Державна влада скрізь і завжди посилається не на закон, а на «пошлину», «старину», звичай, як на джерело права, освячує їх своїм авторитетом, надає форми закону і оберігає від усяких нововведень» [256, с. 4]. Вчений пояснює це відсутністю спочатку кодифікаційної діяльності у Литовсько-Руській державі, «мовчазною згодою» держави на дію місцевого права; хоча згодом з'являються грамоти князів, проте вони не могли конкурувати з правом звичаєвим, оскільки «... у привілеях князі санкціонували і ті засади, які існували в силу звичаю» [256, с. 6]. Ще звичай застосовується шляхом його включення, запису у нормативно-правовий акт,

судовий прецедент та ін., тобто він стає основою для інших джерел права і саме з моменту такого включення правовий звичай перестає бути самостійним джерелом права й трансформується у те джерело права, до якого він включений.

У перших писаних пам'ятках права, які збереглися до сьогодні, присутні й кримінально-правові норми. В основному це найбільш важливі звичаї з якими законодавець був згідний і значення яких хотів підкреслити, а також нові норми, що відображали певні зміни у кримінально-правових відносинах на певному історичному етапі розвитку. Поступово правила поведінки людей вироблені у конкретних типових відносинах при повторенні набували загальнообов'язковий характер, застосовувалися судами на практиці, вписувалися у закони держави. На думку С. Борисенка, панування принципу «старини» у юридичному житті Литовської держави призводило до культивування звичаєвого права як головного регулятора правових відносин й забезпечило панування принципу партикуляризму «в добу діяння окремих систем звичаєвого права». Внаслідок цього у кожній землі існувала власна правова система, що відобразилась у земських привілеях. Як пам'ятку місцевого, власне, литовського звичаєвого права, С. Борисенко аналізує Судебник Казимира IV 1468 р. [72, с. 63–67]. На нашу думку, Судебник Казимира IV 1468 р. був загальноземським актом, дія якого мала поширюватися на територію усієї держави, оскільки у преамбулі сказано, що він видається королем разом з князями, «паны радою нашею великого князьства Литовського и с всим посполством ...», тобто не зазначено, що видається для певної землі, а отже – для усієї держави. Окрім того, якщо порівняти положення Судебника з положеннями Руської правди, статутних грамот та Литовського статуту 1529 р., то можна помітити як спільні (більшість), так і відмінні норми. У Судебнику поєдналися надбання правової думки Київської Русі та правові звичаї земель, які входили до складу ВКЛ. Зважаючи на наявність спільних рис, на практиці Судебник міг використовуватися.

У правовому житті Литовсько-Руської держави другої пол. XV–XVI ст. продовжував діяти принцип партикуляризму, у тому числі і в звичаєвому праві.

Про це писав й О. Галецький відрізняючи відносини внутрішні у кожному князівстві від відносин у державі в цілому. У внутрішніх відносинах литовська держава не порушувала «старовини окремих земель, але прив'язувала їх до себе шляхом васальним або ленним», а це, як наслідок, призводило до їх залежності у зовнішній політиці [265, с. 230]. У кожній з литовських, українських і білоруських земель було створено свою особливу систему соціальних загальнообов'язкових норм, важливе місце серед яких займали правові звичаї. Місцеве право, як правило, отримувало назву самої землі або головного міста цієї землі, що видно з різних тогочасних юридичних документів. Крім територіальної особливості, на думку дослідника О. Вовка, за аналогією із середньовічним правом Західної Європи, звичаєве право, що діяло в усіх землях ВКЛ, можна поділити на такі види (критерієм поділу є суб'єкти, відносини між якими регулює звичаєве право): великокняже звичаєве право, шляхетське (феодальне) звичаєве право, вотчинне, помістське (маноріальне) звичаєве право, міське звичаєве право, торгівельне [87, с. 118–119].

Крім руського звичаєвого права, у регулюванні кримінальної відповідальності на українських землях, які входили до складу ВКЛ, вагоме значення мала й Руська правда. Вона не була єдиним документом, а мала чимало списків, які відображали її три основні редакції: Коротку (XI ст.), Розширену (XII ст.) та Скорочену (XIV ст.). Скорочена редакція Руської правди формувалась у XII–XIV ст., тобто вже після розпаду Київської Русі [112, с. 53]. Виходячи із зазначеної хронології можна припустити, що на українських землях у складі ВКЛ застосовувалася саме ця редакція Руської правди, що мала важливе значення під час кодифікації литовсько-руського права. Водночас чимало авторів, серед яких професор І. Бойко, вказують на те, що Скорочена редакція Руської правди не мала самостійного значення, оскільки була вибіркою статей з Розширеної редакції [67, с. 34]. Цей погляд заслуговує на увагу, тому варто визнати, що на українських землях ВКЛ діяла також і Розширена редакція Руської правди.

Незважаючи на те, що у кожній «руській землі», що входила до складу ВКЛ існували свої партикулярні закони – привілеї земські, договірні листи тощо – Руська правда з її основними правовими положеннями була тим загальноправовим збірником, який об'єднував правове життя ВКЛ майже до самого видання першого Литовського статуту. На думку професора Ф. Леонтовича, Руська правда мала в Литовській державі характер «загальних законів», який їй надала судова практика. «По ній, – пише професор, – і судилися всі мешканці Литовсько-Руської держави». Це саме стверджував й І. Раковецький: «Правдою Руською судилися всі краї руські» [276, s. 243]. Більше того, проводячи порівняльне дослідження Руської правди та Литовського статуту Ф. Леонтович зробив висновок, що у змісті Першого Литовського статуту норми Руської правди відображені повністю: «Литовський Статут представляє цілий ряд юридичних інститутів, які беруть свій початок з Руської правди. Можна безпомилково повідомити, що цілі розділи Статуту побудовані на однакових началах з Руською правдою» [150, с. 1]. Також М. Максимейко, провівши порівняльний аналіз писемних пам'яток права ВКЛ з Руською правдою, дійшов висновку, що висхідним пунктом розвитку литовсько-руського права була остання, оскільки Руська правда постала якраз на території «корінної Русі», яка пізніше увійшла до складу ВКЛ [165, с. 217]. Проти такого пояснення заперечив М. Грушевський, обґрунтовуючи свою позицію тим, що Середня Наддніпрянщина, на відміну від білоруських земель, була слабко пов'язана з центром держави [89, Т. V, с. 630–631]. Щодо значення Руської правди, то визнаючи її вплив на правову систему ВКЛ, він презюмував, що остання могла містити й елементи литовського звичаєвого права [89, Т. II, с. 299–300; 89, Т. V, с. 4–5, прим. 1]. На думку Г. Демченка: «Литовське право – консервативне, але і воно не залишалося без розвитку. У своєму розвитку воно у значній мірі розвиває положення Руської правди, робить дальші кроки у тому напрямі, який був зазначений нею. В цьому, на нашу думку, просвічується не що інше, як тільки прояв старого і всім відомого закону: рослина дає належний плід тільки тоді, коли вона росте на відповідному

їй ґрунті і у відповідному їй кліматі» [98, с. 7]. Прихильником ідеї виключного панування «вкраїнського права в литовсько-білорусько-українській державі» був Р. Лащенко. Йому заперечив Л. Окіншевич: «Треба було поставитися уважніше до об'єктивної думки акад. М. Грушевського про значіння білоруського елемента у ВКЛ» [180, с. 276–277]. Тобто, з ХХ ст. все частіше з'являються погляди вчених про перебільшення впливу староруського права на право ВКЛ.

Визначальна роль давньоруського права у правовій системі ВКЛ, на наше переконання, була характерною періоду XIV–XV ст., коли не було сформовано повноцінного загальнодержавного литовського законодавства. Надання адміністративно-правової автономії білоруським і українським землям дозволило їм зберегти юридичну дію давніх джерел права, а оскільки саме ці землі становили більшість території ВКЛ, давньоруське право стало домінуючим. Натомість його вплив на етнічні литовські землі був значно меншим. Протягом XIV – XV ст. відбувся синтез литовських і руських правових норм та інститутів, тому виявити, яке походження тих чи інших положень Статутів ВКЛ доволі складно. Крім того, слід пам'ятати, що іноземний вплив, як правило, переважає у сфері приватного права, тоді як у публічно-правових галузях він завжди менший. Звідси випливає, що в кримінальному праві ВКЛ був присутній україно-білоруський елемент, однак він поєднувався із власне литовськими нормами, судовою практикою та іноземними запозиченнями (насамперед, із права Польського королівства).

Передумовою розвитку загальнодержавного права ВКЛ було нове розуміння права, яке найбільше виявилось на початку XVI ст. Воно відповідало політичним і соціально-економічним змінам у суспільстві, які потребували від права загальнообов'язковості і мало на меті надання всезагальності застосування правових норм по всій території держави, а також удосконалення основної сутності права – забезпечення справедливості. Перехідна епоха від звичаєвого права до загальнодержавного кодифікованого закону (протягом XIV – першої половини XVI ст.) супроводжувалася істотними змінами у праві та різким

відходом від середньовічного стереотипу права, яке не відводило законіві важливої ролі.

З кінця XIV ст. почала розвиватися законодавча діяльність литовських князів, які видавали так звані привілеї (лат. *privilegium* – особливий закон). Привілеї також називалися «господарськими листами». У московському праві термінам «привілей» і «лист» відповідав термін «грамота». «Такого роду акти, – писав Й. Якубовський, – ми зустрічаємо у всіх західно-європейських державах в середньовічному періоді їх розвитку» [255, с. 253]. Спочатку вони стосувалися окремих осіб чи питань і у письмовій формі фіксували вже існуючі порядки чи звичаї. Потім привілеї почали видавати групам осіб чи навіть станам. Привілеї поділялися на пожалувані, пільгові і охоронні. Були ще земські привілеї, де йшлося про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями або в яких визначалась організація місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, норми цивільного, кримінального, фінансового права [140, с. 120].

Р. Лашенко та Й. Якубовський поділяли привілеї ВКЛ на привілеї земські і привілеї обласні (статутні). Привілеї земські надавалися великими князями литовськими як окремим особам, так і окремим інституціям, в основному церквам і монастирям; також привілеї надавалися і окремим станам (шляхті, містам, духовенству, міщанам і т.д.) [147, с. 193]. До земських привілеїв відносилися: привілеї шляхетські, які надавалися шляхті ВКЛ; загальноземські, які поширювалися на інші групи населення; *привілеї-надання*, які надавали нерухоме майно особам, церквам, монастирям та містам; «*вільготні*» *привілеї*, які звільняли їх власників від податків і повинностей або надавали право суду над залежним населенням [147, с. 194–195]. Історія литовсько-руського права, оскільки вона знаходить свій вираз у литовсько-руському законодавстві, за твердженням Г. Демченка, характеризується надзвичайним розвитком привілеїв. Пануючим типом закону були привілеї, в яких підтверджувалися норми звичаєвого права, які частково вже існували, а частково утворювалися нові права і вольності [98, с.103].

Як вірно зазначав М. Ясинський: «Відбувається цікаве і дивне явище: привілей намагається виключити загальний закон», «приватне право будується за зразком державного» [256, с. 4–9].

6 травня 1434 р. великий князь Сигізмунд Кейстutowич у Троках видав привілей адресований «князьям и боярам, как литовцам, так и русинам Великого княжества Литовского», який фактично закріплював презумпцію невинуватості – великий князь обіцяв панів і бояр не карати інакше, як на підставі суду: «... по доносу или по тайному обвинению со стороны кого-либо, либо по необоснованному подозрению мы не будем наказывать или карать названных князей и бояр, прежде чем они не будут изобличены в публичном суде в соответствии с законами, которые соблюдаются в литовской земле» [159, с. 223–225]. Загальноземським привілеєм короля Казимира від 2 травня 1447 року надається литовсько-руській шляхті повне і виключне право суду, і покарання своїх підданих, коли злочином не зачіпалися інтереси будь-якої іншої особи, що стояла поза владою даного шляхтича. Цим привілеєм підтверджувалася презумпція невинуватості, яка полягала у тому, що прелатів, князів, панів, шляхту і міщан не можна карати без суду, а лише «за рішенням суду, згідно із звичаями християнськими і по силі прав польських». Досить чітко підкреслювався принцип індивідуальної відповідальності: «аби ні жона за мужа, ані діти за батька, ані слуга за пана не відповідали», якщо вони не будуть співучасниками, крім справ про образу маєстату. У 1457 році цей привілей був знову підтверджений шляхом привішення до нього печатки [255, с. 253]. Привілей князя Олександра від 6 серпня 1492 року також підтверджує презумпцію невинуватості та принцип індивідуальної відповідальності за злочини, виняток становлять злочини проти особи господаря.

Обласні привілеї або статутні земські грамоти були нормативно-правовими актами литовської князівської адміністрації, адресованими конкретним землям (у минулому – князівствам) для регулювання суспільних відносин на відповідній території. Однією з причин їх надання була відсутність єдиного для всієї країни

законодавства, яке б регулювало відносини центральної влади із місцевими органами влади та населенням відповідних територій [80, с. 15]. М. Ясинський вперше запропонував для обласних привілеїв термін статутні земські грамоти, оскільки саме вони визначали принципи місцевого управління і видавались на збереження давніх прав і місцевих звичаїв земель. На думку В. Пічети та Ф. Леонтовича, головною метою пожалування обласних привілеїв було залишити недоторканою дію місцевих юридичних звичаїв. До причин видання обласних привілеїв можна також віднести й те, що власне законодавство, яке закріплювалося в обласних привілеях, мали землі, розташовані на околицях держави, до яких можна віднести Київську і Волинську землі. Оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу враховувати традиційні порядки та звичаї, аби уникнути невдоволення місцевих еліт.

М. Чубатий дає таке визначення земським статутним грамотам (обласним привілеям) – це ті законодавчі акти, які видавались окремим землям, що входили до складу великого князівства, для всього населення, з метою підтвердити старі загальні права всієї землі, з'ясувати її відношення до держави й місцевих органів та ствердити відношення до загального права [238, с. 90]. Також до причин появи обласних грамот можна віднести й те, що ці грамоти видавались у час, коли стали усувати удільних князів і ставити замість них намісників для того, щоб не виникало заворушень серед місцевого населення, чим підтверджували обов'язок для нової влади оберігати старі права. Великокняжа влада на місцях не знала місцевого права і порушувала його, що викликало невдоволення серед населення. Щоб захистити населення й відокремити компетенцію місцевої великокняжої адміністрації, великий князь наказував списати закони землі й підтверджував їх, наче конституцію. Метою видання цих постанов було підтвердження особливих старих прав землі та захист їх від порушення з боку державних урядовців, тому їхня зовнішня форма мала заборонний характер. Професори М. Грушевський, В. Пічета називають ці привілеї місцевими конституціями, які визначали права і

повноваження землі як у внутрішньому самоврядуванні, так і стосовно верховної влади [89, Т. 4, с. 10; 188, с. 81]. На думку Й. Якубовського, обласні привілеї склалися не великокняжою канцелярією, а мешканцями самої землі, центральна влада лише робила зміни, поправки і стверджувала привілеї, через що і мова привілеїв відображає місцеву мову [255, с. 253–255]. У науковій літературі також досліджувалося питання про спосіб отримання (правову природу) обласних привілеїв – одні дослідники вважали їх результатом компромісу, договору центральної влади з «областями» (М. Довнар-Запольський [101, с. 30], М. Максимейко [166, с. 19, 25], Р. Лащенко [147, с. 206]), інші писали, що вони були односторонніми актами центральної влади (Ф. Леонтович [151, с. 246]). Також неоднозначно вирішувалося питання про соціальну сутність обласних привілеїв, які мали на меті задоволення інтересів та потреб лише місцевої шляхти чи усіх станів суспільства певної місцевості. На нашу думку, це питання слід розглядати враховуючи ряд обставин, зокрема коли, за яких умов, якій землі надавався привілей і кому саме він був адресований, що зазначається, як правило, у вступній частині привілею.

Як уже зазначалося вище, серед обласних привілеїв українських земель необхідно згадати Київський та Волинський привілеї (грамоти) [153, с. 352–357; с. 364–367]. У науковій історико-правовій літературі також висловлювалася думка про наявність статутної земської грамоти Луцькій землі, яка була надана польським королем Ягайлом у 1427 р., проте її текст не зберігся, а існує лише виписка з нього в публікації І. Даниловича. М. Ясінський такий факт заперечував, оскільки в той час великим литовським князем був Вітовт. І. Якубовський зазначав, що такої грамоти взагалі не було, а публікацію І. Даниловича він пояснював тим, що вчений помилково назвав й датував копію привілею 1432 р. [79, с. 91, 99]. Першу грамоту Київська земля отримала від великого князя Казимира Ягеллона у другій половині 1440 р. у зв'язку із відновленням влади Олелька на Київщині. Згодом, у 1507 р., її було підтверджено великим литовським князем Олександром та у 1529 р. Сигізмундом. Волинська земля отримала

статутну земську грамоту на початку 1452 р. також від Казимира Ягайловича внаслідок його тактичних та політичних міркувань, вона була підтверджена у 1501 р. великим князем литовським Олександром та в 1509 р. Сигізмундом [80, с. 10]. Обидві грамоти мали становий характер й захищали інтереси шляхти. У цих привілеях було закріплено принцип презумпції невинуватості: заборонялося страчувати шляхтича та конфісковувати його нерухомість інакше, як на підставі судового рішення. Окрім цього, Волинський привілей передбачав особливість – староста проводив судові засідання лише після отримання письмової вказівки від великого князя литовського з «наукою» відповідно до якої і відбувався суд, староста не мав права злословити проти осіб шляхетського стану і ув'язнювати їх. Це є свідченням того, що на Волині шляхетський імунітет був ширший, ніж на інших українських землях у складі ВКЛ. У Київському привілеї є положення про державну зраду, за яку передбачалися смертна кара та конфіскація майна. Закріплено принцип особистої відповідальності за вчинений злочин: «... а отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою... , только самого того казнити, хто будет виноват». За крадіжку, яка «будеть великая» і злодій не зможе відшкодувати, винний підлягав повішанню, а вкрадене мали повернути власнику. Якщо злочинець міг заплатити, то він вкрадене мав повернути й нерухомість його конфісковувалася. Є положення про порядок здійснення судочинства при вчиненні грабежу. Якщо дружина про це знала і використовувала разом з дітьми предмет грабежу, то вони також підлягали покаранню (конкретного виду покарання не зазначено). На Волині за вбивство стягувалася «головщина» власником вбитого: «И теж коли который слуга або человекъ князский або паньский, а любо земляньский убьетъ кого, ... нехай они зъ слугъ и зъ людеи своихъ, хто в головущину впадетъ, сами головущину на слугахъ и на людехъ своихъ берутъ. А старосте и наместьникомъ нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людеи головущины братии», у Київському привілеї про «головщину» не згадується, проте зазначається «... виноватого по его вине казнити». У Київському привілеї сім'я злочинця, який вчинив крадіжку вважалася винною за умови обізнаності про його

дії та користування награваним. На Волині злочинця, затриманого на ярмарку, у місті, або вішали, або він сплачував вартість вкраденого, судовий штраф стягувався на користь господаря крадія. За розбій, підпал, заподіяння шляхетських ран, «вгвалть» винний мав бути покараний «подлугь давнемо обычая» з вилученням вкраденого на користь власника. Сучасний український історик Д. Ващук, провівши порівняльний аналіз статутних земських грамот Волині, Київщини та Литовського статуту 1529 р., зробив припущення, що у змісті параграфів Статуту 1529 р. найбільш повно представлена статутна земська грамота Київщини. Водночас їхня спільна рецепція щодо кримінального права проявилась у формулюванні принципу «шляхетської презумпції невинуватості». Безпосередньо з Київською грамотою подібними є статті Статуту щодо покарання державних злочинців та обмеження кримінальної відповідальності сім'ї злочинця; із Волинським привілеєм схожою є норма про сплату «головщини» [77, с. 189–190].

Перші законодавчі акти ВКЛ (земські, обласні привілеї, грамоти та ін.) свідчать про досить високий для свого часу ступінь розвитку кримінального закону. У них встановлено відповідальність за злочини проти держави, особи, її власності, закріплено положення, які сучасна наука кримінального права відносить до фундаментальних засад кримінального права. Проте у цей період судові органи держави у своїй діяльності керувалися в основному звичаєвим правом. Поступово, у зв'язку із централізацією держави, уніфікуються і розвиваються кримінально-правові норми.

Свідченням цього є перший систематизований кримінальний закон ВКЛ – Судебник Казимира IV 1468 р., який містив основні однакові для усієї держави види покарань за злочини проти феодалної власності, вніс новий погляд на сутність і мету покарання, заклав правову основу ідеї індивідуалізації покарання.

Отже, після того, як частина українських земель стала складовою цієї нової держави – Литовсько-Руської, регламентування суспільних відносин в основному не змінилося. Як раніше діяло апробоване віками звичаєве право, Руська правда,

з'явилися привілеї земські, обласні тощо. Єдиного офіційного нормативного акту новоствореної держави, який би врегулював існуючі суспільні відносини, тривалий час не було (аж до прийняття Литовського статуту 1529 року). Проте реальії життя вимагали появи загальнообов'язкового акту, який би по-новому, враховуючи попередній досвід, врегулював суспільні відносини, особливо з таких важливих питань як: відповідальність за посягання на чужу власність, порядок звернення до суду, відповідальність родичів за діяння злочинця тощо. Відсутність єдиного законодавства сприяла застосуванню різних норм у аналогічних ситуаціях при розгляді судових справ в межах однієї держави. А це, в свою чергу, обумовлювало і заохочувало свавілля суддів. Не було проведено чіткого розподілу компетенції судів.

У середині XV ст. відбулася масова передача земель феодалам, що супроводжувалася з однієї сторони закріпаченням вільних селян, а з іншої – звільненням цих земель і селян, які проживали на них від державних повинностей і великокняжого суду. Назривала потреба у виданні правового акту, який би врегулював в основному питання кримінального права та процесу (хоча говорити про кримінальне право у XV столітті можна умовно, бо право цього періоду не знало розмежування на цивільне та кримінальне).

Першою спробою уніфікації регулювання кримінальних, цивільних і процесуальних правовідносин став Судебник 1468 року, або, як його ще називають, Статут Казимира IV. В історико-правовій літературі висловлювалися різні думки щодо його назви. В оригіналі він мав загальноприйнятту для тогочасних правових пам'яток (грамот, привілеїв) назву «Лист». «Судебниками» у ті часи називали підручники з права, якими користувалися в судах при розгляді справ. Окрім того, відомим є застосування правових актів з назвою *судебник* і у інших державах, зокрема, у Київській Русі – Судебник Ярослава, у Московській державі – Судебник 1497 р., Судебник 1550 р., Судебник царя Федора Івановича 1589 р., Зведений *судебник* 1606–1607 рр. При першій публікації у 1826 році І. Данилович назвав його «Статут Казимира» [95, с.25]. М. Владимирський-

Буданов був другим, хто опублікував у 1901 році текст цієї пам'ятки права [86, с.32–42].

Прізвищ авторів чи автора цієї пам'ятки права нам не відомо, але беззаперечним є те, що його було складено правниками великокняжої канцелярії, направлено на розгляд і прийняття Пани-Ради, і великого князя Казимира IV Ягеллончика, затверджено на сеймі 29 лютого 1468 року у Вільнюсі. Існує плуралізм поглядів вчених щодо того, якою мовою було написано Судебник. Білоруські вчені вважають, що його було написано білоруською (старобілоруською) мовою [81, с.101], українські – литовсько-руською, яка «являється зразком актової мови» [252, с. 10]. На нашу думку, Судебник 1468 р. був написаний українсько-білоруською мовою, оскільки ядром Київської Русі були українські землі, тому і мовою, якою спілкувалося населення, яке тут проживало, була українська в її давньоруському варіанті. Ця мова була державною для Київської Русі і саме вона була визнана як урядова у ВКЛ.

Деякі науковці, зокрема М. Чубатий, зазначають, що текст Судебника було поділено на 28 артикулів, інші – Р. Лашенко, Й. Юхо – на 25. Рукописний текст Судебника взагалі не був поділений на артикули, проте при публікації у «Хрестоматии по истории русского права» М. Владимирський-Буданов поділив його текст на 25 артикулів. Такого поділу будемо додержуватися й ми. Оригінал не зберігся, є лише його списки кінця XV–XVI ст. Судебник містив норми кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, адміністративного права. «Татьбі» (злочину) присвячено в Судебнику 16 артикулів. Він відрізняє крадіжку «велику» або «конську» від «малої», «татьбу с лицом» і «без лица». Статті цієї пам'ятки права про «татьбу» майже повністю були перенесені в розділ 13 Статуту 1529 року [154, с.161]. Доказом безпосереднього зв'язку Судебника із Руською правдою крім положень про крадіжку можна ще назвати положення про «вину» і «муку», про умови відповідальності дітей і дружини за вчинки дітей і чоловіка. Разом з тим є й положення, які можна назвати прогресивними – якщо повнолітні діти та дружина «відали» про злочинство батька та чоловіка, то вони

відповідали своїм майном за його дії; «малі діти нижче семи років» за вчинок батька не відповідали взагалі (навіть коли б і знали). Презюмуємо, що в епоху Судебника вчення про індивідуальну відповідальність за злочин почало утверджуватися. Також у Судебнику підкреслюється, що дружина та діти «зłodія» не несуть відповідальності за його вчинки, якщо він був затриманий «на гарячому», з «лицем», але вкраденого додому не приніс й відповідно дружина та діти вкрадених речей «не поживали»: «зłodій терьпи, а жона і діти і дом їх невинен» (арт. 4). Для Судебника є характерною ідея рівності представників всіх суспільних верств перед законом у кримінальних справах. Зокрема, якщо злочин відбувся з відома пана або сам пан брав участь у ньому і все це було доведено, то пан ніс відповідальність нарівні з виконавцем – «а тот так терьпи, как которий зłodій» (арт. 6). В статті 7 міститься презумпція причетності бродячого елемента («лезних», «лежних») до дій злочинця: коли б хто держав у своєму домі таємно «лежня» і в цей час трапилася б у когось крадіжка, то той, хто держав «лежня» мусів поручитися за представлення цього «лежня» до суду [147, с. 215]. Новим було й визначення злочину як протиправного діяння, настання відповідальності лише при наявності вини, відповідність покарання виду тяжкості вчиненого злочину, заборона самосуду. Був встановлений новий принцип звільнення від кримінальної відповідальності дітей, які не досягли семирічного віку. Зокрема, було введено правову норму, яка забороняла передавати потерпілому дітей, які не досягли семи років. У Судебнику можемо помітити виникнення нового погляду на мету покарання. Так у ньому вперше було законодавчо закріплено ідею ізоляції злочинця від суспільства як одну із цілей покарання, хоча й повністю не відкидалася ідея майнового відшкодування. Заборонялося звільнення злочинця від покарання, у той час як згідно із нормами звичаєвого права у злочинця, засудженого до смертної кари, була можливість відкупитися і бути переданим у рабство потерпілому або його близьким родичам.

Розвиток і оформлення судового імунітету у ВКЛ з кінця XIV ст. проходили у тісному зв'язку з ростом великої феодалної земельної власності. Судовий

імунітет, наявний спочатку у церковних володіннях і помістях великих феодалів, був закріплений за всіма феодалами у загальноземському привілеї 1447 р. (надалі – Привілей). У ст. 12 Привілею визначено загальний порядок звернення до суду у справах залежного населення. Спочатку слід було просити правосуддя у власника обвинувачуваного і лише у випадку відмови великий князь або його урядники направляли децького, кримінальний штраф у всіх випадках надходив господарю засудженого. Закріпивши за феодалами право суду над своїми підданими, ст.12 не встановила ні об'єму вотчинної юрисдикції, ні процесуальних аспектів звернення до суду.

У Судебнику Казимира Ягайловича 1468 р. більш детально, порівняно з привілеєм 1447 р., було визначено порядок вирішення конфліктів між підданими різних власників. Цьому питанню присвячено три артикули (9–11). У всіх випадках, зазначених у цих артикулах, спочатку потрібно звернутися за правосуддям до влади в підпорядкуванні якої перебував обвинувачуваний: «осподарю» (господаря) – арт. 11 та арт. 9 (цього терміну у арт. 9 немає, але по змісту передбачається, що намісники і тівуни повіту, у якому живе обвинувач, «обсилают» власника обвинуваченого); намісників і тивунів (арт. 10). За побажанням сторін конфлікт міг вирішити «обчий» (напевно, третейський) суд (арт. 9, 11). При відмові у правосудді великий князь або воєводи посилали децького. Про надходження господарю засудженого кримінального штрафу зазначено у арт. 3 Судебника, який відобразив такий самий принцип, що і відповідне положення ст. 12 Привілею, проте значно відмінне від нього і за формулами, і за змістом.

На відміну від Руської правди, Судебник встановлював смертну кару за крадіжку з «лицом», за «конську татьбу», коли «злодія з лицом приведуть» та в інших випадках (арт. 12, 15, 17, 18, 22).

Багато вчених, починаючи з І. Даниловича, відзначали схожість між положеннями Судебника та Литовського Статуту 1529 р. Наприклад, арт. 19 Судебника та арт. 1 розділу 13 Статуту, арт. 5 Судебника та арт.12 розділу 13

Статуту та ін. [211, с.133]. Для прикладу порівняємо: про крадіжку «паробків» (феодално залежних селян – *Ю. К.*) зазначається у арт. 19 Судебника й арт. 1 розділу XIII Статуту 1529 р. Ці статті схожі, проте між ними є відмінності. Згідно Судебника при відсутності у «паробка-зłodія» майна («бонди») для відшкодування завданої шкоди збитки потерпілому повертав господар «паробка». У Статуті про відповідальність господаря взагалі не згадується. У випадку неплатоспроможності «паробка» потерпілому повертається вкрадене («лицо»), а «паробок» піддавався тілесному покаранню. За Судебником смертю карали «паробків» за крадіжку на суму півкопи грошей, а за Статутом – полтина грошей. За Статутом тяжчим було покарання за рецидив. Відповідно до Судебника «паробка-злочинця» вішали, якщо він буде «часто красти после того», за Статутом повторна крадіжка на суму менше 10 грошей передбачала повішання. Суворе покарання за рецидив пояснюється, напевно, низьким соціальним статусом «паробків». Стаття Статуту, порівняно із Судебником, відобразила зміни в статусі «паробків», які набували більше прав.

Арт. 5 Судебника Казимира відповідає арт.12 розділу XIII Статуту. Цей артикул Судебника належить до групи положень, які регулюють обмеження сімейної відповідальності при злочинах. Внесення таких норм в Судебник відповідало інтересам феодалів і могло бути пов'язане із ростом феодалної власності, й збільшенням кількості залежних селян. Цей факт свідчить і про прояв суспільної правової тенденції обмеження колективної відповідальності. У Литві цей принцип був зафіксований у загальноземському привілеї 1447 р., а потім був внесений в обласні привілеї і Статут. Дуже близькими за змістом є арт. 5 Судебника і арт. 12 розділу XIII Статуту, які розглядають питання про покарання зłodія спійманого на місці злочину. Обидва артикули передбачають звільнення від відповідальності членів сім'ї злочинця, але викладені вони по-різному. Крім того, у Статуті йдеться не лише про дружину і дітей зłodія, але і про його челядь. В Статуті питанню про обмеження сімейної відповідальності при злочинах приділено менше уваги, ніж у Судебнику, який проте не був забутий. Через

декілька років після видання Статуту в Слуцькому списку з'явилося положення, яке за змістом нагадувало арт. арт. 1 і 4 Судебника, але викладено цей артикул по-іншому, ніж положення Судебника.

Виходячи із порівняння текстів Судебника Казимира IV зі Статутом 1529 р. можна прийти до висновку, що норми зафіксовані в Судебнику потребували нової редакції, доопрацювання та розширення змісту. Окремі положення Судебника 1468 р. продовжували діяти навіть після прийняття Статуту 1529 р. Судебник не був всебічною кодифікацією кримінального права, а в основному систематизовував лише ті положення, які були спрямовані на охорону майна, а тому не зміг надовго задовольнити потребу в регулюванні нових суспільних відносин.

Отже, із прийняттям Судебника Казимира IV 1468 р. було дано початок в розвитку нового етапу у правовій теорії, практиці законодавчої діяльності державних органів, нових принципів систематизації і кодифікації феодального права, який був завершений виданням трьох Статутів ВКЛ.

Підсумовуючи, варто зауважити, що ВКЛ у джерелах права, які передували прийняттю трьох Статутів, в більшій мірі перейняло кримінально-правові норми, чинні на українських землях ще в період Київської Русі та Галицько-Волинської держави, аніж скасувало та реформувало їх. Це можна пояснити тим, що згадані норми відповідали тогочасним відносинам щодо кримінальної відповідальності, а також актуалізувались в умовах рецепції ВКЛ багатой правової культури Київської Русі.

2.2. Статути Великого князівства Литовського 1529 р. і 1566 р. як джерела кримінального права на українських землях

У зв'язку із регулюванням Судебником Казимира IV 1468 р. обмеженого кола суспільних відносин «всі інші правовідносини продовжували регламентуватися в кожній землі по-різному, залежно від місцевого звичаєвого

права» [245, с. 57]. Окрім того, норми Руської правди та обласних привілеїв не відповідали новим економічним відносинам, не враховували змін у політичній системі суспільства. Все більш актуальним та нагальним ставало питання необхідності кодифікації права ВКЛ. Рушійною силою цього процесу виступала дрібна та середня шляхта, яка намагалася таким чином захистити себе від свавілля феодальної аристократії, яке часто проявлялося у «гвалтах» та «наїздах» магнатів на маєтки шляхти, а також намагалася юридично закріпити свої права на залежних селян. У підтвердному привілеї Волинській землі, наданому литовським князем Олександром у 1501 р. прямо зазначено, що цей привілей буде діяти тимчасово, «пока права статута у отчизне нашей уставим» й тоді «все земли наши одного права держати мають и одним правом сужены будут подле статуту» [256, с. 73]. Після декларування наміру провести кодифікацію, першу її спробу було здійснено на Віленському сеймі 1514 р., коли, зі слів перемишльського єпископа Петра Томицького, стани сейму порушили питання про те, щоб господар видав письмові закони, але магнати, які не були зацікавлені у цьому, зуміли відтягнути прийняття остаточного рішення з цього приводу. На Гродненському сеймі 1522 р. шляхта повторно звернулася до господаря з проханням провести кодифікацію законодавства й розглянути проект статуту. Господар з Пани-Радою «право им прирекли дати и тыи все члонки, как ся подданные наши мають справовати и радити, казали есьмо ... выписатьи». Литовський князь Сигізмунд видав указ про введення в дію письмового кодексу законів, але на сеймі було прийнято не весь проект запропонованого Статуту. У 1524 р. великий князь через свого секретаря Михайла Вежкгайла передав на обговорення учасників сейму, які зібралися у Бересті, виправлений проект Статуту. Було прийнято рішення «тое право выдать всем подданным Великого княжества Литовского, рассказать нашим господарским словом, абы вже тым правом справовалися и радили водлуг того рассказания нашего» [103, с. 516]. Протягом чотирьох років проект Статуту обговорювався на місцях і лише на Віленському сеймі 1528–1529 рр. його затвердили остаточно. Головну редакційну правку Статуту (згодом він отримав

назву «Старого») здійснив воєвода віленський та канцлер ВКЛ, голова кодифікаційної комісії Альбрехт Гаштольд. На жаль, до нас не дійшла інформація про склад та роботу кодифікаційної комісії. Польський учений Ю. Бардах припустив, що у редагуванні Статуту А. Гаштольду допомагали доктори права – Є. Таліат і В. Чирка [53, с. 74]. Статут не було надруковано. Вказати точну кількість артикулів Статуту 1529 р. неможливо, оскільки в списках, які дійшли до нас, вона є різною. Внаслідок наявності великої кількості списків, немає єдиної редакції Статуту. С. Лазутка припустив, що в оригіналі артикули взагалі не мали нумерації [145, с. 77]. За списком А. Дзялинського Статут складався з 13 розділів, які поділялися на 242 артикули. На думку С. Ківалова та П. Музиченка, за формою систематизації Статут був зводом законів, який включав у себе систематизоване земське і звичаєве право, і ряд кодифікованих нових норм права [121, с. 21]. Як вважає академік В. Пічета, Литовський статут не був феодальним кодексом права, який вводив у дію нові юридичні норми, а лише юридично оформив ті правові відносини, які вироблялися у процесі соціально-економічного розвитку ВКЛ [192, с. 21].

Як відомо, у теорії права розрізняють два основні способи систематизації нормативно-правових актів: інкорпорація і кодифікація. Інкорпорація – спосіб систематизації, який полягає в об'єднанні нормативно-правових приписів за певним критерієм (за обсягом, суб'єктами здійснення, юридичною значущістю, способом упорядкування) в єдиному збірнику, без зміни змісту [158, с. 220, 233]. Кодифікація – спосіб систематизації, який полягає у змістовній переробці нормативно-правових приписів, пов'язаних спільним предметом регулювання та об'єднанні їх в єдиному акті. Тобто це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту із скасуванням одних і прийняттям інших норм права, та є завжди офіційною. Виходячи з вищенаведеного, ми вважаємо, що Статути ВКЛ за способом систематизації є кодексами, оскільки членами кодифікаційної комісії була проведена змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права ВКЛ, також норми Статутів

об'єднані у розділи, артикули, узгоджені між собою. Статут містив норми державного, цивільного, спадкового, сімейного, земельного, кримінального та процесуального права. На нашу думку, до норм кримінального права слід віднести ряд артикулів, які містяться у таких розділах Статуту 1529 р.: 1–3, 6–9, 11–13. Можна говорити про далекоглядність укладачів Статуту, оскільки вони, не маючи можливості охопити правом всі існуючі у суспільстві відносини, внесли до нього особливий артикул: «...Нили ести бы ся што пригодило перед судьями, чого бы в тых правах не было описано, тогда то даем на розознанье судей под сумнением их, иж они мають, упомянувши на Бога, и то сказати водле стародавнего обычая. А ведже скоро на первом сойме перед нами або перед паны радами нашими мають тые члонки объявити. И ести бы мы або Панове рада наша тые члонки уфалять, тогда мають тэж приписаны бытии к тым правам» [Р.VI, арт. 25]. В основу систематизації права, результатом якої був Статут 1529 р., було покладено принципи: суверенності державної влади (всупереч середньовічному церковному космополітизму), єдності права для всієї держави і всіх повноправних людей (хоча саме право визнавало різну правоздатність для різних людей), пріоритет писаного права [245, с. 35]. Ці принципи були новими, бо в той час у країнах Західної Європи систематизація права проводилася на основі римського права. Так академік Й. Юхо зазначав, що згідно ідей римського права, все литовсько-руське право залежно від джерел поділялося на три основні частини: божественне (дане Богом у святому писанні), природне (дане Богом всім людям і закладене у їх природі), людське або позитивне (створене людьми, яке поділялося на публічне (*jus publicum*) і приватне (*jus privatum*)). Як бачимо, кодифікатори ВКЛ не дотримувалися такої системи, а виробили свою.

Ступінь Божественного втручання в людське право, на думку духовенства, був різним, внаслідок чого право поділялося на духовне і світське. До духовного права належали акти, які видавалися церковною владою та державними органами з питань, що стосувалися релігії, духовенства, залежних від них людей, церковного майна, деяких інститутів сімейного і спадкового права. Основу ж

світського права у ВКЛ складало земське право (посполите, тобто загальне право держави), яке у свою чергу поділялося, залежно від змісту, на окремі частини, які не збігалися з теперішньою класифікацією галузей права, що слугувало початком поділу права на: державне, адміністративне, цивільне, сімейне, кримінальне, судове [245, с. 33–34]. Унікальність Статуту 1529 р. полягає у тому, що до нього органічно поєднаними пластами увійшли деякі положення Руської правди, норми звичаєвого (українського, білоруського та литовського) права, ряд пунктів з польських та німецьких судебників, у тому числі з Саксонського зерцала, яке значною мірою вплинуло на формування правових систем Центрально-Східної Європи [249, с. 10]. Хоча на думку Т. Довнар, основним джерелом Першого Литовського статуту було звичаєве право білоруських земель і писане законодавство ВКЛ [104, с. 27]. Проте аргументів на підтвердження своєї позиції Т. Довнар не наводить. Протилежну думку висловив Р. Лащенко, визнаючи впливи на Статут польського, німецького, римського, чеського права він зазначав, що Литовський статут «не дивлячись на свій зовнішній шляхетський вигляд, з'являється пам'ятником української правничої творчості, а не польської, а не російської (московської), що основний зміст його юридичних норм (норм права карного, цивільного, почасти норм процесійних) складається із правних положень стародавнього українського звичаєвого права» [148, с. 87]. Щоб довести український характер Статуту, Р. Лащенко зазначив, що Статут було написано руською мовою, яка є тотожною українській й основним джерелом його було українське звичаєве право. Він не взяв до уваги значення білоруського звичаєвого права, не провів порівняльного аналізу між білоруським та українським правом, не зазначив національного складу кодифікаційної комісії по підготовці Статуту 1529 р., оскільки саме вони повинні були знати свої національні звичаї й внести їх у Статут [148, с. 88–89]. На нашу думку, не можна без ґрунтовного вивчення, аналізу, порівняння між собою джерел права ВКЛ достатутового (періоду привілеїв) та статутного періодів робити висновок про Литовський статут як пам'ятку виключно українського, білоруського, польського чи ін. права.

Беззаперечним є той факт, що Литовський статут є спільною пам'яткою права білоруського, українського, литовського народів, оскільки саме вони були корінними жителями земель, які утворювали ВКЛ.

Минув незначний період після набуття чинності Статуту ВКЛ 1529 р., а на порядку денному постало питання про створення нового нормативного акту, головним теоретичним завданням якого були затвердження і подальший розвиток культурно-правової парадигми Першого Статуту, а практичним – остаточне законодавче оформлення шляхетських «прав і вольностей». Об'єктивний історичний розвиток привів до того, що всередині пануючого стану ВКЛ чітко окреслилися дві групи: правляча магнатська верхівка, до якої належали пани, та рядова шляхта. Свої політичні права, майнові гарантії, податковий імунітет шляхта мала здобувати у конфліктах з магнатською верхівкою. Найбільшого апогею ця боротьба досягла перед Люблінською унією 1569 р., виникла необхідність повного законодавчого оформлення особистих, політичних і майнових прав шляхти, які у поєднанні з монополією на право землеволодіння та участь у центральних, місцевих органах влади і управління мали надати їй виключного становища серед інших соціальних груп [122, с. 3–4]. Оскільки Статут 1529 р. не відповідав умовам, що склалися у державі й влада надалі зосереджувалася в руках представників близько 50 великопанських і княжих родин, 1544 р. на Берестейському сеймі шляхта висунула вимогу про внесення змін у Перший Статут або прийняття нового Статуту. Для підготовки проекту Другого Статуту у 1551 р. було створено комісію з 10 осіб (п'ятеро православних та п'ятеро католиків, що є свідченням існування паритету на той час між представниками цих конфесій християнства). Хоча склад кодифікаційної комісії повністю не встановлений, відомо, що до неї входили «радники маршалкові, урядники земські, хорунжі та інші особи роду шляхетського, доктор прав чужоземних», тобто представники всіх земель, які входили до ВКЛ – не лише юристи-практики, як наприклад, єпископ Ян Доманівський, а й відомі вчені, зокрема, Августин Ротундус і Петро Розій, які здобули юридичну освіту і наукові

ступені у відомих західноєвропейських університетах, Станіслав Наркусський, власник однієї з найбільших бібліотек у ВКЛ. У 1564–1566 рр. у державі було проведено судову реформу, внаслідок якої система державних судів докорінно змінилася: було створено земські, підкоморські і гродські суди з чітко окресленою компетенцією, фактично розпочався процес формування судової влади як окремої гілки влади. Безумовно, що ці зміни розробники Другого Статуту мали врахувати й зафіксувати їх у тексті Статуту. Перша редакція Статуту була затверджена 21 грудня 1565 р. на сеймі у Вільно. Чинності Статут набрав, за одними джерелами, 26 січня 1566 р., а за іншими – з 1 березня 1566 р. За рівнем кодифікаційної техніки, а також за змістом та обсягом Статут 1566 р. перевершує Статут 1529 р. Він розпочинається з чотирьох привілеїв і реєстру, який стисло передавав зміст кожного артикулу, основна частина статуту складається з чотирнадцяти розділів, які поділяються на 365 (дехто називає 367) артикулів. Статут вміщує норми державного, адміністративного, цивільного, кримінального, військового, земельного, сімейного та судового права. Порівняно із Статутом 1529 р., Статут 1566 р. характеризується вищим рівнем систематизації галузевих норм, проте повного розмежування між ними й надалі немає. Норми кримінального права можна знайти у більшості розділів Статуту, а саме: 1–4, 10–14, поруч з нормами інших галузей права. На думку П. Музиченка, історичне значення Статуту 1566 р. полягає у тому, що він затвердив «повну демократію і, фактично, сформував підвалини правової держави». Проте далі він уточнює й разом з тим заперечує своє твердження про повну демократію: «демократію поки що тільки для частини суспільства, для тих, хто володів засобами виробництва, для панівного в економічному відношенні стану» [122, с. 6]. Й. Юхо відзначав, що увесь Статут 1566 р. пронизаний ідеєю становлення правової держави [247, с. 174]. На нашу думку, говорити про ВКЛ як правову державу у сучасному розумінні, тобто, державу, у якій юридичними засобами забезпечується реалізація та охорона прав людини, не можна. Також не можна говорити про ВКЛ як демократичну державу, тобто таку, яка характеризується визнанням волі більшості й врахуванні меншості

із появою Литовського статуту, бо реальна влада в країні належала відносно невеликій групі людей – шляхті, яка використовувала її в особистих інтересах. Проте у Статуті було зроблено спробу проголошення політичних прав і простих людей: будуть дотримуватися права «всех князей и панов рад, як духовных, так и свецских, и всех врядников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рыцарство, мещане и всех людей посполитых у Великом Князстве Литовском...» (арт. 2 розд. III).

Отже, у Литовських статутах знайшли відображення як норми староукраїнського права періоду Київської Русі, так і нові, обумовлені впливом інших держав на правовий розвиток українських земель [109, с. 5].

За умовами Люблінської унії 1569 р. на українських землях, які були приєднані до Польського королівства зберігалось чинне тут до інкорпорації право – Статут 1566 р. У 1569 р. на Люблінському сеймі Волинській (27 травня 1569 р.) та Київській (5 червня 1569 р.) землям було надано привілеї, у яких зазначалося про збереження для інкорпорованих земель як чинного права Статуту 1566 р. без II розділу «Про оборону земську», оскільки прийняття норм, які регулювали цю оборону, стало виключним обов'язком Речі Посполитої [138, с. 27, 52]. За весь час існування Речі Посполитої так і не було прийнято офіційного рішення про припинення дії Статуту 1566 р. [122, с. 7]. Більше того, у 1647 і 1667 рр. приймаються сеймові постанови про друковане видання статуту 1566 р. для його подальшого застосування на українських землях [48, S. 117]. Однак він так і не був надрукований, і використовувався в рукописних списках руською, польською і латинською мовами. Консервативні шляхетські кола українських воєводств, які були приєднані до Польського королівства, відстоювали право на застосування свого Статуту, вважаючи його серйозною перешкодою для проникнення коронної шляхти до їхніх вотчин. При цьому під Статутом шляхта розуміла не лише текст 1566 р., а й норми звичаєвого права, які усталилися значно раніше. Проте на практиці застосування Статуту у судах, зокрема Волинського воєводства, піддавалося сумніву, натрапляло на перешкоди

з боку прибулої коронної шляхти, яка не бажала долати юридичні незручності в судових процесах зі шляхтою цих воєводств [138, с. 53–54]. Так, наприклад, 9 січня 1579 р., коли у Володимирському суді згідно арт. 34 Р. IV Статуту 1566 р. оголосили відвід прокуратору польського походження Окніцькому як «неосілому», то він заявив, що той Статут мав силу до унії, а тепер лише Литві служить [194, с. 34].

У 1572 р. король Речі Посполитої Генріх Валуа підписав документ конституційного характеру – Генрикові артикули, які значно змінили повноваження глави держави. Відбулася остаточна диференціація суспільних станів, посилюється правова охорона шляхетських прав, внаслідок чого погіршується становище селянства. В результаті таких змін у суспільному та державному житті Речі Посполитої виникла необхідність внесення доповнень/уточнень – Статутових поправ до деяких артикулів Статуту 1566 р. Щодо кримінального права, то його норми також зазнали змін, які були внесені Статутовими поправками, прийнятими на Вальному сеймі у Варшаві 3 березня 1578 р., а саме, було встановлено суворіші покарання за «ображення величності господаря», наклеп, уточнено й підсилено презумпцію невинуватості.

Таким чином, у Статутах ВКЛ було втілено низку прогресивних правових ідей того часу, що відображали тогочасний політичний та соціально-економічний розвиток. У розглянутий історичний період українські землі опинилися під впливом двох культур, двох цивілізацій, двох правових традицій – західної і східної. Відтак їх елементи були відображені у кримінальному праві за Статутами ВКЛ, яке перебувало на високому рівні розвитку як для тогочасної Європи.

2.3. Регулювання кримінально-правових відносин в українських містах за магдебурзьким правом

Важливим регулятором правових відносин, які виникали в українських містах ВКЛ щодо кримінальної відповідальності, стало магдебурзьке право.

Магдебурзьке право було феодальним міським правом, яке виникло в німецькому місті Магдебург (у 1188 р. було надане цьому місту його власником – єпископом Віхманом), а згодом поширилося на багато інших міст Європи. Воно передбачало самоврядні права міст в частині організації місцевого управління, судочинства, економіки та інших правовідносин [231, с. 542].

На українських землях, що увійшли до складу ВКЛ магдебурзьке право почало поширюватися дещо пізніше і не такими швидкими темпами, як це було в Галичині. У 1374 р. князі Георгій і Олександр Корятовичі надали Кам'янцеві-Подільському магдебурзьке право. Це місто стало найбільшою та найважливішою фортецею в Україні. На розвиток магдебурзького права у Великому князівстві Литовському, зокрема на українських землях, чималий вплив мав Бельський привілей 1564 р., підтверджений актом Люблінської унії. За ним усі міста Великого князівства Литовського одержували магдебурзьке право на зразок м. Вільно (Вільнюса) [126, с. 50–51].

Хоча великі німецькі громади на Волині у Володимирі-Волинському та Луцьку існували вже наприкінці XIII ст. і мали власну організацію за магдебурзьким правом. Більшість українських і німецьких дослідників писали, що у Володимирі-Волинському від початку XIV ст. існувало міське самоврядування на основі магдебурзького права. Більшість авторів дотримуються думки, що Володимир-Волинський отримав магдебурзьке право у 90-х роках XV ст., але є й інші думки з цього приводу. Наприклад, польський дослідник М. Балінський вважав, що Володимир отримав магдебурзьке право у 1509 р.

А. Яковлів у відомій праці «Німецьке право в Україні і його вплив на українське право 16–18 століть» серед українських міст згадував, що м. Брест (у сучасності – Білорусь) отримало магдебурзьке право 1390 р. [266, с. 13]. У 1432 р. король Владислав Варненчик надав магдебурзьке право Луцьку, який став новим політичним центром Волині. Володимир-Волинський, на думку польського дослідника М. Балінського, вперше отримав магдебурзьке право 1509 р.,

підтверджене 1570 р. У 1438 р., а за твердженням М. Балінського — 1431 р., литовський князь Свидригайло надав це право м. Кременцю.

Впродовж 1441–1444 рр. магдебурзьке право одержав Житомир, а в 1446 р. – Летичів. Залишається дискусійним питання часу переходу Києва на магдебурзьке право (первинні привілеї міста не збереглися, а це спричинило різні позиції авторів). Враховуючи ці аргументи та спираючись на документальні матеріали, професор М. Кобилецький обґрунтовано припустив, що Київ одержав магдебурзьке право не пізніше 1498 р. [126, с. 50–51].

Магдебурзьке право, рецепійоване в українських містах Великого князівства Литовського регулювало широку сферу суспільних відносин, у тому числі питання кримінальної відповідальності. Кримінально-правові положення магдебурзького права базувались на принципах індивідуалізації кримінальної відповідальності, її невідворотності, настання кримінальної відповідальності лише на підставі судового вироку та ін. Цікаво, що у разі спростування звинувачень і доведення невинуватості підсудного, до потерпілого застосовувалось покарання аналогічне тому, яке б мав понести виправданий підсудний [129, с. 57].

Кримінально-правові норми магдебурзького права фіксувались у таких німецьких правових збірниках як: Саксонське зерцало, Вейхбільд і Ландрехт. У 1535 р. було видано тритомну працю М. Яскера, основну частину якої становили польськомовні переклади Вейхбільда та Ландрехта. Від 1558 р. свої праці про магдебурзьке право почав видавати Б. Гроїцький. Ці праці стали важливим джерелом кримінальних норм магдебурзького походження на українських землях. Норми магдебурзького права про кримінальну відповідальність виділяли ознаки поняття злочину: протиправність, суспільна небезпека, караність, шкода [222, с. 19–20].

Отож, джерела магдебурзького права, які діяли на українських землях в період Великого князівства Литовського були доволі різноманітними, проте найбільш відомим і комплексним правовим збірником було Саксонське зерцало.

Воно також було й основним джерелом кримінально-правових норм за магдебурзьким правом Великого князівства Литовського. Часом створення першої редакції Саксонського зерцала вважають 1220–1225 рр. Тоді за дорученням графа Г. фон Фалькенштайна німецький дворянин Ейке фон Репков уклав цей правовий збірник. Джерелами укладення Саксонського зерцала були: Біблія, канонічне право, імперські закони, німецькі правові звичаї та судова практика. Структура Саксонського зерцала була наступною: чотири передмови; три книги земського права; книги ленного права [92, с. 6].

Саксонське зерцало поділяло всі злочини на два види:

1. публічні злочини, вчинення яких супроводжувалось карою у вигляді смерті чи тілесних ушкоджень;
2. приватні злочини, за які злочинці підлягали побиттю чи сплаті штрафу та компенсації [222, с. 20].

Кримінально-правові норми Саксонського зерцала, як правило, мали на меті навіювання страху, що виражалось у жорстокості деяких покарань – колесування, спалення на вогнищі, відрубання голови тощо. Основним кримінально-правовим принципом Саксонського зерцала вважаємо принцип невідворотності кримінальної відповідальності. У § 8 ст. 13 кн. II Саксонського зерцала зазначалося, що суддя, який не покарав злочинця за злочин підлягає такому ж покаранню, якого мав зазнати цей злочинець. У разі такого милосердного однак неправового вчинку судді, надалі ніхто не був зобов'язаний брати участь у судових засіданнях цього судді чи бути відповідачем за його скаргою. Такий підхід до судді Саксонське зерцало пояснювало тим, що даний суддя зневажив правосуддя [33, с. 55].

Ще одним важливим кримінально-правовим принципом у Саксонському зерцалі був принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності. В § 17 кн. II Саксонського зерцала наголошувалось на тому, що син після смерті його батька не повинен відповідати за злочин вчинений його батьком за життя. Натомість батько мав можливість один раз звільнити сина від обвинувачення шляхом

принесення присяги на Святому Письмі. Проте, коли син і батько звинувачувались як співучасники одного злочину, то такої можливості не було [33, с. 55].

Саксонське зерцало встановлювало значну кримінальну відповідальність за злочини проти релігії: богохульство, чаклунство, ересь та ін. За такі злочини, як правило, карали спаленням на вогнищі. Магдебурзьке право розрізняло такі види вбивств: просте вбивство, вбивство в розбої, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини та самогубство. Б. Гроїцький виокремив такі види вбивств: вбивство з корисливих мотивів, вбивство з ненависті, вбивство в стані необхідної оборони, випадкове вбивство.

До злочинів проти здоров'я особи належали тілесні ушкодження та побої. Цікаво, що магдебурзьке право розрізняло тяжкі та легкі тілесні ушкодження. Тяжкими тілесними ушкодженнями вважались втрата органів, порушення їх функцій, душевна хвороба чи інший розлад здоров'я не помітний ззовні. Легкими тілесними ушкодженнями були гулі, синці та кровотечі. Власну класифікацію легких тілесних ушкоджень запропонував М. Яскер, який поділив їх на глибокі (займали значну частину тіла) та неглибокі (займали невелику його частину). Побоями називали заподіяння ударів, які не спричинили глибоких або кривавих ран [222, с. 20]. Згідно з § 2 ст. 16 кн. II Саксонського зерцала, членушкодження застосовувалося за принципом символічного таліону – у випадку завдання каліцтва потерпілому винному відрубували руку [67, с. 120].

Злочинами проти власності магдебурзьке право називало крадіжку, грабіж і розбій. Розглядаючи кримінальні справи про вчинення таких злочинів міські суди Великого князівства Литовського повинні були враховувати: чи викрадення було вчинено під примусом або із власної волі; чи злочин вчинено вперше або повторно; вартість вкраденого майна; чи відбулось добровільне зізнання та розкаяння у вчиненому; злочин вчинено одноособово чи групою осіб. Малолітні особи (у віці до 14 років) і ті, що вкрали внаслідок голоду, звільнялись від кримінальної відповідальності за крадіжку [222, с. 20–21]. У § 6 ст. 13 кн. II

Саксонського зерцала зазначалось, що того, хто зберігав крадене майно чи іншим шляхом сприяв злодіям, слід було покарати так само, як і безпосередніх виконавців цього злочину [33, с. 55]. Отже, в Саксонському зерцалі відбувалось зародження кримінально-правового інституту співучасті у злочині.

Одним із основних завдань кримінально-правових норм магдебурзького права був захист честі та гідності, свободи та моралі. Відтак чоловікам, які заставляли своїх дружин під час подружньої зради дозволялось її коханця поранити, побити чи вбити. Співжиття чоловіка та жінки без укладення шлюбу за магдебурзьким правом каралося смертю [222, с. 21]. Щоправда, можна припустити, що ця норма не діяла в українських містах Великого князівства Литовського, оскільки вона суперечила тогочасній українській ментальності та не має фактологічного підтвердження.

Найтяжчим покаранням була смертна кара. Вона поділялася на просту і кваліфіковану (із додатковими фізичними стражданнями). Як і в інших європейських державах, у Великому князівстві Литовському смертна кара виконувалась публічно, щоб психологічно вплинути на потенційних злочинців.

Проста смертна кара відбувалась шляхом повішення чи відрубання голови. Повішення передбачалося за крадіжку, відрубання голови – за вбивство, пограбування, підпал, зґвалтування жінки або дівчини, перелюбство. Як бачимо, ці заходи кримінальної відповідальності разом із злочинами, за вчинення яких вони наступали, є спільними для магдебурзького права та власне литовських джерел права XIV – XVI ст. [98, с. 104].

Видами кваліфікованої страти за Саксонським зерцалом були спалення на вогнищі та колесування. На підставі § 7 ст. 13 кн. II цього документу спаленням на вогнищі каралися ересь, отруєння, чаклунство. Саксонське зерцало у § 4 ст. 13 кн. II. передбачало колесування як покарання за вбивство в розбої, нічний підпал, пограбування млина, церкви, кладовища. Отже, кваліфікованою стратою, згідно магдебурзького права, каралися злочини проти католицької релігії й проти суспільного миру. За магдебурзьким правом практикувалося покарання у вигляді

позбавлення прав. Це могло бути позбавлення честі і ленного права, поволення, оголошення особи такою, що перебуває під підозрою. Таке покарання накладалося за денну крадіжку на значу суму, за переховування від суду, за вбивство, розбій тощо [107, с. 106].

В українських містах ВКЛ часто застосовували покарання у вигляді позбавлення честі. В українських містах із магдебурзьким правом визнання мешканця позбавленим прав мало низку юридично значущих наслідків. Так, наприклад, він не міг мати опікуна, порушувати справу в суді. За ст. 23 кн. III Саксонського зеркала надання притулку або їжі особі, що перебувала під підозрою, каралося штрафом на користь суддів.

Магдебурзьке право розрізняло тілесні покарання двох видів: болісні й калічніцькі. Болісне покарання, у вигляді 32 ударів кийком, зробленим із зеленої дубової гілки у 2 лікті, призначалося для спеціального суб'єкта – судового виконавця, який стягнув неповну суму із засудженого (кн. II, ст. 16, § 4). Для вагітної жінки, навіть якщо вона вчинила тяжкий злочин, не було передбачено більш суворого покарання, ніж тілесне (кн. III, ст. 3). Тілесні покарання застосовувалися і в українських містах Великого князівства Литовського [67, с. 120–121].

Ще одним видом покарання було зруйнування житла. Воно застосовувалося як основне, у випадку вчинення власником-феодалом державної зради (кн. III, ст. 68, § 1) і як додаткове, у випадку, коли до домівки непривілейованої особи була зтягнута жінка для згвалтування (кн. III, ст. 1, § 1). Брак відповідних джерел не дає змоги зробити висновок щодо поширеності такого покарання в містах з магдебурзьким правом у ВКЛ.

Як і в литовсько-руському праві у магдебурзькому були поширеними майнові покарання – штрафи та конфіскації. Штраф за злочини проти життя й тілесної цілісності особи в німецькому праві називалися вергельдами. Розмір вергельду визначався становою належністю потерпілого, отже, покарання мало становий характер. Наприклад, штрафом карався слуга, який втік від хазяїна – він

мав сплатити стільки, скільки йому обіцяв останній, а те, що вже було виплачено, мав повернути в подвійному розмірі.

Штрафи були основними покараннями. Конфіскації ж застосовувалися як додаткові покарання при вчиненні державного злочину. Основним покаранням у таких випадках була смертна кара або позбавлення прав.

У кримінальних нормах Саксонського зеркала зустрічалися альтернативні санкції. За крадіжку на суму більше ніж три шилінги, вчинену вдень, призначали покарання у вигляді побиття (основне покарання) й обстриження волосся (додаткове покарання), або ж надавали можливість відкупитися штрафом у три шилінги (основне покарання), але особа вважалася позбавленою прав (додаткове покарання) (кн. II, ст. 13, § 1). Така сама альтернатива покарання була передбачена за обман у торгівлі, за невірні міри й ваги (кн. II, ст. 13, § 3). В окремих статтях вказувалося невизначене покарання. Так за побиття без кривавої рани, словесну образу законодавець встановлював відшкодування, розмір якого визначався судом з огляду на стану приналежність злочинця та потерпілого (кн. II, ст. 16, § 8) [107, с. 109–110].

Таким чином, магдебурзьке право після його запровадження в українських містах ВКЛ, стало важливим джерелом кримінального права на українських землях у XIV – XVI ст. Його рецепція зумовила формування традицій протидії злочинності центральноєвропейського зразка, які згодом отримали певне відображення у статутах ВКЛ. Водночас застосування в Середньовічній Україні німецьких джерел права в частині кримінальної відповідальності було неповним, оскільки їх жорстокість значної мірою суперечила українській правовій ментальності.

2.4. Джерела кримінального права в єврейських і вірменських громадах Великого князівства Литовського

На українських землях, які входили до складу ВКЛ проживали також представники національних меншин, зокрема євреї та вірмени, які у відносинах всередині своєї громади керувалися спеціальним законодавством – Привілеєм євреям Вітовта 1388 р. – євреї, Судебником М. Гоша та Вірменським статутом 1519 р. – вірмени. Ці пам'ятки права базувалися на етнічних, релігійних особливостях представників національних меншин, а також враховували особливості тогочасного суспільного життя у ВКЛ.

Найдавніші письмові джерела вказують, що першим східнослов'янським містом, в якому оселилися євреї ще у X ст., був Київ. У XIII – XIV ст. відбувався поступовий процес масового переселення європейських євреїв із Заходу на Схід Європи. Цей міграційний рух зумовлювала низка причин економічного, юридичного та ідеологічного характеру: з одного боку, протистояння християнства та ісламу, найвищим проявом якого були Хрестові походи на Схід (1096–1270 рр.) та Реконкіста¹ в Іспанії, з іншого – виникнення численних єретицьких рухів у Західній Європі та боротьба папського престолу з ними. Все це створювало умови для ідеологічного переслідування іновірців на християнському Заході, що реалізувалося у політиці жорсткої ізоляції та повної асиміляції. У більшості європейських країн приймалися рішення про примусові виселення або християнізацію євреїв: 1290 р. – в Англії, 1394 р. – у Франції, 1492 р. – в Іспанії тощо [178, с. 38]. Ще одна причина тогочасної масової міграції євреїв обумовлена експансією Польського королівства та ВКЛ на схід і південь. Після складного періоду в історії України, викликаного монголо-татарським нашествям, князівськими міжусобицями, свавіллям великого боярства, до складу Польського королівства та ВКЛ ввійшли більшість земель колишніх руських князівств, зокрема Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля та Київщина.

¹ Реконкіста (ісп. *Reconquista*, від *reconquistar* – відвоюовувати) – відвоювання народами Піренейського півострова у VIII – XV ст. земель, загарбаних на початку VIII ст. арабами і берберами (пізніше отримали загальну назву – маври).

Внаслідок Люблінської унії 1569 р. утворилася єдина держава – Річ Посполита, тож усі українські землі ВКЛ фактично перейшли під польське адміністрування. Існував ще один напрям міграції юдеїв на українські землі – із Криму, коли 1392 р., після військового походу на Крим великого князя литовського Вітовта (1350–1430 рр.), єврейські родини переселилися до Луцька, Галича та в околиці Львова. Отже, через демографічну кризу та занепад господарства на українських землях після монголо-татарського нашествия необхідно було провести відбудову та подальшу колонізацію, зокрема єврейську.

Наприкінці XIV – початку XV ст. на українських землях ВКЛ євреї проживали у містах Луцьку та Володимирі. Усього на той час у ВКЛ існувало п'ять єврейських громад, окрім названих, ще у Бресті, Троках, Гродно. У XV ст. трапляються документи про наявність єврейської громади у Києві, у XVI ст. – в Кременці [58, Т. 2, с. 25], у 1506 р. – у Вінниці та Брацлаві [156, с. 5].

Правовий статус євреїв ВКЛ визначався привілеями (грамотами), які їм надавалися великими князями литовськими і які є важливими пам'ятками права ВКЛ. Так 2 липня (деякі вчені вважають – 24 червня) 1388 р. у м. Луцьку було надано Привілей (Грамоту) великим князем литовським Вітовтом брестським євреям, цей Привілей було підтверджено королем польським і великим князем литовським Сигізмундом I Старим 5 січня 1507 р. у м. Мельнику. 24 червня 1388 р. трокським євреям надано Привілей (Грамоту) князем Вітовтом, підтверджений Сигізмундом I Старим 4 січня 1507 р. у м. Мельнику [58, Т. 1, с. 1]. Привілей надано великим князем литовським Вітовтом також гродненським євреям 18 червня 1389 р. у м. Луцьку й підтверджено Сигізмундом II Августом 19 серпня 1547 р. у м. Вільно [58, Т. 1, с. 26–28.]. Багато уваги науковці приділяли Привілею Вітовта брестським євреям. Наприклад, подавався його зміст з обширними коментарями (Т. Чацький) або наводився зміст одночасно з Грамотою князя Болеслава Благочестивого, даною євреям Великої Польщі 14 серпня 1264 р. (Ф. Леонтович, В. Маційовський), або повністю передруковувався увесь текст грамоти (Л. Штернберг) і подавався переклад. Багато дослідників писали про

існування різних списків цієї грамоти (М. Балинський, А. Краусгар), а також порушували питання про сферу дії цього Привілею – поширював він свою дію на євреїв усього ВКЛ чи лише на брестських євреїв (С. Бершадський, М. Грушевський).

Докладно зупинимося на Привілеї литовського князя Вітовта брестським євреям від 2 липня (24 червня) 1388 р., оскільки саме його застосовувало більшість єврейських громад ВКЛ, а в 1507 р. Сигізмунд I Старий на прохання усіх єврейських громад ВКЛ підтвердив його і він став загальнообов'язковим актом ВКЛ при регулюванні відносин між євреями, а також між євреями та християнами.

Уперше Привілей Вітовта було згадано польським дослідником історії права, громадським діячем (до слова, українського походження) Т. Чацьким у 1800 р. Він оприлюднив лише деякі положення цієї грамоти, які йому видалися цікавими, відомостей про її структуру, зовнішній вигляд, рік підтвердження не вказувалося. 1836 р. М. Балинський у своїй праці «*Historia miasta Wilna*» опублікував польський текст Грамоти Вітовта, дарованої трокським євреям 1388 р. у день св. Івана Хрестителя (24 червня).

1882 р. С. Бершадський опублікував Привілей Вітовта брестським євреям у своїй праці «*Документы и регесты к истории литовских евреев*», поділивши його основну (змістову) частину на 34 пункти. Цей текст він взяв із праці А. Дзялинського «*Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*» (Poznan, 1841. – S. 102–109).

Надаючи євреям широку автономію у ВКЛ, Привілей гарантував їм свободу віросповідання і торгівлі, перетворюючи в окремий стан вільних людей, які у кримінальних справах підлягали юрисдикції великого князя та його спеціального представника на місцях – старости («жидовській судія»), у інших справах князь та/або староста здійснювали судочинство лише у випадку звернення до них однієї із сторін (п. 7 Привілею 1388 р.). Окрім здійснення судочинства до обов'язків старости входило забезпечення недоторканності євреїв, їх власності, здійснення

релігійних обрядів, нагляд за торговельною діяльністю євреїв. Грамота врегульовувала порядок розгляду судових справ між християнами і євреями, а також євреїв між собою, у багатьох випадках вона містила відсильні положення до «загального» права. Лише у Привілеї трокським євреям є вказівка великого князя литовського про вільне застосування єврейського права у випадку, якщо єврея було звинувачено у злочині і він не зміг довести своєї невинуватості перед членами своєї громади, і якщо б на підставі якогось іншого факту його вважали людиною «сомнительной честности» (п. 19) [58, Т. 1, С. 241–245]. Проте є відомості, що у брестській єврейській громаді у XVI ст. застосовували це право, надане трокській громаді, і воно полягало у вигнанні підозрюваного з громади. Варто відзначити, що євреї наділялися певними пільгами і мали рівні з іншими права.

9 серпня 1564 р. у зв'язку із скаргою євреїв на королівських урядників, які, не зважаючи на привілеї євреїв, їх убивають та забирають майно, Сигізмунд II Август надав євреям привілей, яким євреїв ВКЛ було зрівняно з «братями ихі, жидами корунными». У ньому закріплювалися такі важливі положення:

1. Єврей, обвинувачений у вбивстві християнської дитини або в оскверненні Св. Причастя, має бути відданий на поруки двом євреям або ув'язнений, але «на мшстцо почтливое».
2. Судочинство у справах за такими звинуваченнями здійснює тільки король і його рада на генеральному сеймі.
3. Обвинувач підтверджує свої звинувачення показаннями чотирьох свідків-християн і трьох євреїв «добре ослыхі а не подозрннихі». Якщо він не може у такий спосіб підтвердити свої слова, то він підлягає смертній карі, а майно – конфіскації.

За недотримання положень цієї Грамоти (Привілею) встановлювався штраф у розмірі 10 000 кіп грошей (1 копа = 60 литовських грошей) [58, Т. 2, с. 169–174].

Як вище згадувалося, у кримінальних справах євреї підлягали юрисдикції великого князя, місцевого старости або підстарости. Проте були й винятки,

зокрема, 27 лютого 1514 р. Сигізмунд I Старий видав Універсал, яким призначив брестського єврея Михеля Езофовича «старшим» над усіма євреями ВКЛ. Йому було надано право суду по всіх єврейських справах і застосування грошових штрафів та ув'язнення «кожного подле ихі заслуги» [58, Т. 1, с. 83–84]. У зв'язку із скаргами євреїв ВКЛ на недотримання їх прав при вирішенні справ у судах, зазначених у привілеях, 5 вересня 1533 р. Сигізмунд I Старий видав грамоту адресовану «...всему паньству Великому Князівству Нашому Литовському...», якою зобов'язав їх судити та «...рядити звичайнимі правомі и водлі привилієві предкові Нашихі, котори они зі наданія Ихі Милости мають» [18]. Також великий князь гарантував чинність привілеїв, наданих євреям, незважаючи на прийняття Статуту ВКЛ 1529 р.

У 1495 р. великий князь Олександр наказав: «Жидову (зі) земли наше воні выбити!». Це вигнання стосувалося усіх єврейських громад ВКЛ, зокрема: Бреста, Гродно, Троків, Луцька, Володимира і Києва. Причинами вигнання були: сповідання євреями іншої релігії порівняно з жителями ВКЛ (ті євреї, які прийняли християнство й надалі залишалися жити у ВКЛ) та грошова залежність (борги) великого князя та великих феодалів від багатой єврейської верхівки. У грамотах великого князя Олександра від 22 березня та квітня 1503 р., які було адресовано всім євреям, вигнаним із ВКЛ, зокрема євреям Гродно, зазначалося: «Што перво сего выгнали было есьмо жидову сі панствы нашего, Великого Княжства Литовскаго ин отыми разы есьмо за ся имі дозволили ити ві панство наше, Великое Княжество, и садится по містамі нашимі, гді перед тым сідїли» [58, Т. 1, с. 231]. Тобто на початку 1503 р. відбувається легальне повернення євреїв на певних умовах до ВКЛ. У цьому поверненні були зацікавлені як самі євреї, так і великий князь у зв'язку із війною з Московією, яка потребувала значних коштів.

На думку вченого С. Лазутки, є усі підстави вважати, що Привілей-судебник 1388 р. – це унікальне джерело ранньої східноєвропейської історії єврейського народу, який розселився до того часу на великій території – від Чорного до

Балтійського моря – і єдина для цієї території юридична пам'ятка. Грамота була видана найбільш далекоглядним політиком ВКЛ у той період, який повністю усвідомлював реальну економічну та політичну силу єврейської громади. Дуже важливо, що у привілею євреї розглядалися як єдиний народ. Усім їм незалежно від майнового стану надавалися рівні права і передбачалася однакова відповідальність. У декількох статтях прямо вказувалося: «яко шляхтича», тобто теоретично існував єдиний закон як для єврея, так і для шляхтича [143, с. 59].

Отже, Привілей Вітовта брестським євреям від 2 липня (24 червня) 1388 р. є основним джерелом кримінального права єврейських громад, які проживали на етнічних українських землях, що входили до складу ВКЛ. Згодом його підтверджували, на основі існуючих положень видавали нові привілеї, що конкретизували і доповнювали ті положення, які у ньому були, внаслідок змін у політичній, економічній сферах життя громад. Він встановлював відповідальність як євреїв, так і християн за порушення (пошкодження, знищення) таких благ як: життя, здоров'я, статева недоторканність, власність, релігійні святині. Таким чином, за об'єктом злочинного посягання можна виокремити злочини проти релігії (п. 12, 13), особи (п. 8, 9, 10, 17, 19, 20, 26, 30, 33), власності (п. 6, 29, 31). Застосовувалися здебільшого смертна кара, майнові покарання, вживалися відсильні формулювання: «яко шляхтичу», «як разбойникú», «яко право найдетú», «як розправца скарбу нашого», згідно із звичаєм земським, згідно із правом нашої землі. У привілею існує також низка специфічних положень обумовлених релігійною приналежністю євреїв. Наприклад, стягнення митником з єврея плати за перевезення трупа єврея, яке каралося так само, як розбій (п. 12), звинувачення у споживанні людської крові, вбивстві християнських дітей, заборона наймати жінок-християнок годувальницями єврейських немовлят, заборона схилити у юдейство християн, іновірці не могли довічно тримати невольниками, у закупах або за борги, християн.

Після того, як у XI ст. Візантія захопила місто Ані, а згодом сельджуцькі орди розграбували етнічну вірменську територію, великі групи вірмен (уперше в

1046–1065 рр.) вимушені були залишити свою батьківщину і переселитися до Польщі та Молдавії. На українських землях вірмени вперше з'явилися також в XI ст. – у Криму, Києві. Впродовж XII – XIV ст., у період згубного для Вірменії монгольського нашествия, були засновані вірменські поселення у деяких містах Галицько-Волинської держави – Львові, Луцьку, Володимирі. Після повної втрати незалежності Вірменською державою у 1319–1375 рр. та захоплення турками в 1475 р. Криму значні групи вірмен переселилися до Галичини, і створили свої громади у містах Тисмениці, Снятині, Станіславі, Бродах, Жовкві, Золочеві [97, с. 6].

Щодо українських міст, які входили до складу ВКЛ, то відомо про існування вірменських громад у Києві, Кам'янці-Подільському (від 1362 р. (1363 р. ?) до 1434 р. це місто перебувало у складі ВКЛ), Луцьку [215, с. 96]. На думку професора І. Бойка, можна припустити, що у XIII ст. в Кам'янці-Подільському з'явилися вірмени: частина вірмен переселилась із Києва, а ще одна частина – із Криму та Молдавії [66, с. 143]. Упродовж багатьох століть, поселившись здебільшого на Поділлі (Бар, Бережани, Бучач, Золочів, Кам'янець-Подільський, Підгайці, Умань, Язловець, ін.) та в Галичині (Львів, Кути, Самбір, Снятин, ін.), вірмени користувалися правами внутрішнього самоврядування, мали адміністративні та судові органи, застосовували своє право, зберігали свою національну культуру [88, с. 5]. Литовські князі надавали вірменам привілеї на заняття торгівлею, ремеслами, здійснення правосуддя згідно з вірменськими законами у своїх судах тощо. Таке доброзичливе ставлення литовської влади до вірмен пояснювалося тим, що вони збільшували прибутки міських скарбниць, при необхідності поповнювали лави захисників міст, сприяли розвитку ремесел і торгівлі.

Реалізуючи надані привілеї, вірмени, які проживали на українських землях у XIV – XVI ст., застосовували своє національне право, систематизоване у Судебнику Мхітара Гоша (1130–1213 рр.) [133, с. 10]. Джерельною базою цього Судебника були: старовірменське звичаєве право, назване М. Гошем «природним

законом»; закони інших, зокрема сирійського, народів, які діяли або були відомі у Вірменії до запровадження Судебника М. Гоша; Старий і Новий Завіти, постанови вселенських церковних соборів й інші канони, прийняті вірменськими церковними соборами; грузинська судова практика [65, с. 156]. М. Гош творчо використав названі джерела, оскільки він здійснив не лише систематизацію права, а й коментування, висловлюючи своє ставлення до того чи іншого джерела. Як правильно зауважив В. Кульчицький, у цьому безпосередньо проявилися самостійність М. Гоша і взяття ним до уваги вірменської дійсності [139, с. 32]. Судебник складається зі вступу (11 глав), церковних канонів (124 статті) і світських законів (130 статей). В основу поділу норм на церковні та світські було покладено принцип підсудності. Складений 1184 р. М. Гошем як приватною особою, Судебник не отримав державного затвердження, але він був чинним правовим документом не тільки у Вірменії, а й за її межами протягом восьми століть, зокрема і на території України, де були вірменські колонії [195, с. 253]. Судебник, по суті, був збірником норм феодального середньовічного права, метою якого було зміцнення царської влади і феодальної держави. Сам М. Гош у главі 3 Вступу до Судебника ось як пише про його значення: «Судебник усуває хаос і смуту та утверджує мир між людьми, адже де немає суду, там багато смуту; там же, де діють суд і право, там вдосталь миру в країні та в церкві...». У зв'язку із поглибленням соціально-економічних суперечностей він посилив репресії щодо порушників феодального правопорядку шляхом розширення кола діянь, які визнавалися злочинними, та охорону феодальної держави і церкви [64, с. 140].

У 1954 р. Інститутом історії Академії наук Вірменської РСР був виданий російською мовою переклад Судебника із старовірменської мови, підготовлений на основі редакції В. Бастамянца кандидатом історичних наук А. Паповяном [20].

Судебник поділяв злочини на умисні, вчинення яких визначалося наміром і постійною волею злочинця (як правило, такі злочини вчинялися з таких мотивів: «гнів», «мстива злоба», «зздрість»), і неумисні (в сучасній науці кримінального права вони називаються «злочини з необережності»), для визначення яких

М. Гош уживає терміни «наївність», «випадковість». У Судебнику було передбачено недиференційовану (залежно від ступеня участі у вчиненні злочину) відповідальність за співучасть. Від 12 років наставала повна відповідальність за «кров», тобто вбивство, у вигляді штрафу. Якщо ж суб'єктом злочину була дитина віком 10–11 років, то вона сплачувала половину штрафу, дитина до 10 років – одну третину штрафу (ст. 4 ч. II). Аналогічно вирішувалося і питання щодо віку, з якого наставала відповідальність дітей у випадку заподіяння каліцтва іншій дитині під час гри (ст. 5, 7 ч. II), утоплення під час купання у воді (ст. 6 ч. II). Злочинною дією було висмикування під час сварки бороди (ст. 12 ч. II), побиття камінням або кулаком (ст. 26 ч. II), побиття вагітної жінки під час бійки, внаслідок чого вона втратила дитину (ст. 28 ч. II). До злочинів, що посягають на власність, варто віднести: умисний підпал чужого будинку, який карався відрубанням руки і стягненням ціни знищеного під час пожежі майна в багатократному розмірі (ст. 48); крадіжка вола або вівці, за яку винний повинен був відшкодувати їх вартість у п'ятикратному розмірі за вола й чотирикратному – за вівцю; якщо ж вкрадених тварин знаходили, то злочинець платив подвійну вартість тварини (ст. 39 ч. II); убивство свійської тварини (ст. 51 ч. II). Умисне знищення складу сіна, хліба, одягу тощо передбачало стягнення штрафу у розмірі подвійної вартості знищеного. Якщо таке майно було знищено внаслідок необережності, то розмір штрафу дорівнював повній або половині вартості майна (ст. 42 ч. II) [65, с. 160].

Судебник запроваджував такі види покарань: 1) смертна кара; 2) тюремне ув'язнення; 3) тілесні покарання: калічництво і побиття; 4) грошове стягнення: «ціна за кров» і штрафи; 5) вигнання; 6) позбавлення права займати посаду; 7) єпитимія, тобто церковне покаяння. У Судебнику зроблено спробу визначити підстави, межі й умови застосування смертної кари. Наприклад, у ст. 1 світських законів сказано, що смертна кара застосовується за зраду («для зрадників міст і фортець, якщо доведено факт» і для тих, хто «буде готуватися зрадити місто чи фортецю») та вбивство. Проте й у цих випадках смертну кару можна було

замінити іншим видом покарання, наприклад осліпленням, відрубанням рук або інших частин тіла чи органів «...дабы удостоиться ему покаяния и не погибнуть из-за не осуществившегося зла» [49, с. 115]. Смертній карі підлягали також за богохульництво (ст. 38 ч. I), за умисне задушення дітей, які народилися з фізичними вадами (ст. 33), за шлюб з дівчиною, яка не досягла шлюбного віку, якщо це стало причиною її смерті (ст. 119), за крадіжку, розбій, переховування крадіїв. Якщо суб'єктом злочину був нехристиянин, то він підлягав тяжчому покаранню, ніж християнин (при умисному вбивстві християнина нехристиянином останній мав бути позбавлений життя, якщо ж убивцею був християнин, то йому відрубували руку і залишали живим для покаяння).

До тяжких злочинів, які каралися смертю, Судебник відносив також злочини, вчинювані феодалами проти царів або феодалів-васалів проти своїх сюзеренів, а також умисне вбивство невірним (тобто мусульманином) християнина. Посилаючись на старосєврейські закони Мойсея, Судебник передбачав смертну кару і тим, «хто вдарить батька свого або матір свою» (ст. 23, 25 ч. II).

На думку дослідників І. Бойка та О. Поповича, допускалося, щоб за злочин, вчинення якого тягнуло смертну кару, карався будь-хто інший з близьких родичів засудженого, якщо він прагнув своєю смертю спокутувати провину злочинця (батько за сина і син за батька) [65, с. 160; 195, с. 258]. Ми дотримуємося протилежної думки, оскільки у ст. 2 й 84 ч. II Судебника прямо зазначено: «не карати смертю батька за злочин дитини» й навпаки: «..щоб не викривляти правосуддя». Тобто Судебник М. Гоша закріплював принцип індивідуальної відповідальності злочинця за заборонене, однак вчинене ним діяння.

Намагаючись пом'якшити суворість, властиву феодальному праву того часу, М. Гош встановлював правило, за яким смертний вирок не виконували без санкції царя, а злодій, засуджений старійшинами до тілесного покарання, не піддавався такому, якщо вирок не було затверджено царем. Судові вирокі повинні були виконувати швидко, не завдаючи зайвих мук покараним, і не надто їх ганьбити.

Отже, аналіз Судебника М. Гоша дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на всю суворість покарання, давньовірменське законодавство, у сфері застосування смертної кари, було більш гуманним порівняно із законодавством багатьох інших феодальних держав. Наприклад, Кароліна – пам'ятка права феодальної Німеччини – встановлювала смертну кару за 44 види злочинів, законодавство Англії того часу – за 160 видів діянь. Згідно ж із Судебником, смертну кару можна було замінити «ціною за кров», тілесне покарання – штрафом. Тобто у той час, коли Церква і церковне право вбачали у стражданнях злочинця одну з основних цілей покарання, коли багато філософів не лише виправдовували закон таліону, а й вважали необхідним його застосовувати, покарання мало бути особливо жорстоким, у вірменському Судебнику М. Гоша було втілено гуманну думку про заміну смертної кари іншими видами покарання. Тоді ж практикувався відомий принцип індивідуальної відповідальності. При призначенні покарання суд враховував вік злочинця, форму вини, мотив, мету, час, обставини вчинення злочину, соціальний статус потерпілого, релігійну приналежність, перебування особи у стані алкогольного сп'яніння (ця обставина обтяжувала відповідальність: «...никакого прощення, ибо прежде всего караемо само пьянство» (ст. 9 ч. II). Головною метою покарання було виправлення і покаяння злочинця, оскільки автор Судебника у багатьох статтях порівнює положення зі Старого й Нового Завітів, висловлює власну думку, явно відображаючи у Судебнику канони Нового Завіту. Також, покарання було спрямовано на відплату, попередження вчинення злочинів іншими. Необхідно підкреслити сакральний характер вірменського права загалом і кримінального зокрема. Хоча ця риса була притаманна і для інших середньовічних систем права, проте відмінною була його м'якість.

Оскільки Судебник був написаний малозрозумілою для місцевої влади мовою, то виникали суперечності щодо правильності тлумачення його положень. Нові економічні відносини також вимагали відповідного правового регулювання. Львівські вірмени підготували кодифікований проект вірменських законів, який з

часом отримав назву «Статут львівських вірмен», або «Вірменський Статут» («Statuta Juris Armenici»). 5 березня 1519 р. Сигізмунд Август затвердив «Вірменський Статут», який складався із двох частин (відповідно – 10 і 124 статті) [258, s. 4]. Для вірмен Поділля у 1567 р. був затверджений окремий статут, який, однак, фактично повторював Вірменський статут 1519 р.

Отож, Вірменський статут розрізняв наступні види злочинів: проти пана, проти особи (вбивство, поранення, зґвалтування та ін.), проти честі й гідності, проти власності. Серед покарань застосовували: смертну кару, ув'язнення, обтинання кінцівок, штраф, церковні покарання, конфіскація маєтку та втрата гідності. При притягненні до кримінальної відповідальності мав значення вік не винного, а потерпілого (аналогічний підхід використовує також сучасний законодавець у ч. 1 ст. 67 Кримінального кодексу України). При призначенні покарання враховувалися: форма вини, пом'якшуючі та обтяжуючі обставини. Причиною, що виключала злочинність діяння, була необхідна оборона. Тогочасне вірменське право визнавало принципи презумпції невинуватості, індивідуалізації покарання та ін.

Підсумовуючи вище наведене можна зробити висновок про те, що кримінальна відповідальність у вірменських і єврейських громадах, які функціонували на території ВКЛ, мала певні особливості порівняно із кримінальною відповідальністю, встановленою загальнодержавними нормами кримінального права. Чинні на українських землях вірменські джерела кримінального права використовували більш жорсткі юридичні засоби щодо протидії злочинності, які виражались у суворих покараннях. Кримінально-правова політика ВКЛ щодо єврейського населення українських земель містила окремі ознаки дискримінації за релігійною ознакою, що зумовлювалося, насамперед, західноєвропейським впливом на правову систему ВКЛ. Водночас, велика увага, надана євреям і вірменам у законодавчих нормах про кримінальну відповідальність, свідчить про їх важливість у суспільному розвитку ВКЛ, а особливо – в економічній сфері.

Висновки до розділу 2

З огляду на чітку приналежність правової системи ВКЛ до континентального типу правових систем, основою правового регулювання суспільних відносин щодо кримінальної відповідальності був нормативно-правовий акт. Це були нормативно-правові акти різної юридичної сили і призначення (статути, судебники, привілеї тощо). Крім нормативно-правового акту, важливу роль у регулюванні суспільних відносин щодо кримінальної відповідальності відігравав правовий звичай, який отримав значне застосування, передусім, у копному (громадському) судочинстві. До прийняття Статуту ВКЛ 1529 р. продовжували діяти джерела права Київської Русі та Галицько-Волинської держави (звичаєве право, Руська правда, князівське законодавство тощо), які регулювали в тому числі кримінально-правові відносини. Першою систематизацією юридичних (у тому числі й кримінальних) норм ВКЛ був Судебник Казимира IV 1468 р., в якому були присутні як положення давнього походження, так і нові досягнення судової практики.

Про початок становлення кримінального права ВКЛ як галузі права у XVI ст. свідчить, зокрема, те, що в межах систематизації литовсько-руського права відбувалась кодифікація кримінального права, на що вказують окремі розділи Статутів ВКЛ, присвячені саме кримінальній відповідальності – Р. 11,12,13 Статуту 1529 р., Р. 11, 12, 13, 14 Статуту 1566 р., Р. 11, 12, 13,14 Статуту 1588 р. Підхід державної влади щодо кримінальної відповідальності різних категорій населення також не був уніфікованим. Відтак, відбувалась диференціація кримінальної відповідальності не тільки в статтях законодавчих актів, але й у системі джерел кримінального права. Тому були як загальнодержавні джерела кримінального права (Судебник 1468 р, Статути 1529, 1566 рр. тощо), так і ті, що регулювали кримінальну відповідальність окремих груп населення (міщан, вірмен, євреїв та ін.).

В українських містах основним джерелом кримінального права були збірники магдебурзького права, запозичення якого в частині кримінальної

відповідальності було неповним, оскільки його суворість значною мірою суперечила українській правовій ментальності. В етнорелігійних громадах ВКЛ правові механізми протидії злочинності передбачалися окремими актами, які встановлювали більш жорстокі покарання (стосовно вірмен) у порівнянні зі загальнодержавним правом та певну дискримінацію за релігійною ознакою (щодо євреїв).

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

3.1. Поняття злочину та склад злочину у кримінальному праві Великого князівства Литовського

Злочин у кримінальному праві є універсальною і фундаментальною правовою категорією – він лежить в основі змісту всіх кримінально-правових інститутів. Саме тому визначенню цього поняття у кримінальному праві завжди надавалося і надається велике значення.

Впродовж еволюції кримінального права поняття злочину науковці визначали по-різному, оскільки воно завжди відповідало потребам та інтересам, притаманним конкретному етапу розвитку суспільства. Поняття злочину залежить від соціально-економічних відносин, що існують на певній стадії розвитку суспільства і тому є історично мінливим, а криміналізація чи декриміналізація діяння є безперервним процесом оцінки відповідності чи невідповідності цієї поведінки суспільному розвитку [130, с. 74].

Матеріально-формальний підхід до розуміння злочину² встановився ще у Київській Русі в першій половині XI ст. За Руською правдою злочин вважався «обидою», тобто протиправною дією, що завдавала значної шкоди особі чи державі. Проте під впливом християнства та законодавчої діяльності князів формальний підхід згодом став переважати [137, с. 104]. Пізніше формально-матеріальне розуміння злочину продовжувало розвиватись у XIV–XVI ст. Проаналізувавши склади таких злочинів як: посягання на особу та її власність (вбивство, спричинення каліцтва, завдання поранень, побоїв, крадіжка, розбій

---

² Матеріально-формальний підхід до розуміння злочину вбачає його суспільну небезпеку, як у злочинних наслідках (матеріальний підхід), так і самій сутності протиправного діяння (формальний підхід).

тощо), на права церкви, можна зробити висновок про наявність матеріального елемента у розумінні злочину. В кримінальному праві ВКЛ на означення злочину вживалися різні поняття, зокрема: «виступ», «виступок», «кривда», «учинок», «злочинство», «шкода», «гвалт», «вина», «збиток». Усі ці терміни вказували на різні аспекти одного і того ж поняття (злочину), в зміст якого законодавець часто включав водночас і «кривду» для потерпілого, і «шкоду земскую», порушення закону і порушення «спокою посполитого», вину і гріх, протинні «пану Богу» [100, с. 8]. Матеріальне розуміння злочину відображалось такими термінами: «кривда», «шкода», «гвалт», «вина», «збиток» й полягало у заподіянні фізичної, матеріальної та моральної шкоди особі, або матеріальної та моральної шкоди сім'ї у випадку вбивства потерпілого.

Свідченням розвитку формального елемента в розумінні злочину було збільшення у Статуті ВКЛ 1588 р. кількості злочинів, вчинення яких каралося державною владою за власною ініціативою, судове переслідування злочинця стало не тільки правом, а й обов'язком громадян, застосування покарання уже не залежало від волі постраждалих осіб. На перший план виступають протизаконність, гріховність, аморальність злочину [98, с. 15–17]. Формальну сторону у розумінні злочину відображали такі терміни: «выступ з права» (Судебник Казимира IV 1468 р.), «выступь», «выступокъ», «вчинокъ», «спротивенъ праву посполитому», «ображенъ покою посполитого», «шкоди Речи Посполитой», «шкода намъ Господарю и Речи Посполитой», «злочинство» (Литовські статuti). Використання законодавцем таких термінів свідчило про тлумачення злочину як діяння, що порушує інтереси держави й суспільства в цілому. Варто погодитися із Є. Шаломеєвим, що наведені терміни виражали зміст будь-якого злочину: посягання на інтереси держави, церкви, на особу, її власність тощо і передавали ставлення законодавця до протиправності діяння тієї чи іншої особи [240, с. 62, 63]. Як зазначав О. Малиновський, злочинець порушує різні заборони, інакше кажучи, норми [168, с. 4]. Отже, впродовж XIV–XVI ст. відбулася зміна у розумінні злочину від матеріально-формального до формально-

матеріального, або від приватно-публічного до публічно-приватного. Інакше кажучи, у сприйнятті злочину почало домінувати його розуміння як кримінально-протиправної дії, що завдавала шкоди авторитету держави, порушуючи встановлені нею приписи, поряд із тлумаченням злочину як шкоди для суспільних відносин і їх учасників.

Свідченням високого рівня юридичної техніки в кримінальному праві ВКЛ є присутність у ньому принципу презумпції невинуватості [223, с. 122]. Тобто, Статути ВКЛ поклали обов'язок доказувати вину особи на сторону обвинувачення, а сумніви щодо її вини тлумачились на користь цієї особи. Так в арт. 2 Р. XIV Статуту ВКЛ 1566 р. вказувалося: «... суд подібність всяку повинен брати до уваги і у справах спірних схильнішим має бути до помилування, ніж до покарання» [35, с. 397]. Це істотно відрізняло литовсько-руську інтерпретацію поняття злочину від попередніх періодів українського правового розвитку. Хоча презумпція невинуватості діяла у кримінальному праві ВКЛ не в її сучасному варіанті, існування цього принципу підтверджують, крім згаданих вище, й такі обставини: якщо підсудний не визнавав своєї вини під муками, він вважався невинуватим; для відведення підозри (при відсутності доказів) обвинуваченому було достатньо скласти присягу.

Натомість О. Сокальська відзначила існування у судочинстві ВКЛ презумпції винуватості, яку, на її переконання, підтверджує обов'язок громади, до якої привів слід, відводити від себе підозри. Також арт. 8 Судебника 1468 р. постановляв, що компенсувати шкоду потерпілому в справах, коли злодія не було знайдено, повинен був господар, який тримав у своєму домі лежнів (неосілих осіб) [209, с. 95]. Відтак варто визнати, що поруч із презумпцією невинуватості, у кримінальному праві ВКЛ існували також елементи презумпції винуватості.

Злочинне діяння може складатися не з однієї, а з кількох стадій вчинення, при цьому кожна із цих стадій може утворювати самостійний злочин. Однак, за загальним правилом, для існування складу певного злочину необхідною є наявність усіх його стадій. Наприклад, у Судебнику Казимира IV 1468 р. до них

можна віднести розбій, наїзд, які складаються із замаху на особу і замаху на її майнові права.

О. Малиновський виокремив три стадії вчинення злочину за кримінальним правом ВКЛ: виявлення злочинної волі; замах; закінчений злочин. Як бачимо, ці стадії значною мірою відповідають сучасній теорії кримінального права за винятком стадії виявлення злочинної волі, яка в сучасності називається готуванням до злочину. Злочинна воля могла бути виявлена у формі погрози вчинити злочин, яку Статути ВКЛ називають «похвалка» чи «отповедь». Вже на цій стадії щодо злочинця могла наступити кримінальна відповідальність. Передусім, це стосувалося викритої змови проти великого литовського князя [168, с. 37].

Кримінальне право ВКЛ розрізняло юридичну відповідальність за замах на злочин і за закінчений злочин. Так у арт. 18 Р. XI Статуту 1566 р. зазначалося, що слуга, який узяв собі злий умисел, свого пана убив або поранив, «такий зрадник має бути жорстоко страчений». Коли ж ні вбивства, ні поранення слуга не вчинив, а лише узявся за зброю для такого вчинку, йому слід було відрубати руку [35, с. 379]. Замаху за кримінальним правом ВКЛ притаманні дві ознаки: він був початком реалізації злочинного умислу; злочинний умисел був реалізованим. Статути ВКЛ згадують про замах тільки щодо злочинів проти життя та тілесної недоторканості. За замах на злочин потерпілий, як правило, не отримував майнової компенсації, однак, винний підлягав покаранню фізичного характеру (наприклад, відрубуванню руки) [168, с. 37 – 38].

Німецький правовий збірник Кароліна 1532 р. щодо замаху на злочин встановив, що у разі, «якщо хто-небудь вчинив замах на злочин за допомогою таких дій, які з усією вірогідністю були придатними для виконання злочину», але злочин не відбувся не з його волі, то за вираження такої злочинної волі він підлягав покаранню у відповідності до обставин справи. Як правило, тих, хто вчинив замах на тяжкий злочин, карали тілесними покараннями чи смертю [28].

Відтак у контексті замаху на злочин тогочасне німецьке право було більш суворим, ніж литовсько-руське право.

У сучасному кримінальному праві підставою для притягнення злочинця до кримінальної відповідальності за вчинений злочин є наявність у його діях складу злочину. В кримінальному праві ВКЛ словосполучення «склад злочину» було відсутнім, проте у ньому було належно розрізнено складові елементи злочину і достатньо чітко й детально описано основні ознаки, які характеризують злочин. Означуючи злочинне діяння у досліджуваній період, ми будемо виходити з теорії сучасного кримінального права, яке виділяє чотири обов'язкові елементи складу злочину, а саме: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єктом злочину в досліджуваній період були суспільні відносини за участю держави, особи чи церкви, посягання на які спричиняло настання кримінальної відповідальності. У трьох Статутах регламентуються випадки, коли посягання на власність та інтереси особи не вважаються злочинними. Так не вважалось злочином вбивство виволанця (особи, засудженої до вигнання за межі держави), який не мав захисної грамоти, замах на життя державного зрадника, який утік (Р. I, арт. 7), на життя незаконнонародженого (Р. XIV, арт. 32).

Врегламентовано у Статуті й двооб'єктні злочинні діяння. Наприклад, при замаху на життя особи, яка мала захисну грамоту («кглейт наш господарский»), об'єктом злочину виступало не тільки життя людини, але і порушення «уставы» правителя, його волі (Р. I, арт. 13) [100, с. 11].

Об'єктивну сторону злочинного діяння утворювала сукупність ознак, що характеризували злочин у його зовнішньому прояві. Сучасне кримінальне право в це поняття включає суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечний наслідок, причино-наслідковий зв'язок між цим діянням і його наслідком, а також місце, спосіб, час і обставини вчинення злочину [130, с. 74]. Всі ці поняття в тій чи іншій мірі були відображені в законодавстві ВКЛ. Проте найбільш доопрацьовані вони були у Статуті 1588 р.

У кримінально-правових нормах Статутів йдеться про те, що злочини можуть бути вчинені як у формі активних дій людини, так і у формі утримання від певних дій, які були закріплені законодавцем (злочинна бездіяльність) [168, с. 37]. Заборона активної злочинної поведінки формулюється конкретними, такими, що описують характер і сутність дій, дієсловами: «хто бы забил або ранил», «хто бы потрутил», «хто бы грабеж учинил» та ін. Злочинні дії не обмежувалися здійсненням певних рухів тіла. Вони включають, як зазначає законодавець, використання певних знарядь вчинення злочину. Прикладом є статутні норми про завдання тілесних ушкоджень шляхом нацьковування собаки чи використання для здійснення злочину психічно хворої людини (Р. XII, арт. 13; Р. XI, арт. 35) [100, с. 12].

Злочинна бездіяльність має місце у тому випадку, коли законодавець прямо вказує в законі на обов'язковість вчинення тих чи інших дій, а винна особа таких дій не вчиняє. Наприклад, закон зобов'язує виконати постанову суду і з'явитись за «позвам» у суд (Р. 4, арт. 30), доносити про державну зраду (Р. I, арт. 3), не ухилятись від несення військової служби (Р. II, арт. 1) та ін.

Досліджуючи злочинне діяння, О. Малиновський виокремлював у його зовнішній стороні три «ступени»: виявлення злочинної волі, замах, вчинення злочину [168, с. 37]. Для наявності складу деяких державних злочинів достатньо виявлення злочинної волі у формі погрози («похвалка», «отповедь»). Згідно із Статутом 1588 р., замах характеризувався двома ознаками: по-перше, початком реалізації злочинної волі і, по-друге, недосягненням злочинного наслідку. Наприклад, злочинець витягнув зброю на дворі князя, хоча нікого «не забил, не зранил» (Р. I, арт. 9). Закон виділив замах тільки стосовно державних злочинів і злочинів проти особи, й, оскільки замах фактично не завдає шкоди конкретній особі, то й відповідно не передбачалося майнового відшкодування особі, на яку здійснений замах. Винний у замаху підлягав особистому покаранню.

Законодавець прямо не зазначав, але розумів, так звані, *неповні (усічені)* склади злочинів, у яких момент закінчення злочину пов'язується з вчиненням

діяння, що за своїм загальним кримінально-правовим змістом є попередньою злочинною діяльністю. У такому розумінні усічений склад є окремим різновидом формального складу злочину, оскільки підстава його виділення відрізняється від підстави поділу складів злочинів на формальні та матеріальні. Ці злочини є готуванням до злочину або замахом на нього (державна зрада, розбій, носіння зброї при дворі князя, «угроза от неоседлого»). Досягнення або недосягнення злочинцем своєї мети майже не впливає на момент закінчення злочину і його кваліфікацію. Наприклад, напад з метою вбивства вважається закінченим злочином і у тому випадку, коли він завершився лише нанесенням ран або заподіянням майнової шкоди (Р. XI, арт. 1).

У переважній більшості випадків кримінальний закон говорить про закінчення злочину тоді, коли злочинний намір уже виконаний: «украл», «забил», «зранил» та ін. [100, с. 12 – 13].

У теорії сучасного кримінального права юридичні склади злочинів за особливостями конструкції їх об'єктивної сторони поділяються, в основному, на такі види: а) матеріальний склад злочину; б) формальний склад злочину.

Матеріальний склад злочину — це юридичний склад, що передбачає наслідки як обов'язковий елемент його об'єктивної сторони. Отже, об'єктивна сторона матеріальних складів злочинів завжди включає принаймні три обов'язкових елементи — діяння, наслідки та один зв'язок між ними. Типовими прикладами матеріальних складів злочинів є юридичні склади всіх вбивств, тілесних ушкоджень, основний склад перевищення влади або службових повноважень. Формальний склад злочину — це юридичний склад, який не передбачає наслідки як обов'язковий елемент об'єктивної сторони. Таким чином, обов'язковим елементом об'єктивної сторони формального складу будь-якого злочину завжди є діяння, до якого законодавець при створенні юридичного складу злочину певного виду може «додавати» обов'язкові й інші (крім наслідків) елементи об'єктивної сторони, наприклад, спосіб, час, обстановку. Типовими прикладами формальних

складів злочинів у сучасному кримінальному праві є шпигунство, вимагання тощо.

У XVI ст. законодавець також уже в певній мірі відрізняв матеріальні і формальні склади злочинів. Зокрема, описуючи ознаки об'єктивної сторони злочину, він включав і причинний зв'язок між дією і наслідком (матеріальний склад злочину). Наприклад, у випадку смерті потерпілого від нанесених йому ран винний карався як за вбивство: «А естли бы от тых ран умер, тогда тот, который ранил, с права за доводом горлом маеть быти каран...» (Статут 1588, Р. I, арт. 9). Проте, коли смерть потерпілого наступала через 24 дні, то законодавець не вбачав у такому випадку наявності причинно-наслідкового зв'язку між дією і її наслідком (Р. XI, арт. 53). Законодавець не виділяв таке поняття як формальний склад злочину, проте, водночас в ряді випадків не включав в об'єктивну сторону злочину наслідки злочинного діяння, по-перше, через неможливість визначення їх характеру (наприклад, державні злочини, а також злочини проти релігії, Церкви, моралі), по-друге, у випадку високого ступеня суспільної небезпеки злочину, яка виникає з моменту вчинення злочинного замаху (розбій, наїзд) [100, с. 13].

Описуючи *спосіб* вчинення злочину, законодавець у більшості випадків включав його у склад злочину, вживаючи при цьому наступні слова: «изменнически», «умысльне», «таємно», «зпідтяжка» та ін. Часом такі ж діяння виокремлюються в окремий склад злочину. Наприклад, вбивство в стані необхідної оборони.

Важливе значення законодавець надавав *місцю вчинення злочину*. В багатьох артикулах говориться: «при дворе нашом господарском», «в месте нашом судовом», «в дворех наших господарських», «в доме своем», «на торгу», «на проезжой дорозе» та ін., причому часто від цього залежав ступінь тяжкості злочинного діяння і покарання за нього. Так грабіж у церкві, «на торгу» чи «на проезжой дорозе» призводив до покарання у формі штрафу в розмірі шести рублів грошей, а грабіж «в поле» – у розмірі трьох рублів (Р. 13, арт. 4). Більш жорстка санкція передбачалася за вчинення злочину у місцях масового скупчення людей,

тобто у громадських місцях та ін. Аналізуючи такі кримінально-правові норми, можна помітити, що з точки зору законодавця того часу деякі дії, вчинені в іншому місці, не названому у кримінальному законі, не вважались злочинними.

У ряді норм законодавець звертав увагу на *час вчинення злочину* («в зваде вечерней», при «посполитом рушень» та ін.). Воєнний час був обов'язковою ознакою для більшості військових злочинів. Інколи до складу об'єктивної сторони злочину відносили і *обставини* його вчинення (наприклад, чинення опору представнику влади при виконанні ним службових обов'язків або опір воєначальникам). Слід відмітити, що такі ознаки складу злочину як: час, місце, спосіб і обставини, а також причинний зв'язок між злочинним діянням і наслідками, наслідки діяння, які не вказані у диспозиції артикула і тому не є обов'язковими ознаками об'єктивної сторони конкретного складу злочину, могли враховуватись при призначенні покарання [100, с. 15].

Теорія сучасного кримінального права відносить до внутрішньої – *суб'єктивної сторони злочину* – вину, мотив, мету та емоції. Ставлення суб'єкта злочину до вчиненого ним злочину і його наслідків були достатньо опрацьовані у статутному законодавстві. Законодавець XVI ст. використовував терміни «умисльне», «неумисльне» як загальновідомі і достатньо чітко розмежовував у навмисних злочинах два елементи: усвідомлення суб'єктом злочинності скоєного ним діяння і бажання здійснити його, чи бажання настання шкідливих наслідків. Так, наприклад, коли чоловік-двоєженець вчиняв навмисно цей злочин, то жінка визнавалася винною у здійсненні злочину лише тоді, коли їй було відомо про перший шлюб чоловіка (Статут 1588, Р. 4, арт. 22). Для позначення навмисності злочину законодавець використовував слова: «ведаючы», «умисльне» та ін., або підкреслював, що злочини вчинялися неодноразово, за попередньою змовою тощо. Усвідомлення протиправного характеру діяння і бажання його вчинити О. Малиновський називав «хотением деяния» [168, с. 29], яке, як елемент наміру,

полягало у спонуканні до злочинної діяльності, наявності мотиву, постановці мети, виборі способу вчинення злочину і складанні плану майбутніх дій.

Свідчення бажання особи здійснити злочин є у ряді диспозицій, в яких описувався характер діяння злочинця: таємно, приховано, з засідки та ін. Однозначно характеризувалися як умисні злочини проти державної влади та порядку управління. Часом намір підкреслений словами «гвалт», «гвалтовне», так як насилля тягне за собою навмисність вчинення діяння або законодавець вказує на інші обставини, які свідчать про намір вчинити злочин. Цікаво відзначити, що в арт. 18 Р. XI Статуту ВКЛ 1566 р. вжито поняття «злий умисел щодо насильницьких дій слуги проти свого пана» [35, с. 379].

Стосовно того, чи повинен суб'єкт злочину усвідомлювати протиправність вчиненого ним діяння, то законодавець непослідовний. У випадку порушення загальновідомих норм, незнання забороненості діяння не мало значення. Однак незнання нових кримінально-правових норм повинно було б мати значення при визначенні форми вини правопорушника, проте законодавцю часто байдуже до цього, часом він тільки говорив, що про новий закон необхідно «оповедати, або се не ведомостью не выговляти» (Статут 1566, Р. 2, арт. 26) [35, с. 264].

Навіть у новому артикулі Статуту ВКЛ 1588 р. про заборону дуелей законодавцю байдуже чи було відомо особі, яка викликала на дуель, про «выступу з сее уставы» (Р. 11, арт. 14) [36, с. 275–276].

Говорячи «о неумыслном а пригодном мужобойстве», яке відбулося при певному збігу обставин («с пригоды, а не хути, не в зваде, але з неведомости»), закон упускав з поля зору основну відмінну ознаку цього діяння від необережності – відсутність можливості передбачення небезпечних наслідків (Статут 1588, Р. 9, арт. 23). Через те, що поняття «неумыслне» недостатньо теоретично доопрацьоване, воно ототожнювалося з поняттям «неопартность» (необережність). Внаслідок цього до ненавмисних діянь законодавець зараховував і випадкові. Статути не передбачали особливої категорії необережних діянь і кваліфікували їх то як навмисні, то як ненавмисні [100, с. 16]. Всі необережні

злочинні діяння, які згадувалися у статутному законодавстві, на думку О. Малиновського можна звести до трьох груп:

а) діяння, які спричинюються іншими дозволеними діяннями (підпал лісу з необережності – Статут 1588, Р. 10, арт. 17);

б) діяння, які спричинюються іншими забороненими законом діяннями. Так в Статуті 1529 р. вбивство, вчинене «в зваде», прирівнювалось до випадкового вбивства (Р. 8, арт. 29), а у Статуті 1588 р. розрізняється вбивство «в зваде», вчинене ініціатором «звады» і вчинене особою, яка захищалася, причому перше трактувалось як навмисне, а друге – як випадкове (Р. 12, арт. 10);

в) необережне діяння, вчинене особою, яка у зв'язку із зайняттям певної посади чи виконанням певної роботи повинна була сумлінно виконувати відповідні обов'язки, законодавець часто відносить до навмисних злочинів. Наприклад, тюремний наглядач підлягав кримінальній відповідальність за втечу в'язня, який був засуджений до смертної кари, при умові, що це відбулося внаслідок його «неопартноси або недбалости». Також наставала відповідальність за «недбальство прокуратора» (адвоката), коли це призводило «ку шкоде кому што у права недбальствам своим упустил» [168, с. 34–35].

У феодальному кримінальному праві ВКЛ мотив злочину мав незначний вплив на ступінь караності діяння, проте у ряді артикулів законодавець прямо звертав на нього увагу, як на обтяжуючу або пом'якшуючу обставину (наприклад, вбивство «в зваде», у стані сильного душевного хвилювання, здача міста ворогу у випадку загрози голоду та ін.).

Мета злочину була обов'язковою ознакою кримінального діяння, яке було вчинене з прямим умислом. Так крадіжка чи грабіж мали на меті заволодіння чужим майном, втеча до ворожої землі вважалась злочином, коли її метою було заподіяння шкоди Господарю і Речі Посполитій (Статут 1588, Р. 1, арт. 6). Посилання на мету було не тільки доказом навмисності діяння, але й інколи є підставою для розмежування особливих видів злочинів. Наприклад, вбивство брата або сестри з метою заволодіння спадщиною, виділене в окремий склад

злочину Статутом 1588 р. (Р. 11, арт. 8) та Статутом 1566 р. (Р. 11, арт. 17) [35, с. 379].

У стародавньому праві багатьох народів суб'єктом злочину могли бути не тільки люди, але і тварини, і навіть речі. Натомість Статути визнавали *суб'єктом злочину* лише людину (навіть коли шкоду зробила тварина), яка досягнула певного віку і була при повній свідомості. Тобто, злочин є людським діянням і цей аспект злочину відображався у трьох Литовських статутах терміном «учинок». Тварина не могла вчиняти злочинів, проте вона могла заподіювати шкоду; відповідальність за таку шкоду ніс власник або інша особа, у користуванні якої ця тварина перебувала. «Якщо б когось пес з'їв із чиєюсь людською допомогою» – у цьому випадку собака є таким же знаряддям, як «шпага, шабля...». Інший висновок можна зробити з наступного положення, що повторюється у всіх трьох Литовських статутах: якщо господар не повісив дзвінка на коня, хворого на сказ і кінь когось травмував, то цей кінь повинен бути відданий потерпілому. Звичайно, віддання тварини – майнова шкода для її господаря. Але можлива і інша точка зору на це положення. Віддання тварини – залишок старого погляду на злочин – шкода спричинена твариною, тварина і видається потерпілому як суб'єкт злочину. Порушення благ, що охороняються нормами права, можливі також внаслідок дії обставин непереборної сили природи. Якщо б річка пішла в іншу сторону – це випадок, за який ніхто не може підлягати відповідальності, і навпаки, «якщо б хтось перекопав річку навмисно на шкоду сусіда свого», то винний підлягав покаранню [168, с. 18 – 19].

У ВКЛ кримінальний закон поширювався на «всех княжат, панов рад, духовных и светских, панов хоруговных, рыцарство и всех подданных наших и всех станов». У цій прогресивній, як для свого часу, нормі, яка повторювалася у всіх трьох Статутах ВКЛ [Р. 1, арт. 1] встановлено, що кримінальну відповідальність несли всі піддані держави, незалежно від станової приналежності, а також іноземці [34, с. 208].

Водночас слід відзначити присутність станової нерівноправності в контексті визначення покарання за конкретне злочинне діяння. Так представники привілейованих груп суспільства карались значно м'якше, аніж непривілейовані особи – селяни, міщани. Натомість в українській редакції Статуту ВКЛ, яка діяла в Гетьманщині, станова нерівноправність була відсутньою. О. Шевченко неодноразово наголошував на цій особливості, цитуючи арт. 16 Р. 11 Статуту, в якому встановлювалась відповідальність за вбивство у стані гніву [117, с. 164].

Суб'єктом злочину могла бути особа за умови досягнення нею певного віку. Вперше про вік, з якого настає кримінальна відповідальність, згадується у Судебнику Казимира IV 1468 р., де зазначено, що діти віком до семи років не можуть передаватись у рабство за злочини, вчинені батьком [арт. 1]. Законодавець у XVI ст. непослідовний щодо визначення віку кримінальної відповідальності. Так у Статуті 1529 р. говориться про повноліття суб'єктів права тільки у контексті цивільно-правових відносин: для юнаків – 18 р., для дівчат – 15 р., Статут 1566 р. регламентував настання кримінальної відповідальності з 14 років, а Статут 1588 р. остаточно закріпив її з 16 років, говорячи при цьому, що при повторному здійсненні злочину можна, попередньо вигравши суд, застосовувати до осіб, які не досягнули цього віку, тілесні покарання – «яким караньем на теле» (Р. 14, арт. 11). Шкода за злочин (компенсація потерпілому була необхідним елементом покарання за злочин), вчинений громадянином «лет зупольных не маючим», компенсувалася батьками або родичами («кревными»), але з майна, що було його частиною у спадку [100, с. 18]. У випадку неплатоспроможності неповнолітнього закон передбачав можливість відпрацювання завданої шкоди за певним тарифом («по копе грошей год» – Статут 1588 р., Р. 14, арт. 11) [36, с. 338].

Цікаво, що в тогочасній Європі менш ліберально визначався вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Так, згідно з німецьким кодексом Кароліна 1532 р., малолітні злодії (до 14 років) лише звільнялись від смертної кари, проте не звільнялись від тілесних і майнових покарань [227, с. 140]. Отже, кримінальне право ВКЛ було значно гуманнішим, ніж у Західній Європі.

«Преступление есть посягательство вменяемое, предполагающее присутствие известных условий нормальной психической деятельности преступника и являющееся результатом его виновности» [218, с. 67]. Де немає названих умов, там немає і відповідальності. Навіть вже у першому Статуті ВКЛ певний психічний стан злочинця починав вважатися однією з важливих умов призначення покарання за злочин. Поступово законодавець надавав цьому все більшого значення.

Людей, які «з допущенієм Божим від розуму відійшли» називали «шаленими». «Шалені», яких підмовили до вчинення злочину, не підлягали покаранню. Підбурювач ніс усю відповідальність за злочин, виконавцем якого була та людина. «Шалені», які вчиняли злочин не у співучасті, підлягали кримінальній відповідальності, але не на загальних підставах. Їх ув'язнювали за вбивство або «нанесення ран». При психічній хворобі можливі так звані «світлі проміжки» (*lucida intervalla*). «Шалені» підлягали більш суворому покаранню за злочини, вчинені ними в період «шаленства, але після світлого проміжку». Зокрема, їх жорстоко карали за невжиття запобіжних заходів, іноді навіть смертною карою. Спеціальних будинків для психічно хворих не було, а їм необхідний був нагляд, оскільки, як зазначається в Литовському статуті «шалені звикли людям рани завдавати, а часом і убивства чинити». Треба зазначити, що заможні «шалені» віддавались під нагляд «приятелів і слуг», які повинні були тримати їх «під сторожою доброю»; «шалені» незаможні трималися «у везені» (попереднє ув'язнення до розгляду справи у суді) при міському суді або «на іменіях панських». Якщо ж заходи не були прийняті і «шалений, вирвавшись, вчиняв злочини, то підлягав покаранню: за вбивство – ув'язнення і навіть смертна кара (за умови «світлих проміжків»).

У 4 арт. I Р. Статуту ВКЛ 1588 р. термін «шаленство» вживався не в розумінні психічної хвороби. Цей термін вживався в контексті злочину проти державної влади для підсилення тяжкості такого вчинку «заочно образу короля словесно або письмово» [168, с. 20 – 21].

Лише у Статуті 1566 р. була вказівка на особливий стан, який виключав відповідальність за наклеп: якщо батько, вражений вбивством сина, звинувачує в цьому злочині невинну особу, такий батько не підлягає покаранню, оскільки діє «з великого і значного болю і жалю».

Стан сп'яніння не виключав осудності. За Литовськими статутами і в стані сп'яніння можливим було вчинення умисного злочинного діяння. Стан афекту теж не виключав осудності. Навпаки, убивство у стані афекту («з гніву серця злого») вважалося кваліфікованим. Таке вбивство вважалося умисним, стан афекту був ознакою «злої волі». За вбивство в стані афекту Литовські статuti передбачали смертну кару шляхом четвертування [168, с. 22].

Отже, кримінальному праву ВКЛ притаманне досить сучасне трактування суб'єкта злочину, а саме – це психічно здорова людина, яка досягла певного, визначеного законом, віку.

Із аналізу норм Статутів ВКЛ випливає, що в кримінальному праві литовсько-руського періоду розпочалося формування поняття *сукупності* злочинних діянь. У ряді артикулів знаходимо ознаки сукупності, коли суб'єкт одним актом вчиняє декілька правопорушень (так зв. ідеальна сукупність). Наприклад, нанесення ран «стрельбою» при дворі князя є замахом на недоторканість особи і порушенням заборони («уставы») про носіння при дворі зброї, а вбивство особи, яка захищена державним «клейтом», кваліфікується як позбавлення життя потерпілого і водночас – порушення волі правителя (Статут 1566, Р. I, арт. 8) [35, с. 256].

У багатьох артикулах зустрічаються ознаки реальної сукупності злочинів, тобто вчинення кількох злочинів окремими діями. Такими складами злочинів були: убивство «чужоложником» чоловіка жінки, з якою він перебував у статевих відносинах (Статут 1588, Р. XIV, арт. 30), убивство злодіями господаря поля чи його слуг під час вчинення крадіжки (Статут 1566, Р. XIV, арт. 25), нанесення ран і побоїв під час крадіжки коня шляхетського (Статут 1588, Р. XIII, арт. 3) та ін. [168, с. 41].

Інститут рецидиву злочинів і юридичної відповідальності за нього у кримінальному праві ВКЛ сформувався уже в XV ст., про що свідчать відповідні статті Судебника Казимира IV Ягеллона 1468 р. Так у ст. 19 цього документа зазначалося: «якщо чийсь паробки вкрадуть щось у кого, то за крадіжку так карати, як у цьому листі вище написано: якщо вперше вкрав, то його не вішати, а сплатити бондою його; а не буде бонди, то господар його за нього [нехай] заплатить, а паробка покарати і побити; а якщо буде часто красти після того, і вище півкопи, то паробка повісити» [124, с. 50]. Норми щодо рецидиву злочинів присутні також у Статутах ВКЛ. Зокрема арт. 14 Р. II Статуту 1566 р. постановляв, що шляхтич, який утік з поля битви вперше, втрачав свій маєток, а якщо вдруге – свою честь. Отож, за кримінальним правом ВКЛ рецидив злочинів був підставою для призначення більш суворого покарання, ніж за злочин, вчинений уперше [35, с. 271].

Починаючи з другої половини XV – XVI ст. у правових пам'ятках ВКЛ почали з'являтися положення про співучасть. Співучасть у кримінальному праві ВКЛ поділялася на просту (співвиконання) та диференційовану (з розподілом ролей). При простій співучасті усі співвиконавці, як правило, підлягали однаковому покаранню. Так у разі вбивства шляхтича під час наїзду чи розбою «людьми простого стану» всі співвиконавці каралися смертю (Статут 1588 р., Р. XI, арт. 39). За крадіжку усім співвиконавцям також загрожувала смертна кара [168, с. 43].

У контексті наукового аналізу простої співучасті за кримінальним правом ВКЛ особливий інтерес становить арт. 12 Р. XI Статуту 1566 р., який встановлював відповідальність за вбивство шляхтича: «якби кілька осіб у вбивстві одного шляхтича були звинувачені, і скаржник присягнув, що всі вони у вбивстві брали участь, нікого не відокремлюючи, тоді один з них, якого на смерть оберуть, повинен бути страчений». Інші співвиконавці вбивства (за умови, що вони шляхтичі) не каралися смертю, а сплачували головщину сто кіп грошей та відбували ув'язнення строком сорок шість тижнів у Віленському чи Троцькому

замку, в ямі завглибшки шість сажнів. Законодавець мотивував це положення своїм прагненням «пом'якшити суворий закон», однак не встановив критеріїв обрання, який із співвиконавців убивства повинен був померти. У разі вбивства шляхтича селянами, а не шляхтичами, смертній карі підлягали усі співвиконавці, але не більш як семеро. Коли ж їх було більше, то інші відбували згадане вище альтернативне покарання [35, с. 377].

При диференційованій співучасті кримінальне право ВКЛ розрізняло головного виконавця, його пособників (помічників) і підбурювача. Встановлюючи кримінальну відповідальність за наїзд (гвалтівний напад на дім шляхетський), Статути ВКЛ розрізняли головного виконавця (він же і організатор наїзду) та пособників – тих, «хто з ним на тому гвалті буде». При цьому більше покарання отримував головний виконавець, а пособники – менше. Підбурювач у кримінальному праві ВКЛ виступає головним чином як ініціатор злочину – «з направлення свого через кого-небудь убивство вчинив» (Статут 1588, Р. I., арт. 25). Як правило, підбурювач і виконавець підлягали на українських землях у складі ВКЛ однаковому покаранню. Так за вбивство «зрадливим потаємним звичаєм» як той, «хто направив, так і той, хто вчинив, карані бути мають» (Статут 1588, Р. XI, арт. 17). Підбурювач ніс одноосібну відповідальність за злочин, якщо виконавець був неосудним. Натомість у складі злочину незаконного полювання, яке вчинив слуга за наказом свого пана, законодавець вирішив, що покарання повинен отримати лише виконавець (Статут 1529, Р. IX, арт. 1) [168, с. 45–46]. Як бачимо, в цій нормі литовсько-руське право проявило свій недолік юридичної техніки, а саме – непослідовність у встановленні кримінальної відповідальності для підбурювачів.

У питанні співучасті кримінальне право ВКЛ відрізнялось від Польського королівства насамперед тим, що в тогочасному польському праві було виділено організатора як співучасника злочину. У Польському королівстві організатор злочину («принципал») завжди ніс більшу відповідальність, ніж інші співучасники) [68, с. 478]. Тогочасне німецьке право в контексті співучасті було

менш розробленим порівняно з польським і литовським, про що свідчить ст. CLXXVII Кароліни 1532 р. У ній постановлялося, що той, хто умисним і небезпечним способом надає злочинцеві при вчиненні злочину будь-яку допомогу, пособництво чи сприяння «як би воно не називалося» повинен був понести кару в залежності від обставин справи [28].

У Литовських статутах відбувався подальший розвиток поняття обставин, які виключали злочинність діяння. Зокрема можна стверджувати, що Статути ВКЛ передбачали обставини, які виключали злочинність діяння, котрі можна вважати аналогами сучасних інститутів необхідної оборони та крайньої необхідності. Спільними рисами необхідної оборони та крайньої необхідності є наступні: вони спрямовані на охорону особистих інтересів, інтересів інших осіб, суспільства і держави, коли їм загрожує небезпека; в обох випадках небезпека усувається шляхом заподіяння шкоди іншим інтересам; дії, що містять ознаки необхідної оборони та крайньої необхідності, є правомірними та не вважаються злочинами. Основні відмінності необхідної оборони та крайньої необхідності полягають у наступному: підставою необхідної оборони є суспільно небезпечне посягання іншої особи, а підставою крайньої необхідності може бути будь-яка небезпека; при необхідній обороні шкода, заподіяна тому, хто посягає, повинна відповідати небезпеці посягання і обстановці захисту, а при крайній необхідності шкода буде правомірною лише, якщо вона була рівною або меншою за шкоду відвернену; при необхідній обороні шкода повинна бути заподіяна лише тому, хто посягає, а при крайній необхідності шкода може також заподіюватися законним інтересам третіх осіб [174, с. 56–57].

Необхідна оборона за кримінальним правом ВКЛ мала місце при вбивстві або пораненні хазяїном дому чи маєтку особи, яка вчинила напад на дім чи маєток (Статут 1529 р. Р. 7, арт. 4, 5), вчиненні злодієм татьби (Статут 1529 р., Р. 13, арт. 20, 21; Статут 1566 р., Р. 14, арт. 19, 25), засідці (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 16; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 19) тощо. Так в арт. 19 Р. 11 Статуту 1566 р. зазначалось, що шляхтич, на якого напали із засідки, а він захищаючись ту

людину вбив, не підлягав кримінальній відповідальності, якщо повідомив про це органи влади («вряд») і засвідчив «добрими людьми» [35, с. 379]. Подібним чином вирішувалось питання про відсутність кримінальної відповідальності особи, яка вбила злодія, що проник у її будинок. Факт такого вбивства теж повинен був засвідчуватись «добрими людьми» та бути повідомленим органам влади. Якщо убитий злодій був феодално залежним, про факт його смерті необхідно було повідомити також його пана [275, s. 104].

О. Малиновський виокремив такі особливості необхідної оборони за Статутами ВКЛ: вчиняти необхідну оборону можна було тільки стосовно протиправних дій; небезпека повинна була бути реальною; обороняти можна було як особисті, так і майнові права; необхідна оборона допускалася навіть при захисті чужих прав; у межах необхідної оборони Статуту ВКЛ дозволяли як нанесення тілесних ушкоджень, так і вбивство нападника; факт необхідної оборони повинен був бути засвідченим (сусідами, «добрими людьми», возним, а також у суді) [168, с. 24].

Німецький правовий збірник Кароліна 1532 р. формулював необхідну оборону наступним чином: «якщо хто-небудь, здійснюючи правомірну необхідну оборону для порятунку свого тіла та життя, позбавить життя того, хто змусив його до цієї необхідної оборони, то він не буде в цьому ні перед ким винен». У ст. СХІ згаданого збірника уточнювалося, що при нападі на людину зі смертельною зброєю чи нанесенні їй удару, при якому вона не могла рятуватися втечею, вона отримувала право безкарно захищати своє тіло та життя правомірною обороною. Також така людина не несла відповідальності за вбивство навіть якщо вбила нападника ще до нанесення їй удару [28]. Як бачимо, тогочасне німецьке право більш узагальнено формулювало поняття необхідної оборони у порівнянні з литовсько-руським правом.

Крім необхідної оборони, обставиною, що виключала злочинність діяння, Статуту ВКЛ передбачали крайню необхідність. Наприклад, особа, яка здала фортецю ворогу через голод або особа, яка вбила чужого собаку палицею або

холодною зброєю, захищаючись від нього (Статут 1529 р. Р. XII, арт. 15; Статут 1566 та 1588 рр. Р. XIII, арт. 13), звільнялися від кримінальної відповідальності, оскільки мала місце крайня необхідність.

Отже, можна стверджувати про наявність уніфікованого концептуального підходу до поняття злочину у праві ВКЛ, де він вважався протиправним, винним діянням (дією чи бездіяльністю) суб'єкта злочину, яке посягало на інтереси держави, особи або церкви, та за вчинення якого наставало покарання. У кримінальному праві Литовсько-Руської держави відбулось часткове виокремлення елементів складу злочину, серед яких особлива увага надавалась об'єктивним ознакам. Подальшої еволюції зазнали обставини, що виключають злочинність діяння, а також форми співучасті у злочині – спільної злочинної участі у його скоєнні. Відтак можемо констатувати зародження певної науково-теоретичної обґрунтованості в утворенні кримінально-правових норм, які діяли на українських землях у складі ВКЛ.

3.2. Мета і система покарань

Порушення особою кримінально-правового припису держави є підставою для застосування кримінальної відповідальності. Покарання – одна з форм реалізації кримінальної відповідальності.

Первинною метою виникнення покарання була помста, бажання потерпілого здійснити саморозправу над кривдником. Формування інституту покарання відбувалося у декілька етапів. Спочатку потерпілий сам або з допомогою родичів карав злочинця. Згодом суспільство почало контролювати ці процеси, встановивши обов'язкові і визначені покарання за конкретні злочини. Держава сама почала карати злочинців, причому призначене покарання відображало, в основному, інтереси потерпілого. З часом, із посиленням владних повноважень держави, покарання стало на сторожі її інтересів й інтереси держави витіснили інтереси потерпілого, а основна мета покарання з помсти (відплати)

еволюціонувала в залякування [98, с. 36 – 37]. Проте під впливом розвитку господарської діяльності суспільство поступово змінило своє уявлення про втрату певного блага і зосередилося на матеріальних втратах. Тому в інституті покарання основною стала інша мета – відшкодування шкоди. В епоху розвинутого феодалізму, намагаючись обмежити злочинність шляхом посилення репресивності покарань, суспільство з кожним століттям зменшувало застосування штрафних санкцій і поверталось до збільшення щодо злочинців найсуворішого виду покарання – смертної кари. Загалом можна прослідкувати поступовий перехід до заходів покарання об'єктивного характеру, що, в свою чергу, звузило сферу їх застосування. Причиною цього стало зняття відповідальності з багатьох категорій осіб (психічно хворих чи людей, чию вину не доведено), які раніше відповідали за свої вчинки. Поступово злочинця почали розглядати як особу, що зазнала впливу негативних соціальних факторів (відсутність освіти та виховання, аморальні впливи, бідність та ін.). Основною метою покарання стало виправлення [100, с. 52].

Окремі покарання на українських землях у складі ВКЛ мали свою спеціальну мету. Так М. Єпур припускає, що застосування покарання до сімей державних злочинців було зумовлено не давніми уявленнями про сім'ю або рід як суб'єкта покарання, а тим, що злочини проти держави – порівняно нові для литовсько-руського права XVI ст. – стали розглядатися як найтяжчі, тож суворі санкції не тільки щодо злочинців, а і їх близьких мали залякати потенційних правопорушників [107, с. 145]. Щоправда, з цією гіпотезою можна погодитися лише частково, адже злочини проти держави були відомими і в Київській Русі, хоча й не були належним чином відображені у Руській правді.

Зміст каральної діяльності визначається, у тому числі, й, історичними та соціальними чинниками. Серед них професор Н. Сергеевский виділив: рівень культури і стан моралі; становище людини в державі, більша чи менша міра поглинення особистих (приватних) інтересів державними; стан державних фінансів, які залежать від рівня економічного становища населення; більша чи

менша міцність і стабільність державного ладу; більші або менші вигоди внутрішнього управління; погляд епохи на суть та завдання каральної діяльності [205, с. 101–112].

Г. Демченко, розглядаючи зміст каральної діяльності ВКЛ, виділив останній з вищенаведених факторів, так як прямо чи опосередковано через нього передається вплив інших історичних умов епохи (економічних, культурних, політичних) і саме ним визначається багато суттєвих рис покарання [98, с. 154].

У ВКЛ формування кримінального права відбувалося під впливом взаємовідносин із Заходом, а також християнської релігії і церкви. Кожна сторінка Статутів свідчила про глибину і могутність християнського впливу, який після довгої боротьби із старими переконаннями та ідеями, отримав можливість хоча б частково внести свій дух у законодавство та перебудувати на свій лад деякі вагомні інститути права [98, с. 154]. З найдавніших часів походить думка про божественну основу кримінального права, про те, що правитель поставлений Богом «на страту злим, а добрим на помилування». Розвиток права призвів до того, що покарання перетворилось на один із засобів моральної відплати. Злочинець ціною свободи, життя, майна одержував спокуту гріхів, як цього вимагає християнська справедливість. В статутах Статутів зазначено, що покарання покликане забезпечити «покой посполитого», «абы небезпечность не множилась», «абы злость ся в паньствах наших християнских не множила» (Статут 1588 р.: Р. I, арт. 25; Р. IV, арт. 32, 62, 105; Р. XI, арт. 14, Р. XIV, арт. 29 та ін.). Так як покарання злочинця має відповідати принципу справедливості і бути гарантом суспільної користі (спокою), його застосування і виконання є прямим обов'язком держави [100, с. 53 – 54].

В Статутах досить важко виділити окремі, повністю сформовані правові принципи, які є наслідком поєднання світоглядів різних епох. Водночас у них ми бачимо розвинуту систему штрафів, формування системи публічно-кримінальних покарань, залишки помсти [98, с. 41].

Протягом XVI століття відбувалася систематизація і теоретичне обґрунтування публічно-кримінальних покарань. Вони були покликані витіснити форму покарань, яка домінувала у попередню епоху.

Для позначення кримінального покарання законодавець того часу використовував терміни «каранье», «вина», «скаранье», «покута», які загалом можна визначити як зло чи страждання заподіяне злочинцю – відплата за вчинене ним правопорушення, уповноваженим на це органом чи особою, який діє згідно закону чи звичаю і захищає інтереси суспільства та потерпілого. Покарання – це кара за вчинене зло, а також засіб помсти та попередження вчинення злочинів у майбутньому, міра державного примусу. Воно проявляється через обмеження або позбавлення прав засуджених, у завданні їм фізичних, моральних страждань, застосуванні матеріальних стягнень та ін. [100, с. 54].

Досліджуючи норми Статутів Г. Демченко виділив наступні ознаки покарання у ВКЛ XVI ст.:

1. Покарання – це «вина» і «покута», через які спокутують вчинений злочин і тому це завдає злочинцю страждання.

2. Сфера застосування покарання визначається поняттям злочину.

3. Покарання визначав не лише суд, але у деяких випадках і сам потерпілий, який за домовленістю із злочинцем замінював певне визначене покарання на інше.

4. Покарання, виражаючи приватні інтереси, було для потерпілого «нагородою», характер якої воно частково зберігає навіть при перетворенні майнової відповідальності в персональну («а за навязку маєть висети»). При цьому, як боргова вимога, покарання залежить від волі потерпілого, хоча його максимальний розмір вже визначений законом і стосується воно в основному власності злочинця, і тому впливає на інтереси спадкоємців. У випадку відсутності майна у злочинця, покарання за наслідками співпадає з наслідками будь-якого іншого боргового зобов'язання, допускаючи при цьому компенсацію [98, с. 46].

Від звичайного боргового зобов'язання покарання відрізняється тим, що:

- по-перше, відшкодовує вчинену «кривду», тобто нематеріальну шкоду, заподіяну потерпілому, або ж компенсує завдану «шкоду»;

- по-друге, покарання для потерпілого є засобом помсти, а для злочинця є матеріальним стягненням, фізичними та моральними стражданнями, які той має понести за вчинене винне діяння;

- по-третє, до покарання, на відміну від боргового зобов'язання, додається зазвичай штраф на користь держави, який поступово, особливо стосовно тяжких злочинів, замінюється особистим покаранням.

З часом суспільна правосвідомість починає розуміти злочин як «шкоду земську» і на зміну системи різноманітних матеріальних стягнень приходить система публічно-кримінальних, і залякуючих покарань. Це чітко відображено у всіх трьох Статутах ВКЛ.

Загалом санкції кримінально-правових норм Статутів можна поділити на три частини: спочатку, у першій частині, призначалося особисте покарання порушнику норми, потім визначено вид і розмір грошових штрафів, і, вкінці, вказується необхідність компенсації завданої шкоди, що виражено в словах «маєть шкоду платити», «нагородити», «справити», «оправовати» (Статут 1529 р.: Р. I, арт. 12, 26; Р. II, арт. 14; Р. VII, арт. 7, 18; Р. VIII, арт. 13, 14; Р. XIII, арт. 6, 25 та ін.; Статут 1566 р.: Р. IV, арт. 42, 50, 70, Р. VI, арт. 9, Р. IX, арт. 14, Р. XIII, арт. 14).

Поняття «шкода» в Статутах має два значення: широке – це будь-які збитки, заподіяні інтересам будь-кого, та вузьке і найбільш часто вживане – матеріальні збитки, що підлягають відшкодуванню. Іноді цей термін замінюють синонімами чи більш вузькими за значенням словами: «утрата», «згуба», «страва», «наклад», «выклад», «спостошеньє» та ін. Перші два («утрата», «згуба»), семантично близькі до «шкоди», вживаються досить рідко, а інші, частіше вживані, означають конкретний вид спричинених збитків і мають своє спеціальне, технічне значення. Часто термін «шкода» поєднується з означенням, наприклад, «шкода покраденая».

Нерідко для позначення конкретних видів шкоди вживають терміни «страва» і «наклад», причому поняття «наклад» має іноді більш широке значення, ним позначають загалом різноманітні витрати.

Відшкодування шкоди, завданої потерпілому, відбувалося двома способами: відновлення порушеного майнового права і/або компенсація завданих правопорушенням збитків.

Відновлення порушеного майнового права полягало у поверненні захоплених речей або полагожденні того, що було пошкоджено, зіпсовано чи зруйновано, в усуненні того, що виникло внаслідок насилля, обману та ін. Наприклад, перекопана «умысльне ку шкоде суседа» ріка має бути «по старому загамована», порушена межа – «направлена по старому», присипана до чужого берега гребля – розкопана і т. д. (Статут 1529 р. Р. VIII, арт. 8, 10, 11, 12; Статут 1566 р. Р. IX, арт. 9, 11, 12; Статут 1588 Р. III, арт. 26; р. IV, арт. 31; Р. IX, арт. 18, 20; Р. X, арт. 7; Р. XII, арт. 15, 18; Р. XIV, арт. 3, 24 та ін.).

Якщо через відновлення порушеного майнового права потерпілий не задоволений, тоді застосовували виплату «шкоды». Вона складалася з двох частин: відшкодування за реальну втрату і/або за той дохід, якого не отримав потерпілий внаслідок захоплення, знищення чи пошкодження його майна. В склад реальної втрати (наявних збитків) входили: вартість вкраденого (пошкодженого, знищеного) предмета, всі витрати на його пошук, плата за медичні послуги тощо.

Загалом, «шкоду» платив той, хто відповідав за «кривду». Потерпілий разом зі скаргою («реестр шкод») звертався у суд, в якій вказував збитки і їх розмір, користуючись для їх визначення «шацункок³ водле статуту земского и водле купли, за што куплено». Визначенню ціни різних речей у Статутах відведено окремі артикули (Статут 1529 р.: Р. IX, арт. 2, 9, 13, 14, Р. XII, арт. 10, 11, 12 (Статут 1529 р. Р. XII, арт. 10 – Слуцький список); Статут 1566 р.: Р. X, арт. 2, 4, 9, 11, 12, 13, 14, Р. XIII, арт. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12; Статут 1588 р.: Р. IX, арт. 29; Р. X, арт. 2, 8, 9, 11–16 та ін.). Тому розмір відшкодування визначався в кожному

³Шацунок – оцінка, обрахунок.

конкретному випадку згідно встановленого Статутом тарифу або відповідно до ринкової ціни на цей предмет, причому у розрахунках враховувалась його дійсна вартість – скільки за нього «было давано торгуючи». Усе це потерпілому необхідно було довести.

Не зважаючи на деякі відступи, в Статутах «каранье» чітко відокремлене від тих наслідків, що входять у склад цивільного відшкодування за шкоду чи збитки, причиною яких були злочинні діяння [100, с. 55 – 57].

Питання про шкоду і збитки, як один з наслідків злочину, відноситься до цивільного права, проте у період, коли домінував погляд на злочин як на кривду, а на покарання як один з засобів задоволення потерпілого, цим питанням часто відводилося основне місце й не здійснювалося розмежування. Часто Статут розглядав просте невиконання зобов'язання як «кривду», «учинок», «выступ», до яких застосовувалось загальне положення: «не маеть ніхто ни за кого терпети, только каждый сам за себе» (Статут 1529 р. Р. II, арт. 1, 20, Статут 1566 р. Р. II, арт. II, Р. IV, арт. 69; Статут 1588 р. VII, арт. 25).

Третій Статут вже майже повністю визначав злочин як суспільне зло і покарання як публічно-кримінальну і залякуючу відплату за це зло. Законодавчо закріплюються всім відомі принципи: «око за око, зуб за зуб». Інтереси потерпілого починають втрачати свої позиції порівняно з суспільними, мета задоволення інтересів потерпілого поступається меті розплати і залякування.

Г. Демченко, досліджуючи кримінальне право ВКЛ, виділив головні і другорядні завдання покарання [98, с. 176–189]. До головних він відносив: задоволення потерпілого та відшкодування вчиненої «кривди»; залякування; попередження злочинів; розплата за вчинений злочин.

Для задоволення інтересів потерпілого і компенсації завданої йому «кривди» злочинець був зобов'язаний виплатити потерпілому визначений штраф, саме цим часто і обмежувалися всі наслідки вчиненого менш тяжкого злочину. У випадку вчинення тяжкого злочину виплачувався штраф на користь держави або злочинець підлягав особистому покаранню, що застосовувалось після

задоволення потерпілого. Необхідно підкреслити й те, що задоволення потерпілого досягалося не тільки виплатою на його користь штрафу, але частково й призначенням інших, наприклад, особистих покарань.

Неефективність майнових покарань доводила й тогочасна практика кримінального судочинства. Зокрема 1 травня 1568 р. возний Іван Летинський звітував у Володимирському гродському суді про те, що в маєтку княгині Анастасії Козикіної в с. Мокрець бачив Богдана Бовбольського з тяжкими ушкодженнями тіла (у тому числі опіками). Потерпілий розповів, що йшов із с. Бовбол до с. Ягодна по вільній дорозі із сімдесятьма шістьма копами грошей литовських для купівлі вола. У цей час на нього напали піддані Анастасії Козикіної Федець Будник та інший чоловік із Мокреця, відібрали гроші, побили та привели до своєї княгині. Вона наказала кинути Богдана Бовбольського в льох і катувати – бити та палити вогнем. На запитання возного про причини такого наказу княгиня відповіла: «я казала його мучити, я ж його і заплачу» [7, арк. 165]. Інакше кажучи, зведення покарання виключно до майнових стягнень за давньоруським зразком почало втрачати свою ефективність в нових умовах з огляду на зростання соціальної прірви між суспільними станами. Це ставало загрозою для суспільного життя та держави загалом.

З огляду на ці обставини застосування штрафів та особистих покарань до злочинця для потерпілого часто не вважалося достатньою компенсацією заподіяної йому шкоди. Задоволення інтересів потерпілого досягалося шляхом визнання злочинцем власної неправоти і проханням пробачити його. Тому у деяких випадках на злочинця покладалося зобов'язання публічно визнати свою провину і попросити у скривдженого вибачення.

В другій половині XVI століття уявлення про суворість кримінального закону стає невід'ємним від самого поняття закону: у статутах Статутів та судових актах постійно наголошувалося на «строгості посполитого права». Закон був спрямований на те, щоб налякати злочинця та інших осіб, тому фізичні та

моральні заходи покарання здійснювалися публічно, часто в місцях найбільшого скупчення народу (на ринках та ін.).

Одним із основних завдань покарання було попередження можливих злочинів. Загроза бути покараним була попередженням для потенційних злочинців, спонуканням до дотримання закону. Існувала думка, що правові норми повинні показати свавільним і злим людям, що їм не вигідно порушувати закон, так як можливе покарання перевершує переваги вчинення злочину. Цю ідею можна простежити у всіх трьох Статутах (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 15; Статут 1566 р. Р. II, арт. 13 та ін.) [100, с. 58 – 59].

Злочини попереджуються невідворотністю виконання покарання. У нормах Статутів і у судових рішеннях часто вказується на превентивну мету покарання. Для попередження злочинів законодавець намагався застосувати таку міру покарання, яка б унеможливила вчинення злочинного діяння знову. Наприклад, лжесвідки втрачали право виступати у суді, а небезпечні злочинці ув'язнювались у тюрму та ін.

У цей період покарання було для злочинця також і розплатою за вчинене діяння. Тілесні ушкодження карались лише штрафами (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 9), а із прийняттям Статуту 1566 р. – і тюремним ув'язненням (Р. XI, арт. 13). Продовжував існувати принцип «око за око, зуб за зуб» – покарання злочинця полягало не тільки у втраті відповідного органу, який втратив потерпілий, а й у тому, що спосіб цієї втрати мав бути аналогічним: «утял, урезал, выбил» (Статут 1588 г. Р. XI, арт. 27). Для потерпілого покарання було засобом помсти, форму якої воно частково зберігало протягом XVI століття. В первісному вигляді покарання для держави теж було актом помсти, але пізніше помсту було обмежено певними правилами, вона набула публічного характеру.

Оскільки покарання ґрунтувалося на волі Бога і полягало у спокутуванні вчиненого гріха, то воно означало Божу розплату. Злочин трактувався як образа Бога. Тому необхідно покарати винного проливши його кров, піддавши мукам і стражданням, котрі очищають, спокутують вину (гріх). Цією теорією

пояснювалось практиковане у всіх народів в ранні періоди їх розвитку приношення в жертву злочинців, а пізніше – тварин, як символічне очищення [100, с. 59 – 60].

До другорядних цілей покарання Г. Демченко відносив: матеріальну вигоду держави, примушування злочинця виконати вимоги держави, позбавлення суспільства від злочинця, виправлення злочинця, спонукання до переслідування злочинця [98, с. 187–188]. Вважалось, що покарання злочинця мало приносити матеріальну вигоду державі. Грошові стягнення складали важливу частину доходів великого князя, його вряників та інших осіб, наділених судовими повноваженнями.

Забезпечення суспільної безпеки досягалось шляхом застосування різноманітних покарань – від членопошкоджувальних покарань, що були вічним клеймом та попередженням для всіх, до тюремного ув'язнення, вигнання з держави і навіть страта злочинця, а іноді й просто підозрілих осіб. Все це покликане було перевиховати, виправити правопорушника, свідченням чого ставало щире покаяння. Ідея покаяння була запозичена у церкви і полягала в тому, що злочинець публічно (часто в церкві чи біля церкви) розкаювався за вчинене (Статут 1566 р. Р. XI, арт. 16 – за вбивство батьками дітей), проте, передусім у суді, він давав обіцянку «потом того стеречися и недопущати» (Статут 1588 р. Р. XI, арт. 15).

Характер усієї системи покарань і кожного з її елементів визначався у різні часи завданнями (метою) покарання, які були сформульовані законодавцем і закріплені у джерелах права. Система покарань у сучасному кримінальному праві представлена, характеризуючим її основні принципи, переліком видів покарань. Під нею прийнято розуміти встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань розташованих у певному порядку залежно від їх тяжкості – від найлегших до найтяжчих. Система покарань є сукупністю каральних заходів, які застосовують у певній державі в певну епоху, а також

фактично єдиним реальним і найбільш дієвим традиційним важелем нейтралізації, локалізації та стримування злочинності.

За Г. Демченком, в системі покарань ВКЛ були головні та додаткові покарання. Головними покараннями згідно його класифікації були:

- штрафи на користь потерпілого: головщина, нав'язка, гвалт, вина, заклад (порука), а також штрафи на користь господаря або «вряда»: вина, заклад;

- публічно-кримінальні покарання: а) особисті: смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі, позбавлення честі та прав; б) майнові: загальна і спеціальна конфіскація, позбавлення майна;

- помста, деякі форми якої простежуються протягом всього XVI ст. Проте помста починає обмежуватись рамками судового вироку, внаслідок чого суб'єкт помсти починає виступати виконавчим органом влади, яка його руками виконує основні завдання покарання.

До додаткових видів покарань належали: вигнання, позбавлення спадкових прав, покаяння. Крім того, в окремі дві групи Г. Демченко включав «заміняючі» покарання, тобто ті, що застосовувались в якості заміни інших видів покарання («выволаніє», видача у кабалу і видача у вічну неволю), а також виключні покарання (позбавлення посади, перетворення в «отчича») [98, с. 202 – 203]. Чим простішим був склад злочину, тим легшим було покарання, і навпаки – чим складнішим був склад злочину, тим тяжчим було покарання. Регламентуючи певні покарання, законодавець поділяв складні склади злочину (ідеальна сукупність злочину) на прості та передбачав відповідне покарання за кожен з них (або майже кожен): за насилля встановлював виплату гвалту, за вбивство – головщини, за нанесення побоїв і ран – виплату нав'язки, за завдання шкоди – передбачалось відшкодування завданих збитків з нав'язкою та ін. Урядники отримували спеціальні штрафи – «вину». В тих випадках, коли законодавець вважав злочини більш тяжкими і такими, що порушують правопорядок, передбачалося застосування публічно-кримінальних – майнових, особистих покарань, в тому числі найтяжчих – позбавлення честі, смертної кари [98, с. 207].

Сучасний дослідник М. Єпур пропонує класифікувати покарання у ВКЛ за двома критеріями: зміст покарання та його характер. За змістом він виділяє такі види покарання: основні (виражали основну сутність покарання), додаткові (супроводжували основні) й альтернативні (застосовувалися, якщо застосування покарання зазначеного в законодавстві було неможливим). За їх характером М. Єпур поділив покарання на: майнові (конфіскація, штрафи) та особистісні (смертна кара, тілесні ушкодження, ув'язнення, вигнання, позбавлення честі та прав тощо) [107, с. 160–161]. Із наведеною класифікацією покарань доцільно погодитися.

Майнові покарання у вигляді штрафів були найпоширенішим видом покарання. У актовій книзі Володимирського гродського суду є багато записів про застосування цього виду покарання, наприклад, запис від 7 січня 1568 р. про присудження штрафу Манойлові Кошці та Іванцеві Боденьці за несправедливе звинувачення замкового священика Єсифа Гораїна у вбивстві та відмову виконувати підданські повинності останньому [12, арк. 24]. Штрафи могли виражатись у певних грошових сумах, причому і в конкретно визначеному розмірі відносно завданих злочином збитків (найчастіше в подвійному розмірі), які стягалися на користь потерпілого, його родичів або у дохід держави [11, арк. 221].

Деякі вчені не відносили штрафи до інституту покарання, а до інших юридичних наслідків (разом з компенсацією за шкоду, заподіяну внаслідок вчинення злочину). Підтримуємо з цього приводу думку Т. Довнар, яка вважає, що такий підхід до визначення правової природи грошових штрафів є помилковим, оскільки сучасне розуміння поняття покарання не можна застосовувати (переносити на) до того, яке було характерне для XIV–XVI ст., тому притаманні йому риси визначалися відповідно до стадії розвитку права взагалі [100, с. 62].

Головщина – штраф за «голову» вбитої людини, що стягувався з винного на користь родичів убитого. Він був основним видом покарання, однак інколи його застосовували в якості додаткового. В Статуті 1529 р. присвячено головщині і

нав'язкам цілий розділ. Розмір головщини залежав від станової приналежності вбитої людини. З часом його розмір збільшувався: якщо порівняти Статут ВКЛ 1529 р. з останнім Статутом, то розмір збільшився у три рази. За шляхтича головщину стягували у розмірі 100 кіп грошей (Статут 1588 р., Р. 11, арт. 27), за панцирного слугу, війта, бурмістра та інших подібних осіб – 60 коп грошей, за ремісника – 30, тяглового селянина – 25, челядинця – 20 коп грошей та ін. (Статут 1588, Р. 12, арт. 2). У випадку вбивства жінки злочинець підлягав суворому покаранню – смертній карі, додатково стягувалася ще головщина. Цікаво, що у Статуті 1529 р. є положення про те, що головщину за вбитих матір та батька «братья мимо сестер мают доискивать» (арт. 13, Р. 7). Статут 1588 р. залишив це положення (арт. 45, Р. 11), додавши деякі деталі про «кревних» родичів та опікунів над недорослими дітьми. Право стягувати головщину у сім'ї характеризує суспільне уявлення про сімейну ієрархію на чолі якої був батько, після нього мати поки сини «лет недорослих», потім мати на рівні з синами і останні – дочки. Якщо дочка заміжня і має дітей, то головщину і покарання за вбивство стягує її чоловік. За вбивство жінки стягувалася подвійна головщина відносно чоловіків того ж стану. У Статуті ВКЛ 1566 р. вперше було вміщено норму про стягнення головщини за вбивство татарина (Р. XII, арт. 6) [35, с. 387–388].

Головщина поєднувала кримінальний і цивільний елементи, і тому в одних випадках вона виступала з перевагою першого елемента і розглядалася як «вина пенежная и каранье», а в інших випадках була не більше як платою за заподіяння шкоди «водлуг шацунку ста тутового». Н. Таганцев вважав, що всі матеріальні збитки, які можуть бути оцінені, підлягають відшкодуванню у загальному цивільному порядку і за своїм характером в основних рисах не відрізняються від останніх [219, с. 894–897]. Д. Чебишев-Дмитрієв відзначав, що сплата головщини має характер приватного задоволення потерпілого і що в ньому виявляється суспільний (публічний) бік злочину [235, с. 980].

Кримінальний характер головщини як кримінального штрафу полягав у тому, що його розмір визначався не залежно від завданої чи можливої шкоди (збитків), а виключно залежно від тяжкості злочину (коротка головщина) і від станової приналежності або статі вбитої людини (Статут 1529 р.: Р. VII, арт. 28, Р. XII, арт. 1, 2, 3; Статут 1566 р.: Р. XI, арт. 13, Р. XII, арт. 1, 2, 3; Статут 1588 р.: Р. 1, арт. 9, 10, Р. 12, арт. 3, 4, 5, 6, 7, 10 та ін.). За бивство шляхтича, наприклад, передбачено найбільший розмір головщини, а за вбивство людини «простага стану» – найменший. Вбивство жінки збільшувало розмір головщини у два рази. Для злочинця головщина була покаранням, а для потерпілого – відшкодуванням завданої шкоди, яке отримували близькі родичі. У справах про вбивство невільних людей (холопів, челядинців, «отчичей») головщина майже втрачала свій каральний характер і виступала фактично конкретною ціною цієї невільної людини [100, с. 62 – 63]. Підтвердженням цього є запис від 26 липня 1568 р. у актовій книзі гродського суду про свідчення возного Тихна Радовицького про вручення упоминального листа кн. Янушу Порицькому на сплату головщини за вбивство його слугою Понятовським слуги Івана Ляховського Марка [12, арк. 92].

Майже те саме можна сказати і про нав'язку – грошовий штраф за нанесення побоїв, ран та ін. Розмір її залежав від характеру злочинного діяння і від станової приналежності злочинця і потерпілого. Правові норми засвідчують поступове збільшення розміру цього грошового стягнення (Статут 1529 р. Р. 11; Статут 1566 р. Р. XII; Статут 1588 р. Р. 11, 12.).

Крім головщини і нав'язки всі інші штрафи загалом чітко відділялися від цивільно-правових наслідків злочинного діяння і перш за все тим, що були відшкодуванням за кривду і мали мало спільного з компенсацією за шкоду. В кримінальних нормах Статутів йдеться про те, що за насильницькі (гвалтовні) діяння і самоправство сплачувався штраф, що мав назву «гвалт». На користь держави, суддів чи потерпілих стягувався штраф, який називали «вина». Його розмір залежав від характеру злочинного діяння, а інколи і від рішення суду, тому що судді були зацікавлені в отриманні якомога більшого штрафу, який стягувався

на їх користь [245, с. 88]. У випадках, коли злочинець не мав можливості сплатити штраф, його могли засудити до передачі потерпілій стороні відробіток. Всі штрафи виплачувалися з майна винуватця (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 3, 28; Статут 1566 р. Р III. арт. 19, Р. IV, арт. 40, 41, Р. X, арт. 17, Р. XI, арт. 1, 4; Статут 1588 р., Р. 1, арт. 9, 10; Р. 14, арт. 15 та ін.), а тому обов'язок його виплатити передавався разом з майном у спадок, бо вважалося, що «хто осегаєть добра, повинен носити и беремена» (Статут 1566 р. Р. VI, арт. 4, Статут 1588 р., Р. 6, арт. 2; Р. 7, арт. 10 та ін.).

Відносно правозастосувальної діяльності треба відзначити, що книги Литовської метрики свідчать про те, що вироблена звичаєвим правом і законодавчо закріплена у привілеях і Статутах система штрафів широко застосовувалась на практиці. Судові справи, які розглядались після прийняття Статуту 1529 р., дозволяють прослідкувати динаміку розвитку цієї системи. Спочатку вони фіксують випадки застосування нав'язок і головщини з метою усунення прогалин у Статуті. Наприклад, це стосувалось жінок. Норма про подвійний розмір стягнення штрафу за здійснення злочинного діяння проти шляхтянки не зафіксована Статутом 1529 р., але вона застосовувалась суддями. Про це свідчать справи про стягнення штрафу за зневагу честі жінки словом чи дією [44, р. 95]. Можливо, це пояснюється дією норм звичаєвого права. Інші судові справи також свідчать про те, що вже деякий час існували на практиці норми, які стосувалися шляхетської головщини – 100 коп грошей [44, р. 89]. Також ми можемо зробити висновок, що життя шляхтянки оцінювалось у два рази дорожче, ніж життя шляхтича [44, р. 22]. Натомість головщина за незаміжню і заміжню жінку була однаковою [44, р. 22]. На основі деяких судових справ можна стверджувати, що узаконений у Статутом 1529 р. штраф за зневагу шляхтича (шляхетську зневагу) у розмірі 12 рублів грошей існував і раніше як норма звичаєвого права. Про це згадується і у самому Статуті – «водлуг обычая» (Статут 1529, Р. III, арт. 14.).

Інколи відшкодування втрат відбувалось на підставі архаїчного принципу стародавнього права – компенсація шкоди здійснюється грошовою сумою, що відповідає (дорівнює) вартості втраченого об'єкта. Наприклад, цей принцип застосовувався у деяких судових справах щодо селян, які втекли [44, р. 111, 112]. Були й інші рішення суду. Так за «вывод девки Гасюти Гаркуши» Петр Венставовіч у 1542 р. повинен був заплатити 5 коп грошей, тобто лише головщину, передбачену Статутом 1529 р. за невільну жінку, а про виплату нав'язки у справі нічого не говориться [44, р. 55]. Отже, можна зробити висновок, що до видання Статуту 1566 р. і, швидше за все, до видання Статуту 1588 р. норми, що стосувалися селян-втікачів не були ще достатньо розробленими.

За вчинення деяких видів злочинів і, перш за все, за зневагу князівської влади застосовувалась конфіскація майна (Статут 1529 р.: Р. I, арт. 1, 2, 3, 21, Р. 2, арт. 1, 3, 4, 9, Р. 4, арт. 11; Статут 1566 р.: Р. I, арт. 10, 25, Р. II, арт. 1, 11, 14, Р. 11, арт. 16; Статут 1588 р.: Р. I, арт. 3, Р. II, арт. 10 і ін.). Особливо часто вона застосовувалась як самостійний вид покарання стосовно шляхти, яка ухилялась від військової служби. Неявка до місця збору війська, самовільне покидання воєнного табору, втеча з поля бою мали наслідком конфіскацію майна феодала. У ряді випадків конфісковувався і предмет злочину. Наприклад, Статут 1588 р. регламентував конфіскацію всього виготовленого у підпільних корчмах або «на шинк увареное пиво, также мед, горилку», а також «все начинье пивное, медовое и горелчаное – котлы, кублы, бочки...» (Р. XIV, арт. 33; Статут 1529 р. Р. III, арт. 17).

Статут 1529 р. обмежував випадки застосування смертної кари, призначаючи її лише за найбільш тяжкі злочини, перш за все – державні та інші, не менш тяжкі (кваліфіковані види вбивства та тілесних ушкоджень, крадіжка «на горячому» та ін.). Біля двадцяти раз згадується у Статуті «аб утрате горла», окремо у розділі XIII йдеться про смертну кару шляхом повішання як спеціальну кару для злодіїв. У двох артикулах Статуту регламентується кваліфікована смертна кара, шляхом спалення (Статут 1529 р.: Р. I, арт. 5, Р. VI, арт. 8).

У Статуті 1566 р. кількість випадків смертної кари збільшилась майже в три рази, порівняно із Статутом ВКЛ 1529 р., причому йдеться вже, окрім повішання і спалення (чотири випадки), і про утоплення (Статут 1566 р.: Р. I, арт. 12, 13; Р. XI, арт. 16; Р. XII, арт. 5.). У Статуті 1588 р. кількість діянь, які каралися «горлом», збільшується майже у п'ять разів у порівнянні з першим Статутом і більш ніж у півтора рази – порівняно з Статутом 1566 р. Причому йдеться вже про четвертування, «посадження на кіл», відсічення голови і катування злочинця «розными срокгими муками» (Статут 1588 р., Р. XI, арт. 16, 17, 18 і ін.). Таким чином, регламентується застосування все більш тяжчих і залякуючих видів смертної кари.

Статут 1588 р. передбачав смертну кару за вчинення:

- злочинів проти релігії і церкви (крадіжку у церкві, вбивство у церкві та ін.). Причому за такі злочини, як спонукання перейти з християнства в іншу віру, богозневажання, призначали кваліфіковане покарання – спалення живим;
- державних злочинів, найчастіше форма смертної кари прямо не зазначалася;
- злочинів проти порядку управління;
- злочинів проти правосуддя;
- військових злочинів;
- злочинів проти життя, здоров'я і честі людини;
- злочинів проти майна.

До повішання засуджувались, як правило, розбійники, а також ті злочинці, що були схоплені на місці злочину, і навіть ті, хто був вперше звинувачений у крадіжці, причому вартість украденого майна мала перевищувати певну суму (у Судебнику 1468 р. – більше пів копи грошей, у Статуті 1588 р. – більше 50 грошей), а також злочинці-рецидивісти незалежно від вартості украденого майна і деякі інші злочинці. У випадку, коли шляхтич звинувачував просту людину у крадіжці без «лица», тобто без доказів злочину і присягнув у цьому з «соприсяжниками», то призначалась смертна кара. Коли ж шляхтича

звинувачували у такому ж вчинку, то він міг декілька разів виправдовуватись, даючи присягу із шляхтичами-«соприсяжниками». До смертної кари засуджувались також особи, які застрелили у чужому лісі якого-небудь звіра і їх зловили «на гарячому» [100, с. 64 – 65]. Смертю карали також тих, хто допомагав злочинцям і переховував їх, вбивці батьків, вбивці братів або сестер з корисливою метою (отримання спадщини).

Смертна кара передбачалася за збройний напад на шляхетський маєток, за напад під час війни на іншого воїна, за нанесення ран у залі судового засідання, за згвалтування, насильне взяття заміж та деякі інші злочини. За підробку великокняжих грамот і печаток було встановлено кваліфіковану смертну кару – спалення на багатті. За вбивство батька або матері передбачалась крім безчестя та конфіскації майна ганебна смертна кара, яка полягала у наступному «...по ринку возячи і кліщами тіло його мучити, а потім у мішок шкіряний посадивши разом із псом, кішкою, вужем і куркою, у найглибшому місці водойми утопити...» (Статут 1566 р., Р. XI, арт. 16) [35, с. 378–379].

Для виконання вироку про смертну кару злочинець часто видавався обвинувачу (потерпілому, його родичам), однак лише у тих випадках, коли злочин не відносився до категорії державних чи релігійних. Нерідко засуджений досягав згоди з обвинувачем і відкуплявся від смерті або йшов безоплатно відпрацьовувати. Однак законодавець XVI ст. не визнавав це законним і навіть погрожував репресіями тим особам, які замінювали смертну кару іншим видом покарання.

Статут 1588 р. регламентував ряд кваліфікованих видів смертної кари, які не були передбачені попереднім кримінальним законом, проте застосовувались на практиці. Переважно за злочини проти державної влади карали четвертуванням, посадженням на кіл (палю) чи колесуванням. За вбивство жінкою чоловіка передбачалось закопування заживо в землю. Засуджену закопували по плечі зі зв'язаними за спиною руками і залишали повільно помирати у присутності

охорони. Перехожим дозволялось лише кидати гроші на майбутнє поховання засудженої, а священику – молитись за неї [100, с. 65].

Детальніше розглянемо питання про відповідальність у вигляді смертної кари жінки як суб'єкта злочину. За злочини, вчинені жінкою (вбивство позашлюбної дитини, проституція, втеча дружини з іншим чоловіком, повторне звідництво та ін.) усі три Литовські статuti передбачали лише смертну кару. Статuti розрізняли умисне дітовбивство, вчинене батьками та неодруженою жінкою шляхом встановлення різної відповідальності: у першому випадку – ув'язнення на один рік і шість тижнів у вежі в замку, а після відбуття цього покарання чотири рази у рік при церкві свого віросповідання винні повинні були публічно каятись (арт. 7, Р. XI), у другому випадку – смертна кара (арт. 60 Р. XI). Така диференціація відповідальності залежно від суб'єктів вчинення злочину пояснюється тим, що як уже зазначалося вище, на каральну політику держави того часу істотно впливала християнська релігія і церква.

Як наголошують деякі дослідники, кваліфікована смертна кара не була характерна для стародавньої України і в своїй більшості вона була запозичена ззовні. Аналізуючи найдавніші пам'ятки права, можна побачити, що у них взагалі не згадувалось про смертну кару. Лише Судебник 1468 р. з метою залякування регламентує її застосування, в основному за різного роду крадіжки майна. Порівняно з пам'ятками права феодальної епохи інших держав Статuti були достатньо гуманними відносно політики покарання. Так смертна кара не застосовувалась до вагітних жінок і неповнолітніх осіб, а сфера її застосування найчастіше обмежувалась найбільш тяжкими злочинами проти державної влади.

Тілесні покарання (членопошкоджувальні і болісні) застосовували, в основному, до простих людей. До членопошкоджувальних покарань належали: відрубання руки (рук), вуха, носа або яких-небудь інших органів; також використовували інші види фізичного впливу для залякування і попередження інших людей. У Статуті 1529 р. згадується тільки один випадок биття батогами і

три випадки членопошкоджувальних покарань – відсічення руки, відрізання вух (Статут 1529 р.: Р. III, арт. 14; Р. VI, арт. 21; Р. XIII, арт. 23.).

У Статуті 1566 р. згадується й новий вид членопошкоджувальних покарань – відрізання язика, а також болісних – биття різками (Статут 1566 р.: Р. III, арт. 18; Р. XIV, арт. 4). Кількість санкцій норм, у яких було передбачено тілесні покарання збільшилась у два рази, а у Статуті 1588 р. – ще у три рази (порівняно з першим Статутом – у шість разів). При цьому у Статуті (мається на увазі Статут 1588 р.) йдеться про такі покарання, як: розрізання нізднів, відрізання (усічення) носа, вуха, губ та ін. Так злодій, який вчинив крадіжку майна на суму менше двох кіп грошей на великокняжому дворі, карався відрізанням одного вуха, а звідники і утримувачі (власники) притонів каралися відрізанням носа, вух і губи (Р. XIV, арт. 31).

Болісні покарання (биття батоном або різками) часто виконували біля ганебного стовпа (Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 25; Статут 1529 р. Р. XIII, арт. I) Кількість ударів законом не визначалася, а говорилося, наприклад, що неповнолітніх злочинців «вряд маєть карати водле зданья свого...» (Статут 1588 р. Р. XIV, арт. 11).

В давнину тюремне ув'язнення застосовувалось як тимчасове затримання злочинця до часу проведення судового засідання. У XVI ст. такий вид покарання стає одним з головних і застосовується як основне, так і як додаткове покарання. Статут 1529 р. регламентує три випадки тюремного ув'язнення (Р. I, арт. 23; Р. II, арт. 15; Р. VI, арт. 22). Значного поширення такий вид покарання набув у другій половині XVI ст. В Статуті 1566 р. говориться про нього у більш ніж у тридцяти статтях. Найдовший термін ув'язнення становив один рік і шість тижнів. Однак на практиці ув'язненого утримували в тюрмі до того часу, поки він не виплатив штраф, який був призначений судом та відшкодував витрати або не знайшов собі поручителя. Тюремному покаранню підлягали засуджені до смертної кари на час до виконання вироку (Статут 1588 р., Р. XI, арт. 34; Р. IV, арт. 31). До покарання у вигляді тюремного ув'язнення засуджували за менш тяжкі, з точки зору

законодавця, злочини проти державної влади, злочини проти судочинства, проти особи (наприклад, вбивство у «зваде») та ін. Часом тюремне ув'язнення мало вигляд самостійного покарання (за неповагу до судового вироку, нез'явлення на військову службу), але частіше за все було додатковим видом покарання, переважно стосовно грошових штрафів.

Тюрми знаходились при судах і поділялись на звичайні, земляні та кам'яні [100, с. 66 – 67]. Опису побудови кам'яних тюрем у пам'ятках права ми не знаходимо. Напевно, це була будь-яка кам'яна споруда, у якій було зручно розміщувати злочинців і виключалася можливість втечі. Зазвичай під тюрмою розуміли територію, огорожену дерев'яним парканом, на якій розташовували один чи декілька дерев'яних будинків, також огорожених парканом. Земляні тюрми призначались для особливо небезпечних державних злочинців, а також церковних розкольників та єретиків. Їх створювали шляхом викопування в землі ями, яку облицьовували деревом. Дах робили з дерева й він виступав над землею, вікно було одне – у даху. Засуджені за особливо тяжкі, перш за все за державні злочини, відбували тюремне покарання у звичайній тюрмі – замку.

У Статуті 1588 р. кількість випадків тюремного ув'язнення збільшилась у півтора рази (порівняно з попереднім Статутом) і майже у шістнадцять разів порівняно із Статутом 1529 р., причому з'явилися нові артикули, які регламентували порядок утримання злочинців у тюрмах (Статут 1588 р. Р. IV, арт. 31, 32 та ін.). Статут також передбачав наявність при кожному міському суді «турмы добре оправеные и викопаные... глубоко шесть сажон земли за певною сторожою» (Статут 1588 р. Р. XI, арт. 9.).

Стосовно шляхти у законодавстві було передбачено таку міру покарання, як позбавлення честі, наслідком чого була втрата «вольнасцей шляхецкіх». Частіше позбавляли честі засуджених до смертної кари, тих, хто ухилявся від військового обов'язку, а також осіб, які зазнали впливу ката [100, с. 67 – 68]. За вчинення злочинів проти державної влади як додаткове покарання було передбачено, що злочинець «честь горло и именьє тратить» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 3; Статут 1588

р, Р. I, арт 3). Справи про позбавлення честі розглядались на сеймі. Позбавленим честі не було місця серед «добрых людей рыцарских», тобто вони втрачали право на шляхетські привілеї. А отже – це безправна особа, яку під страхом покарання заборонялось переховувати, контактувати з нею, і для неї залишався єдиний вихід – емігрувати в іншу державу. Статут 1529 р. вказує й інший вихід для такої особи – стати слугою (Р. XI, арт. 13) [34, с. 284].

Закон передбачав і такий вид покарання, як втрата посади. Воно застосовувалось як додаткове покарання за злочини проти державної влади та військової служби, а також за злочини проти судочинства (зловживання службовим становищем, хабарництво та ін.). Позбавлення посади автоматично призводило до втрати честі. Законодавець особливо турбувався про честь і гідність осіб, які належали до шляхти. За образу шляхтича передбачалось і таке покарання, як публічне вибачення перед потерпілим, яке відбувалося у будинку суду чи якому-небудь громадському місці.

Особливим видом покарання у ВКЛ було оголошення поза законом і вигнання за межі держави («баніцыя», «выволанье»), до якого засуджувались шляхтичі, обвинувачені у вчиненні тяжких злочинів і які не з'явилися в суд по повістці, а також ті особи, які відмовлялись виконувати судові постанови (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 3, 28; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 20, 39, Р. XI, арт. 4; Статут 1588 р. Р. IV, арт. 30, 35, 96). На «вечнае выволанье» без права великокнязівського помилування засуджувались ті, хто не виконував судові постанови чи, отримавши охоронну грамоту для пошуку доказів своєї невинуватості («лист железны»), не виправдався у встановлений термін. Зазвичай ця грамота видавалася на строк не більше як один рік і шість тижнів. Жінка «вечного выволанца» вважалася вдовою, а діти – сиротами, його вбивство не каралося. Оформлялося вигнання великокняжою грамотою («лист выволаны»), в якому містилися дані про особу злочинця, про зміст та обставини вчиненого ним злочину, а також заборона жителям держави давати притулок такому злочинцю.

Окрім вигнання за межі держави, Статут передбачав виселення з міст так званих «гультяев» чи «лѣзных» – осіб, які «без служби живучи, жодною роботою не займаються, на розвагах і пияцтві час свій витрачають». Їх потрібно було два рази попередити, а потім «б'ючи дубовими палицями, геть із міст і містечок виганяти...» (Статут 1588 р, Р. XII, арт. 24.).

За деякі види злочинів закон передбачав такий додатковий вид покарання, як покаяння. Наприклад, у випадку нанесення тілесних ушкоджень вагітній жінці, внаслідок чого вона втратила плід, злочинець, окрім тюремного ув'язнення і виплати «нав'язки», повинен був чотири рази протягом року біля дверей під час великих свят «на месцы поднеслом на то наготованом на локоть земли стояти и грех свой перед людьми входячими и выходячими визнавати, а потом обещавати с пильностью стречися и не допущати» (Статут 1588 р., Р. XI, арт. 15).

Усі ці види покарань, різні за характером, потребували постійного доповнення одних покарань іншими і на практиці це проявлялось у вигляді найрізноманітніших поєднань, усі протиріччя яких законодавець не в стані був наперед передбачити і регламентувати [100, с. 68].

Загалом, інститут покарання історично пройшов декілька стадій розвитку. Відповідно змінювались і завдання покарання, і тільки в кінці XVI ст. головною метою стали не тільки інтереси потерпілого, але й суспільна користь. Ідея залякування, яка найбільше проявила себе у німецькому праві, не зовсім була запозиченою, так як була однією із стадій розвитку кримінального права у всіх народів, розвивалася одночасно з розвитком і усвідомленням державою завдань переслідування, і покарання злочинців. Водночас законодавець доволі виразно почав визнавати, що одним з головних завдань покарання було попередження злочинів.

Відносно особи, яка вчинила злочин, законодавець прописував суддям враховувати всі суб'єктивні і об'єктивні ознаки, що входили до складу злочину, виявляти наявність або відсутність обставин, що виключають злочинний характер діянь, усі обтяжуючі чи пом'якшуючі вину обставини і при призначенні

покарання керуватись певними принципами, відносно яких вони приносили присягу при вступленні на посаду судді (текст присяги визначався законом) і суть яких можна передати словами: законність, справедливість, непідкупність, неупередженість. У випадку сумнівів суддів (при недостатності доказів, їх неповноті та ін.) закон говорить керуватись розумним і гуманним правилом: звільнити підсудного від покарання (Статут 1588 р. Р. XII, арт. 12) [36, с. 313]. Законодавче закріплення цього положення дозволяло відносити Статут до числа найпрогресивніших законів того часу.

Вже у Київській Русі помсту як реакцію на злочин підпорядковують певним правилам і її застосування починають дозволяти тільки після судового вироку. У Великому князівстві Литовському визнається «зверхним врядом» Великий князь (Господар) і тому саме йому належало верховне право забороняти певні діяння під загрозою покарання, а також право переслідувати і карати порушників цих заборон. Особа, що вчинила злочин, повинна бути покараною за вироком суду і від цього не може її захистити «жаден привилей, ани зацность, ани достоенство» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 4; Статут 1588 р. Р. I, арт. 4). Тільки суд, керуючись законом, відповідно до якого сам Великий князь повинен «одным тым правом судитисе» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 16; Статут 1588 р. Р. I, арт. 16), призначає покарання з врахуванням регламентованих законом обставин: суспільної небезпеки і характеру злочинного діяння, особи підсудного, пом'якшуючих і обтяжуючих обставин та ін. Покарання виконується тільки після розгляду справи і у відповідності з судовим вироком [100, с. 69].

На початку, у всіх трьох Статутах, Великий князь відразу заявляє про те, що заочно «карати» не буде нікого. Та ж особа, яка самовільно і самоправно покарає свого кривдника (особистим покаранням або стягненням шкоди), буде відповідати за свавільні діяння виплатою нав'язки (за рани, позбавлення волі та ін.), гвалту (за насилля), головщини (за вбивство), а також буде повертати відібране майно у подвійному розмірі («совито») (Статут 1529 р. Р. II, арт. 8, Р. XII, арт. 5) [34, с. 286].

З аналізу змісту кримінально-правових норм Статутів і передмови до Статуту 1588 р. можна зробити висновок про фундаментальні принципи, якими повинен був керуватись суд при визначенні міри покарання для злочинців. Це вельми прогресивні принципи, а саме: законність, справедливість, індивідуалізація покарання, суворість, а також заміна покарання і його відміна при умові задоволення потерпілого.

У Статуті 1588 р. наголошувалося, що покарання повинно бути справедливим. Тільки при цій умові можна досягнути поставленої законодавцем мети покарання. Законодавець вважає, що справедливим є тільки те покарання, яке призначається з врахуванням Божої та людської справедливості і яке є наслідком винних діянь, а також відповідає тяжкості, вчиненого злочину та є неминучим. Закон дотримується одного з найважливіших принципів кримінального права – фундаментального: без вини немає покарання і тому обов'язковим є покарання винного за вчинений ним злочин відповідно до заподіяної шкоди.

Необхідно відзначити, що ця вимога закону досить часто суперечила практиці і «зацный и можный» шляхтич міг відкупитись, або попросити про помилування, або просто не виконати судової постанови. По відношенню ж до рівності покарання для всіх, що декларувалося Статутами, то цей принцип, перш за все, стосувався шляхти і сам закон регламентував феодальну справедливість – більш легке покарання було для шляхти, а не для простих людей.

Законодавець вважав, що для того, щоб покарання було справедливим і доцільним, воно повинно призначатись у відповідності до вимог принципу індивідуалізації покарання. За свою вину повинен «терпеть» сам «винный». Проте у законі часто роблять виключення з цього загального правила. Так майнові покарання часом накладаються не на винну особу і її майно, а на те майно, яке вже їй не належить. А найбільшим відступом від цього принципу був інститут заступництва. Дивлячись на покарання як на засіб задоволення потерпілого від злочину, законодавцю інколи було не важливо, хто саме задовольнятиме

потерпілого. Саме завдяки цьому було можливим існування у кримінальному процесі заступництва однією особою іншої особи [100, с. 70].

У широкому значенні заступництво – це заміна одного відповідача іншим, а у вузькому значенні – відповідальність третіх осіб замість злочинця. В останньому значенні заступництво могло бути необхідним (обов'язковим) і добровільним, яке на практиці зустрічалось доволі рідко. Об'єм відповідальності заступника визначався об'ємом прав, які давались потерпілому по відношенню до справжнього винуватця: він не міг бути більшим відповідальності справжнього винуватця.

Статутам була відома і кругова порука, яка брала початок з глибокої давнини, проте на практиці її застосовували рідко. Так в одному артикулі говорилось про обов'язок громади компенсувати кривду. У давнину наслідком вчинення злочину була помста з боку потерпілого і/або його родичів, причому помста стосувалась не тільки безпосередньо самого злочинця, але й усіх членів того роду, до якого він належав. З часом, у процесі звільнення особи від впливу сімейних, родових, общинних об'єднань, покарання набуває все більш індивідуального характеру. У перших законодавчих актах ВКЛ закріплювалось положення: «жінки та дітей не займати... коли проступиться батько, тільки батька карати, коли проступиться син, тільки сина карати, а батька за синову вину не карати, а сина за батькову вину не карати, тільки того карати, хто буде винним» [100, с. 71].

Проте кримінальному праву на українських землях у XVI ст. була ще відома відповідальність сім'ї за злочини, вчинені батьком. Повнолітні діти, за умови проживання окремо від сім'ї, відповідали за свої злочини самостійно, інакше відповідали неповнолітні діти (хоча і вони підлягали індивідуальній відповідальності). Навіть майнові стягнення застосовувалися до їх майна (а не батьківського), а при його недостатності передбачалася видача в кабалу на відпрацювання боргу (Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 8; Статут 1588 р. Р. I, арт. 7.). Жінка за злочини, які вона вчинила відповідала самостійно своїм майном.

Відповідальність сім'ї за злочини голови сім'ї згідно Статутів була доволі обмеженою і мала, головним чином, майновий характер. Перший Статут не обмежував ніякими термінами таку відповідальність, а просто встановлював, що «дети его маються выробити» (Статут 1529 р. Р. II, арт.7). У Статуті 1566 р. зроблено спробу закріпити певну відміну такої відповідальності: «а есть ли бы с тое сумы до смерти выслужитися не мого, а будет ли мети дети, тогда дети не мають се с тое сумы выробляти» (Статут 1566 р. Р. XII, арт. 7.). Проте практика швидко внесла свої корективи і Статут 1588 р. повинен був знову повернутись до минулого, закріпивши у вигляді компромісу обмеження: «дети мають с тое сумы выроблятися вежде не далее адно через сем лет» (Статут 1588 р. Р. XII, арт. 11.).

Законодавець передбачав особливі вимоги до відповідальності жінки і дітей у випадку, коли вдома «лицо застато и дети и жона при том были и тых речей краденых ведаючи их быти крадеными уживали» (Статут 1529 р. Р. XIII, арт. 12, 27; Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 21; Статут 1588 р. Р. XIV, арт. 16, 23). Статути в таких випадках узгоджувалися з Судебником Казимира IV 1468 р., однак вчені відзначали, що життєва практика йшла по-старому: «тать бывал за татьбу узят и з жонами и з детми», не дивлячись на те, знали вони чи не знали про злочин голови сім'ї [100, с. 72].

Більш жорстко закон ставився до злочинів проти державної влади. Чимало з них каралися конфіскацією всього майна злочинця. І це було не стільки покаранням злочинця, скільки покаранням його дітей: «за виступ батька свого... від імені батька свого відповідають». У зв'язку з цим у загальну постанову Статутів про індивідуалізацію покарання було включено положення: «не повинен ніхто ні за кого терпіти... ні батько за сина, ні син за батька, крім образи маєстату нашого і зради держави» (Статут 1529 р. Р. I, арт. 2, 4; Статут 1588 р. Р. I, арт. 3, 6, 7, 18 та ін.).

На початку XVI ст. за зраду брата в певних випадках відповідали його брати. Однак ця норма не знайшла відображення у Статутах, хоча у Статуті 1566 р. було зроблено спробу розширити відповідальність дітей зрадника (Р. I, арт. 3).

Проте на практиці це положення не закріпилось і у Статуті 1588 р. воно уже не було закріплене [100, с. 72].

У давнину в певних випадках за злочини відповідали раби та тварини. Відповідальність тварин – це загальноприйняте явище для багатьох народів і у Західній Європі воно проіснувало довший час ніж у слов'ян. У період дії Статутів тварини не визнавались самостійним суб'єктом кримінального права, бо відповідав, як правило, господар цієї тварини. Тим не менше в певних випадках власник тварини міг зняти з себе будь-яку відповідальність, коли віддавав її потерпілому, але не як предмет, що має майнову цінність, а як винуватця злочину [98, с. 124 – 125].

Поступово протягом XVI ст. феодалнозалежні люди отримують деякі, хоч і вельми обмежені, права, які визнаються і захищаються законом. По суті, кримінальний закон захищав їх життя і тілесну недоторканість.

Для виконання одного з основних завдань каральної діяльності – залякування, законодавець турбувався про суворість покарання. Вже у Судебнику 1468 р. категорично заборонено угоди потерпілого із злочинцем і закріплено правило: «над злодеєм милости не надобе» [100, с. 73]. Статутне законодавство зробило знову можливими такі угоди, хоча додають до них деякі невігідні наслідки для тих осіб, «кто злодея скарати не дал». Протягом XVI ст. суворість покарання збільшилася: поступово розширилася сфера застосування більш тяжких покарань, запозичено в інших держав нові види смертної кари для залякування населення та ін. З часом «срокое право» перетворюється в «окрутное право», що в житті супроводжувалось численними протестами, про що свідчить судова практика того часу. Проте законодавець турбувався про те, щоб закон не став надміру жорстоким і вимагав, щоб «каранье было с милосердием» [98, с. 201].

При розгляді справ суд повинен був підвести конкретний випадок під відповідну норму закону і призначити те покарання, яке було передбачене санкцією відповідної правової норми. Дія кримінального закону обмежувалася

часом, простором і колом осіб. У зв'язку з цим суд повинен був керуватись тим законом, під дію якого підпадав злочин як у часі, так і за місцем вчинення, а також відносно й інших умов злочинного діяння і правового становища осіб, винних у вчиненні злочину.

Про час дії кримінального закону написано у Статуті 1588 р. у останньому артикулі: «А тые вси речы, в том статуце описаные, мають ся стегати на тые речи пришлые от того часу, яко закон фирмацыею нашою господарскою ку ужыванью сесь статут выдан...» (Статут 1588 р. Р. XIV, арт. 37.), роблячи при цьому тільки єдине виключення стосовно застави майна. Що ж до простору дії, то кримінальний закон поширювався на всю територію Великого князівства Литовського, однак сфера його застосування в певній мірі обмежувалась дією спеціальних законів: місцевих, станових, релігійних, етнічних тощо. У Статуті неодноразово говорилось про застосування цих спеціальних законів: «сужоны и сказованы быти мають прав и привилъев, им наданых» (Статут 1588 р. Р. III, арт. 35; Р. XII, арт. 7 та ін.). Статутні норми не стосувалися тих територій, де діяло магдебурзьке право, а часом і щодо шляхти застосовували стародавні звичаї і привілеї. Проте загалом співвідношення спеціальних законів із загальними розглядалося як виняток із загального правила [100, с. 73].

Законодавець звернув увагу на ряд обставин, які повинні були враховувати судді при призначенні покарання. Перш за все, це ті обставини, які виключали злочинний характер діяння. Статут оголошував некараними ті злочинні діяння, які були вчинені у стані необхідної оборони і крайньої необхідності. У деяких випадках сам закон дозволяв діяння, які при звичайних умовах визнаються злочинними. Тут маються на увазі випадки виконання закону, професійних обов'язків та ін.

На підставі закону суд мав право зменшувати або збільшувати покарання, приймаючи до уваги ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин. До останніх можна віднести: важливість порушеної правової норми, розмір завданої шкоди, соціальне становище суб'єкта злочину, час, місце, обставини вчинення злочину,

співучасть, згода потерпілого, деякі процесуальні умови («зупольны довод», «горячий учинок», «лицо» та ін.).

Відносно важливості порушеної правової норми Статут на перше місце ставить злочини проти державної влади, а з інших злочинів більш жорстко ставиться до тих, які можуть порушити основи суспільного ладу: сім'ю, владу пана, батьків, «вряд», повагу до церкви, привілеї шляхти та ін. У сфері особистих інтересів життя цінувалося більше, ніж здоров'я і честь. Загалом, особисті права захищалися більше, ніж майнові.

Розмір, завданої злочином, шкоди впливав не тільки на майнову, але й на особисту відповідальність. У багатьох випадках розмір майнових стягнень залежав від розміру завданої шкоди і тому регламентувалася нав'язка, застава, «совито», а відносно тілесних ушкоджень – нав'язка за рани та ін. За загальним правилом намір (наприклад, погроза) не підлягав покаранню. Посягання ж було підставою для деякого пом'якшення покарання.

При визначенні розміру покарання враховувалися: соціальне становище, стать, національність, расова, релігійна приналежність, службове становище, місце і тривалість проживання та деякі інші обставини. Особисті та майнові права шляхти охоронялися більш жорстокими покараннями ніж інших станів. Стать особи враховували при призначенні покарання за злочини проти жінок. У першій половині XVI ст. честь і тілесна недоторканість жінки захищались подвійними («совито») штрафами. Після прийняття Статуту 1566 р. це поширилось і на «головщини белых голов». Подвійними штрафами стали захищатись не тільки честь і здоров'я жінок. Деякі подвійні особисті стягнення (наприклад, «совитое везеньє») призначались за нанесення ран, побоїв жінці та ін. (Статут 1588 р. Р. XI, арт. 27) [36, с. 283].

У Статуті згадувалося і про осіб, які перебували у гіршому становищі не тільки у щодо захисту їх прав, але й до яких закон загалом ставиться зверхньо у зв'язку з їх становою приналежністю або народженням. Так Статут згадує про незаконнонароджених («бенкартах»), про неосілу шляхту, яка «никому не

служачи, а толко костырством и опильством бавится», про «жонцы, которая мужа не мела и не маеть». Незаконнонародженість була підставою для пом'якшення покарання злочинцю у випадку вбивства «бенкарта» (Статут 1588. Р. XIV, арт. 32.). Неосіла шляхта часом прирівнювалась до простих людей (Статут 1588 р. Р. XII, арт. 7.). Жінці, яка не мала чоловіка, призначалась мінімальна головщина і нав'язка.

Серед обставин, що впливали на відповідальність, закон виділяв час вчинення злочину (у час війни, у період судових засідань та ін.), місце (перед господарем, перед судом, у церкві, вдома, «на торгу» та ін.). Впливала на відповідальність і співучасть, особливо при державних і тяжких злочинах. Попередня згода особи на протиправне діяння лише згадується у Статуті. З числа процесуальних умов, які впливали на вид і розмір покарання, особливе значення мало «лицо» – речовий доказ, слід злочину, сама украдена річ та «гарячий вчинок» – затримання на місці злочину. Міра покарання залежала у цих випадках і від вартості украдених речей, і від рецидиву. Рецидивістів і тих, кого затримували з вкраденим на місці злочину, засуджували до більш суворих покарань, аж до смертної кари. Статут дозволяв вбивати злодія на гарячому вчинку (Статут 1529 р. Р. XIII, арт. 20; Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 19; Статут 1588 р. Р. XIV, арт. 21.).

При призначенні покарання судді повинні були враховувати «зупольны» чи «незупольны» був доказ злочину. Термін «зупольны» означав переконливі, повні, належні докази, «довод незупольны» – непереконливі, неповні. Цей термін вживався тоді, коли вина у вчиненні злочину не виключалася, але для її доведення недостатньо було доказів. При наявності таких «доводов незупольных» (наприклад, відсутність певної кількості свідків) у справі про вбивство, вбивця не міг бути покараний смертю, але платив головщину (Статут 1588 р. Р. XII, арт. 12.) [34, с. 313].

До суб'єктивних обставин, які впливали на відповідальність, на думку законодавця того часу, можна було віднести всі ті, що вказували на наявність злої

волі або на ступінь зіпсованості злочинця. Особлива увага надавалась психічному стану та віку злочинця, рецидиву злочину, подолання особливих перешкод при здійсненні злочину, особливим відносинам між злочинцем та потерпілим, ступеню співучасті і деяким іншим обставинам [98, с. 241]. У неоднозначних випадках (при недостатності доказів, їх неповноті та ін.), при сумнівах суддів при винесенні судового рішення закон зобов'язував їх звільнити підсудних від покарання (Статут 1588 р. Р. XIV, арт. 3) [36, с. 330–331].

Отже, система покарань у праві ВКЛ об'єктивно зумовлювалась давньоруською правовою спадщиною, досягнутим рівнем суспільної еволюції, а також зовнішнім впливом сусідніх держав. Плюралізм факторів впливу на кримінальне право ВКЛ спричинив різнорівневу та відносно складну систему покарань. Водночас їх диференційованість дозволяла підібрати найбільш адекватну кару для конкретного діяння.

3.3. Звільнення від кримінальної відповідальності та заміна покарання

Особа, вина якої у вчиненні злочину доведена, підлягала покаранню, за винятком випадків, коли законодавець допускав можливість його незастосування через існуючу кримінально-правову політику або через які-небудь інші обставини. Неможливість уникнення покарання (невідворотність кримінального покарання) є однією з найнеобхідніших умов попередження злочинності. Німецький філософ І. Кант вважав, що злочинця не можна помилувати за жодних умов [52, с. 37]. Законодавець XVI ст. закріпив у всіх трьох Статутах ВКЛ положення, згідно яких особа, що вчинила злочин, повинна бути покарана так, як це регламентовано законом і призначено судом, однак при наявності певних умов відпадає необхідність застосовувати покарання і воно може бути відмінене (повністю або частково), або замінене іншим. Виправляти жорстокість закону (загалом кримінальний закон Великого князівства Литовського можна вважати достатньо суворим) суд міг через застосування інституту відміни покарання чи

його заміни. Згідно Статуту будь-яке покарання могло бути замінене іншим або повністю відмінене при умові задоволення потерпілого. Закон передбачав наступні випадки звільнення від кримінальної відповідальності і покарання: смерть суб'єкта злочину, закінчення строку давності, помилування злочинця, примирення злочинця з потерпілим, відкуп від покарання або зарахування покарання [98, с. 247 – 248].

Випадок звільнення від покарання у зв'язку із смертю винуватця у Статуті був винятковим (Статут 1588 р., Р. V, арт. 22.). Смерть мала значення при застосуванні особистих покарань. Майнові ж покарання застосовувалися до майна винного у будь-якому випадку, незалежно від того помер він до судового розгляду справи, під час судового засідання чи після нього (Статут 1529 р., Р. VII, арт. 4; Статут 1588 р. Р. XI, арт. 20, 48).

У Статуті вживалися такі поняття як: «давність злочину» (давність до судової відповідальності) і «давність виконання вироку» – «промешканне часу позванью или отправки». Пропуск терміну давності мав певні юридичні наслідки, коли був здійснений внаслідок неуважності чи недбайливості потерпілого. У випадку, коли потерпілий пропустив термін давності внаслідок яких-небудь зовнішніх обставин-перешкод, то закон вказував, що «таковом давность не шкодит».

Поняття кримінальної давності, яка була підставою для відміни покарання, включало в себе: закінчення певного терміну від дня вчинення злочину або з моменту винесення вироку внаслідок добровільної бездіяльності потерпілого (позивача) і визнання злочинного діяння таким, що не підлягає покаранню через закінчення, регламентованого законом, терміну давності. Датою, від якої починали відраховувати термін давності, вважали день скоєння злочину або з моменту «врядового сказанья». Термін давності встановлювався залежно від ступеня суспільної небезпеки злочину. Статут 1529 р. вказував на трьохрічний термін давності для легких злочинів і десятирічний – для інших. Статут 1566 р. вводить один загальний трьохрічний термін давності, проте з цього правила

зроблено винятки, які скорочували або збільшували цей термін (Статут 1566 р.: Р. IV, арт. 69, Р. III, арт. 29 та ін.). Аналогічні положення законодавець зафіксував у Статуті 1588 р. (Статут 1588 р.: Р. I, арт. 4, Р. III., арт. 35, 38 та ін.) [100, с. 75 – 76].

Строк давності не починався або припинявся у той період часу, коли потерпілий перебував у стані вимушеної бездіяльності. До числа обставин, що перешкоджали потерпілому вимагати покарання для злочинця, закон додає неповноліття (для чоловіків – до 18 років, для жінок – до 15, згідно Статуту 1588 р.), знаходження за межами держави або у полоні; виконання обов'язків державної служби; незнання свого «шкодника» як наслідок – незнання того, як, де і у кого шукати «сваей кривды».

Встановлюючи давність покарання, Статути мають на увазі її застосування щодо майнових покарань, бо у законі немає положень про вплив давності на особисті покарання. Нічого про це не згадується і у судовій практиці. У цих випадках можна робити припущення лише по аналогії з кримінальним правом інших держав, де давність не мала значення і потерпілий мав право вимагати покарання винного у будь-який момент.

Поняття помилування у ВКЛ відрізнялось від сучасного. Право помилування належало князю і «вряду», а також потерпілому (Статут 1588 р. Р. IV, арт. 101). Помилування могло відбутись як до судового розгляду справи, так і під час розгляду, і після винесення вироку, і у період відбування покарання. Підставами для помилування могли бути: прохання винної особи та інших осіб (як правило, впливових і поважних), бажання позбутись надмірної жорстокості покарання, несправедливість та неефективність покарання, особливі властивості злочину та ін.

Великому князю належало необмежене право помилування, однак це стосувалось публічних покарань. Князь не міг «отпускать» майнових покарань на користь потерпілого, а також штраф на користь «вряда». В свою чергу «вряд» міг «отпустить» публічно-кримінальні покарання, коли проти цього не суперечив

потерпілий, а також ті майнові стягнення, які поступали на його користь [100, с. 76].

На відміну від кримінального права інших держав, де йшов інтенсивний процес обмеження волі потерпілого, у ВКЛ його воля мала велике значення при призначенні покарання злочинця. Незважаючи на те, що законодавець у XVI ст. вже говорить про права держави на злочинця, деякі з них ще належать приватній особі [98, с. 258]. Закон розширює перелік підстав для примирення потерпілого із своїм кривдником, навіть у ньому згадується про випадки примирення при вчиненні тяжких злочинів і при цьому розглядається «еднанье» як будь-яка інша угода чи договір. Потерпілий може завжди примиритись із своїм кривдником і тому, коли це «еднанье» відбулось належним чином, влада захищала його непорушність. При цьому повторення такої справи каралося таким же чином, як і повторення справи, по якій вже винесений судовий вирок (Статут 1588 р. Р. IV, арт. 25). З аналізу змісту відповідних артикулів Статуту стає зрозуміло, що примирення дозволялося навіть у справах про зґвалтування, крадіжку з «лицом» (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 6; Статут 1566 р. Р. XI, арт. 8; Статут 1588 р. Р. XI, арт. 12, 56). Закон та судова практика визначали мотиви, порядок і форму «еднанья». Злочинець, який хотів уникнути покарання, регламентованого Статутом, звертався сам або через третіх осіб з проханням про прощення злочину, згадуючи при цьому свій «выступ» і свою «винность», й обіцяв надалі подібного «стеречися» і при цьому він давав обіцянку задовольнити потерпілого тощо.

Сам процес примирення відбувався за участю свідків («паны едначи»), які підписували «еднальны лист» і ставили на ньому свої печатки. У таких випадках, коли за злочин було передбачено застосування смертної кари, необхідно було з'явитись в суд («перед врядом») і заявити про примирення. Примирення не обов'язково повністю відміняло покарання, воно могло лише пом'якшити його. Через «еднанья» потерпілий втрачав право вимагати покарання злочинця і набував права вимагання виконання тих умов, які були записані у «еднальным листе». Злочинець зобов'язувався виконати (одразу або в певний термін) усе те,

відносно чого прийняв на себе обов'язки при «єднань». У деяких випадках говориться не тільки про його обов'язок виплатити певну суму грошей за шкоду, рани та ін., але й про обов'язок публічно покаятись – заявити про свій злочин в церкві, перед судом і попросити пробачення, або прийти в дім потерпілого і там попросити пробачення [98, с. 266].

Таким чином, воля потерпілого могла служити підставою для відміни покарання у тих випадках, коли у справі був живий потерпілий. Інше питання – у якій мірі (об'ємі) була ця відміна. Можливість впливу потерпілого на призначення покарання була далеко не однаковою стосовно різних злочинів і вплив визначався не тільки властивостями злочину, але й властивостями покарання. Так від штрафу на свою користь потерпілий міг відмовитися, однак штраф на користь «вряда» не підлягав відміні у тому випадку, коли він мав самостійне значення, що мало місце при деяких публічних злочинах. Публічно-кримінальні покарання не відмінялися за волею потерпілого при вчиненні будь-якого публічного і деяких приватних злочинів.

Інститут мирової угоди набув значно більшого розвитку в українському звичаєвому праві, ніж у законодавстві ВКЛ. Особливо це проявлялось в українському копному судочинстві, яке допускало можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії копного процесу. Потерпілий мав право помиритись із засудженим навіть під час виконання копним судом рішення про смертну кару. Як правило, взамін за прощення винний сплачував потерпілому певну суму грошей [236, с. 610].

Варто відзначити, що в XVII ст. розрив між українською та російською правовими традиціями істотно збільшився у тому числі щодо інституту примирення. Професор О.Шевченко стверджує, що норми тогочасного українського кримінального права передбачали можливість припинення розгляду кримінальної справи в суді на підставі того, що потерпілий прощав «гріх» злочинцеві, тоді як російське право це суворо забороняло, а за своє милосердя потерпілий повинен був сплатити штраф відповідно до ст. 31 Соборного

Уложення 1649 р.: «і той їх мир ставити не в мир, і розбійнику кару чинити... не миритися з розбійником» [241, с. 190].

На українських землях із незапам'ятних часів і до пізнього середньовіччя діяв правовий звичай, на підставі якого дівчина могла врятувати засудженого на смерть злочинця, вибираючи його собі в чоловіки. Для цього треба було дотриматись певних умов: дівчина повинна була бути «учливою», тобто мати добру репутацію; засуджений повинен був дати на це свою згоду, проте мав право і відмовитись, прийнявши смертну кару; дівчина накидувала засудженому на голову свою хустку чи рушника, що мало символічне значення [54, с. 178].

У Статутах містяться і стародавні правові норми, які передбачали відкуп від покарання. Проте в статутному законі відкуп не був самостійною підставою для відміни покарання, але однією з умов примирення з потерпілим. Самостійного значення викуп набув тільки тоді, коли він став допускатися незалежно від згоди потерпілого. Статут у деяких випадках не призначав безумовної смертної кари, але прописував винному у злочині «окупати своє горло» (Статут 1529. Р. XI, арт 18; Статут 1566. Р. X, арт. 15; Статут 1588. Р. X, арт. 15.).

Що стосується зарахування майнових стягнень, то воно дозволяється при взаємних кривдах і при однорідності їх наслідків. Спосіб зарахування був можливий як судовий, так і несудовий.

Подібною була система примирення між потерпілим і злочинцем у Польському королівстві, де вона відбувалась за допомогою відкупу та покори. Процедура покори відбувалась таким чином, що винний ставав навколішки перед потерпілим, а той розмахував мечем над його головою, імітуючи кровну помсту. Відкуп полягав у виплаті потерпілому грошової компенсації за шкоду, заподіяну злочином [69, с. 216].

При визначенні виду покарання за вчинений злочин, законодавець передбачав і випадки заміни одного виду покарання іншим. У випадку неможливості застосування певного покарання до злочинця, воно замінювалось іншим, рівноцінним за тяжкістю. Підставою для цього найчастіше була

неплатоспроможність злочинця або неможливість його схоплення. При неплатоспроможності злочинця покарання зверталось на його особу: штрафи на користь потерпілого належало відпрацювати, а штрафи на користь влади замінювались тюремним ув'язненням. Термін відпрацювання визначався сумою штрафу, розмір якого з часом збільшувався. Згідно Статуту 1588 р. сума щорічного відробітку для чоловіків складала один рубель грошей, для жінок – копу грошей. У випадку коли винуватець не в стані був відробити весь штраф протягом свого життя, повинні його діти були «с тоє сумы вроблятися». У відповідних випадках, при неможливості стягнути визначений штраф з нерухомості особи (злочинець був «неоселый») майнове стягнення замінювалось особистим покаранням (Статут 1588 р. Р. I, арт. 26 та ін.). Коли ж злочинець чинив спротив або втікав, то, як правило, тяжкі покарання замінювались на його вигнання з території держави [100, с. 78].

Статутні норми, які закріплювали різні види покарань, діяли протягом тривалого часу. Влада турбувалась про те, щоб суди застосовували те покарання, яке визначалося Статутом 1588 р. Проте правозастосувальна діяльність доволі часто суперечила нормам кримінального права, бо тим же законом було закріплене право феодалів судити своїх залежних людей. Закріплення кріпацьких відносин вело до того, що феодали судили і карали селян, керуючись власним бажанням і волею, а не правовими нормами. Вони застосовували такі види покарання, які не були передбачені не лише Статутом, але й звичаєвим правом. З XVII ст. феодалний гніт та релігійна ворожість призводять до більшої жорстокості кримінального права. У каральній політиці багатьох європейських держав ідея залякування досягла максимального розвитку. Здавалось, що людство направило всю свою винахідливість на придумування способів знищення людей. Проте у цей час на українських землях каральна політика держави, як відзначали ряд дослідників, була більш гуманною [100, с. 79]. Задовго до того часу, як феодална Європа, завдяки намаганням прогресивних мислителів, спробує

пом'якшити і обмежити смертну кару в її жорстоких формах, ці заходи присутні уже в праві ВКЛ XIV-XVI ст.

Окрім того, жорстокість кримінального покарання, закріплена у Статуті, пом'якшувалась і зменшувалась судовою практикою. Вчені наголошують, що в процесі правозастосувальної діяльності кримінально-правові санкції значно змінювались. З уривків судових рішень, які проаналізував Г. Демченко, лише окремі передбачали тілесні, болісні покарання, в небагатьох застосовувалась смертна кара і в жодному не говорилось про кваліфіковану смертну кару, або членопошкоджувальні покарання. Досить часто міський суд не мав власного ката і вимушений був шукати його при необхідності в інших місцях. Відносно деяких санкцій загалом не можна сказати чи застосовувались вони в судовій практиці [98, с. 179]. Найчастіше застосовувалася на практиці система штрафів. Усе це свідчить про гуманістичний напрямок розвитку кримінального права і кримінально-правової політики феодального ВКЛ.

Таким чином, у ВКЛ досягнув високого рівня розвитку, як для тогочасної Європи, інститут звільнення від кримінальної відповідальності. Це можна пояснити несприйняттям населення українських земель рецепції суворих західноєвропейських засобів кримінально-правового переслідування. Відтак інститути звільнення від кримінальної відповідальності та заміни покарання були адекватною відповіддю на потреби литовсько-руського суспільства, яке не визнавало надмірно жорстоких покарань.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи положення даного розділу, можна зазначити, що галузь кримінального права ВКЛ перебувала на високому, як для тогочасної Європи, рівні розвитку, про що свідчать норми про вік, з якого наставала кримінальна відповідальність, критерії осудності особи, обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, юридичні механізми звільнення від кримінальної відповідальності і покарання та заміни покарання тощо.

У понятті злочину, що лежало в основі кримінального права ВКЛ спостерігаємо поєднання захисту публічних і приватних інтересів, баланс важливості суспільної небезпеки злочину та його наслідків. Злочином у праві ВКЛ вважалася протиправна, винна дія чи бездіяльність суб'єкта злочину, яка посягала на інтереси держави, особи або церкви і підлягала покаранню. Як і в римському праві, основними способами вчинення злочину було насильство чи обман.

Елементами складу злочину традиційно виступали об'єкт (певне коло суспільних відносин), об'єктивна сторона (злочинне діяння, його наслідки, причинний зв'язок між ними тощо), суб'єкт, суб'єктивна сторона. Для визначення злочинності діяння в ряді випадків велике значення мали такі суб'єктивні ознаки як мотив і мета (наприклад, коли діти з метою заволодіння спадком звинувачували своїх батьків у вчиненні тяжких злочинів). Хоча кримінальне право ВКЛ зберегло значну частину привілеїв для вищих суспільних верств у контексті їх кримінальної відповідальності, однак порівняно з давньоруським періодом відбулось послаблення їх кримінально-правової охорони як потерпілих і зближення процесуальних прав із іншими групами населення.

Важливою ознакою злочину була караність діяння, а розроблена владою ВКЛ складна система покарань дає підстави говорити про те, що основною метою кримінальної відповідальності на українських землях XIV-XVI ст. була саме кара. Водночас широкий спектр покарань давав можливість судді, при застосуванні кримінально-правових норм, обрати саме те покарання, яке найбільш адекватно відповідало вчиненню діянням. Зумовлена західноєвропейським впливом суворість покарань, передбачених Статутами ВКЛ, зрівнювалася породженими давньоруською правовою спадщиною інститутами звільнення від кримінальної відповідальності та заміни покарання. Це дозволяє говорити про вдале поєднання жорсткого європейського та ліберального руського підходів до кримінальної відповідальності у ВКЛ.

РОЗДІЛ 4

ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА У ПРАВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

4.1. Критерії класифікація злочинів

У сучасній теорії кримінального права критеріями для класифікації злочинів є: форма вини, ступінь завершеності злочинної діяльності, ступінь тяжкості (суспільної небезпечності), об'єкт злочинного посягання, мотив вчинення злочину, момент закінчення злочину. Кожна з таких класифікацій спроможна вирішувати конкретні завдання, а отже, має теоретичне і практичне значення.

Розглянемо класифікацію злочинів, яка була зафіксована законодавцем у джерелах права ВКЛ. Тривалий час основним джерелом кримінального права Литовсько-Руської держави, як уже згадувалося вище, був правовий звичай. У давніх законодавчих актах, які дійшли до нашого часу – загальноземських, обласних привілеях, містилися тільки окремі кримінально-правові норми. Лише у загальнодержавному правовому акті, який був першою спробою кодифікації чинного на той час права – Судебнику Казимира IV 1468 р., злочинні діяння були згруповані у певній послідовності. Однак цей Судебник не претендував на повноту регулювання правовідносин у сфері злочину і покарання. За досить простою схемою він зафіксував види єдиних для всієї держави злочинів проти особи й власності, і покарань за них.

Лише у трьох Статутах ВКЛ (1529 р., 1566 р., 1588 р.) було створено досить чітку класифікацію злочинів, основним критерієм якої був об'єкт злочинного посягання. Однак ця класифікація аж ніяк не була досконалою. Так найбільш важливі, на думку законодавця, злочини проти державної влади містилися у першому розділі «О персоне господарской»; військові злочини – у 2-му розділі «О обороне земской»; злочини проти правосуддя згруповано у 4-му розділі «О судьях и о судех»; злочини проти майнових і особистих прав зафіксовано в 11-му розділі «О гвалтех, о боех, о головщызнах шляхецских»; у 13-му (12-му в Статуті

ВКЛ 1529 р.) розділі «О грабежах и навезках», у 14-му розділі йдеться «О злодействе всякого стану». Водночас з однотипними злочинами тут траплялися і такі, які було включено в певні розділи на основі випадкових ознак. Окрім того, разом із кримінально-правовими нормами в розділах містилися конституційні, цивільно-правові й норми інших галузей права. Відзначимо, що законодавець XVI ст. керувався власними, зрозумілими тільки йому критеріями і принципами. Так включаючи в перші три розділи Статутів ВКЛ деякі кримінальні норми поряд з основними конституційними нормами, він виходив, напевно, з їх виняткового значення і важливості.

Одночасно із класифікацією злочинів за таким критерієм як об'єкт посягання, Статут поділяє їх на «речи кровавые, где о горле идетъ» і «речи меньшие, не кровавые, где о горле не идетъ», тобто класифікує за ступенем тяжкості. Як вичерпного переліку злочинів, так і роз'яснень цих термінів у законі немає, але майже завжди після слів «речи криваві», «речи менші» містилися пояснення «за що горлом карають» або «де про горло не йдеться». Наприклад, в одному із статутних артикулів наводиться перелік «речей кровавых»: убивство, розбій, згвалтування, підпал, наїзд, пов'язаний з убивством, після чого законодавець відзначає: «... і інші речи криваві, тобто за які горлом карають» (Статут 1588 р., Р. 14, арт. 35). Переліку «речей менших» Статут не подає, але в деяких артикулах пояснюється «за що горлом не карають», «розлиттям крові не карають», «де про горло не йдеться» (Статут 1588 р., Р. 4, арт. 9, 30 та ін) [100, с. 25]. Аналіз цих своєрідних юридичних конструкцій дає змогу стверджувати про їх часткову тотожність сучасним поняттям особливо тяжких і тяжких злочинів (частковою тотожність є тому, що у сучасному кримінальному праві України смертна кара як вид покарання за злочин не застосовується).

Залежно від ступеня тяжкості запропонував класифікувати злочини дослідник Є. Шаломєєв. Зокрема, особливо тяжкими він вважав злочини, за які було передбачено смертну кару: деякі державні злочини (фальшування монети, підробка печаток, документів, організація змови, повстання, збирання війська,

надання допомоги ворогу, здача фортеці ворогу тощо), деякі злочини проти життя та здоров'я особи (вбивство, каліцтво), розбій, крадіжка, підпал, згвалтування, звідництво та ін. До тяжких він відносить злочини, за які передбачалися тілесні покарання. До них треба віднести крадіжку на королівському дворі, спричинення каліцтва, нанесення поранень, побиття, замах на життя або здоров'я, обмову, крадіжку у перший або другий раз. До злочинів середньої тяжкості належать ті діяння, за вчинення яких наставали покарання, що пов'язувалися із настанням для злочинця особистих негативних наслідків (позбавлення волі, втрата честі). До таких злочинів він зарахував: нехтування волею монарха, злісна неповага до монарха, суду, деякі військові злочини та злочини проти суду, прості вбивства тощо. За злочини невеликої тяжкості передбачалися майнові стягнення (штраф і конфіскація майна) [240, с. 63].

Варто погодитися із С. Кудіним, що у другій половині XIV – XV ст. відбувається розвиток понять злочину проти державної влади, крадіжки, незаконного користування чужим майном та ін. У правових пам'ятках XVI ст. відображено подальший генезис поняття видів злочинів. Цей період характеризується появою нових видів злочинів (військових, службових, проти правосуддя, прав шляхти), розвитком тих, що були відомі з попередніх часів. Відбувається поглиблення змісту поняття злочину проти державної влади (ускладнення цього поняття, існування таких злочинів із складним об'єктом посягання), з'являється поділ убивств залежно від видів умисного та необережного заподіяння смерті, держава більшою мірою прагне захистити життя та здоров'я жінок, відбувається як розширення кола караних діянь, які посягали на здоров'я особи, так і їх класифікація, поглиблюється процес поділу образливих вчинків на образу дією та словом, до злочинів проти свободи включаються нові склади злочинів. Значні зрушення проходять у зазначений період і в сфері злочинів проти власності: відбувається розмежування грабежу і розбою, з'являються норми щодо знищення майна залежно від форми вини, починає виокремлюватися спосіб знищення майна. У той період продовжується розвиток

поняття бандитизму, що виявилось у набутті ним певної визначеності, характерних ознак. У Литовському Статуті було відображено поглиблення процесу розвитку термінології кримінального права [137, с. 16].

Контент-аналіз судової практики на українських землях у складі ВКЛ вказує на те, що основними категоріями кримінальних справ були справи про злочини проти власності (крадіжка коней, великої рогатої худоби, овець, бджіл, грошей, збіжжя, сіна; грабіж; розбій; привласнення, знищення чужого майна), злочини проти життя і здоров'я особи (вбивство, поранення), злочини проти релігії (чаклунство). Наприклад, на Житомирському «вряді» Василь Пронкевич Случанин розповідав, що 19 серпня 1586 р. «вся копам Житомирського судили мене з Федором Лукашевичем Случанином о покрадення грошей моїх... кіп п'ятнадцяти і грошей двадцять пять в господі його» [236, с. 192]. На Луцькому уряді Михайло Гуляльницький скаржився на підданих Доросенських «на Андрійка, на Сеня, на Юця, на Мирона, на Остапа а на Ярмолу ... іж ... о Божім нароженю посилав єсми служебника свого ... Яна Дубровського до Любомля по пенязі свої ... і кгдаж оний служебник мій Дубровський, взявши од жида тії пенязі тридцять кіп грошей, їхав до мене ... через Доросин, то пак тії люди Доросинськії ... того служебника моего Яна Дубровського розбойним а злодійським обичаєм забили і на смерть замордували і онії пенязі мої тридцять кіп грошей лічби литовської в него одняли» [201, с. 82].

Таким чином, основним критерієм класифікації злочинів у кримінальному праві на українських землях у складі ВКЛ варто вважати об'єкт злочинного посягання. На це вказує насамперед структура розділів Статутів ВКЛ, в яких містилися положення про кримінальну відповідальність. Водночас тогочасний рівень юридичної техніки не дозволяв виділяти на кожен вид злочину окремий розділ, а злочинів проти релігії та церкви Статути майже не містять. Тому доцільно запропонувати наступну класифікацію злочинів за правом ВКЛ: злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства; злочини проти особи та власності; злочини проти релігії та церкви.

4.2. Злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства

Об'єднання злочинів проти державної влади, порядку управління, військової служби та правосуддя в одну групу зумовлено наявністю спільного для них родового об'єкту злочинного посягання – суспільних відносин, які забезпечують авторитет і безпеку держави. У період перебування українських земель в складі ВКЛ, як видається, ще не відбулось чіткого виокремлення суспільних відносин щодо гарантування безпеки держави, дотримання порядку управління, військової служби та здійснення судочинства як самостійних родових об'єктів. Зрештою, саме кримінальне право ще не було класичною публічно-правовою галуззю, зберігаючи значну кількість приватно-правових елементів. Водночас зазначені об'єкти варто вважати видовими, а відтак можна говорити, що в межах згаданої групи злочинів існували окремі підгрупи: злочини проти державної влади та порядку управління; злочини проти військової служби; злочини проти судової влади та судочинства. Кожна з наведених підгруп потребує більш детального аналізу.

Злочини проти державної влади та порядку управління. За формою правління у XIV – на початку XV ст. ВКЛ було ранньофеодальною монархією. Відповідно верховна влада належала великому князю, за яким у кінці XV – на початку XVI століття закріплюється титул «Господар». У XV ст. у ВКЛ утворилася Пани-Рада – орган, який складався із магнатів і верхівки духовенства і який дещо обмежував верховну владу великого князя. В кінці XV ст. Пани-Рада зливається з сеймом (з'їзд шляхти) у Великий Вальний (загальний) сейм Великого князівства Литовського. Поступово у державі встановлювалась станово-представницька монархія.

Про міцну владу Господаря свідчило закріплення на законодавчому рівні його повноважень щодо прийняття рішень, які мали найвищу юридичну силу. У Литовських статутах було збережене традиційне для Середньовіччя ототожнювання держави (її недоторканості та суверенітету) та великого князя,

тобто державні злочини розглядалися як злочини проти особи Господаря. У зв'язку з цим замах на повноваження Господаря розглядався як замах на верховну владу. Про це яскраво свідчила й назва першого розділу Статуту 1566 року – «О персоне господарской», в якому й містились державні злочини. Для наявності цього складу злочину настання шкідливих наслідків було не обов'язковим, достатньо самого злочинного замаху. Крім того, справи «о ображенъе маестату нашего господарского» розглядалися «на сойме великом вальном с панами радами нашими ...», тобто на сеймовім суді під час роботи найвищого органу державної влади. Великий князь був не тільки верховним правителем, але і найвищою посадовою особою в державі. Тому законодавець закріпив певні його обов'язки, намагаючись визначити правовий статус цієї посади. Господар передусім зобов'язаний сам виконувати закон і контролювати його дотримання всіма службовими особами і підданими держави. Перш за все, закон встановив обов'язок Господаря забезпечувати права та вольності шляхетського стану. О. Малиновський відносив порушення шляхетських свобод до «политическія преступленія», пояснюючи це тим, що закони, які регулюють права шляхти відносяться до головних законів держави [168, с. 62]. На нашу думку, з цим твердженням вченого не можна не погодитись, проте в першу чергу потрібно мати на увазі, що недоторканість прав та свобод шляхти в той історичний період була гарантією невстановлення у державі авторитарної необмеженої влади великого князя. Замахи на життя та здоров'я посадових осіб при виконанні ними своїх службових обов'язків або громадян, які взяті під особливу охорону держави, а також злочини, вчинені у місцях знаходження великого князя, Статуту кваліфікували як образу особи Господаря. Такі діяння були двооб'єктними, оскільки посягали не тільки на особу, але й на «маестат господарский».

До злочинів проти державної влади та порядку управління можна віднести:

1. «Ображенъе маестату господарского» і «зрада речи посполитой»;
2. Посягання на виключні повноваження верховної влади;
3. Посягання на «вольности шляхетские»;

4. Посягання на порядок управління.

Злочин «Ображенье маестату господарского» і «зрада речи посполитой» становив велику суспільну небезпеку та міг бути вчиненим у різних формах. Типовою формою його вчинення була змова чи бунту проти Господаря, навіть у випадку, якщо б «пан Бог уховал, и жбы оная змова не была учинком пополнена» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 3; Статут 1588 р. Р. I, арт. 3). Крім того, він вчинявся як зібрання війська і підготовка військового походу з метою повалення існуючої великокнязівської влади («хотечи хто осести и опановати тое панство Великое князство и господарем на нем быти, и войско, люд служебный збирал, выводил» – Статут 1566 р. Р. I, арт. 3; Статут 1588 р. Р. I, арт. 3). Поширеною формою цього злочину була також зрада «господаря и Речи Посполитой» шляхом надання допомоги ворогам («листы до них або послы радечи против нам ... або остерегаючи слал, тым неприятелем якую помоч давал» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 3; Статут 1588 р. Р. I, арт. 3). «Ображенням маестату господарского» і «зрадою речи посполитой» вважалась також здача фортеці ворогу («кроме причины голоду гвалтовного») або сприянні ворожим військам потрапити на територію держави (Статут 1566 р. Р. I, арт. 3; Статут 1588 р. Р. I, арт. 3). Як цей злочин кваліфікувалась і образа особи Господаря, здійснена в усній або письмовій формі (Статут 1566 р. Р. I, арт. 4).

Важливою формою згаданого злочину була втеча підданого до ворожої землі (Статут 1529 р. Р. I, арт. 2; Статут 1566 р. Р. I, арт. 6). У Статуті 1566 р., порівняно з попереднім Статутом, більш детально описано даний злочин. Необхідною його ознакою став злий умисел («...умыслом злым на зраду ...»). Виїзд до сусідніх держав, метою якого не був перехід на бік ворога, не кваліфікувався як злочин. Передусім, ворогом у той час вважалася Московська держава, яка претендувала на українські та білоруські землі. Тому виїзд на її територію цілком міг бути кваліфікований як зрада держави. Також зрадою держави було вивезення зброї та військового спорядження («наряду военного») у ворожі землі (Статут 1566 р.: Р. III, арт. 41; Р. III, арт. 48) [35, с. 292].

Прирівнювалось до державної зради недонесення дорослих синів про відому їм державну зраду батька (Р. I, арт. 6, 7), а також завідомо неправдиве свідчення про злочин проти держави (Статут 1566 р. – Р. I, арт. 5). Слід відзначити, що у Статуті 1566 року розрізнялося завідомо неправдиве свідчення про державний злочин від свідчення про вчинення інших злочинів, чого ще не було у Статуті 1529 р.

Цікаво, що німецький правовий збірник Кароліна 1532 р. не розмежовував зраду держави, міста, подружню зраду та зраду слугою свого пана. Всі зазначені діяння входили в склад злочину під назвою «зрада», за який відповідальність встановлювала ст. СХХІV збірника. Для зрадників чоловічої статі Кароліна встановила смертну кару в формі четвертування, а для жінок, які вчинили зраду, – утоплення. Перед виконанням смертної кари щодо зрадників, приклад яких становив значну суспільну небезпеку, Кароліна рекомендувала застосування тортур – скубання металевими кліщами та ін. [28]. Зазначене порівняння вказує на вищий рівень юридичної техніки ВКЛ, ніж у тогочасному німецькому праві.

Посягання на виключні повноваження верховної влади здебільшого вчинялось шляхом карбування монет «ку шкоде речи посполитой» без дозволу правителя (Статут 1566 р. Р. I, арт. 3). Законодавець кваліфікує даний злочин як «ображенье маестату господарского», проте нормальний грошовий обіг у державі – прерогатива верховної влади і посягання на неї було, у першу чергу, посяганням на фінансову систему, економічний устрій [100, с. 29].

Ще однією формою посягання на повноваження верховної влади було фальшивомонетництво. Призначаючи найвищу міру покарання за даний злочин (кваліфіковану смертну кару), законодавець детально описує об'єктивну сторону цього злочину: «Хто бы монету нашу фольшовал, перепродавал и обрезывал, так теж мынцари наши, которые золото, серебро и иншую материю належычую и прислухающую ку мынцы, фальшовали бы, зливали и мешали...» (Статут 1566 р. Р. I, арт.13). У Статуті 1566 р. було прямо передбачено співучасть у фальшивомонетництві. Співучасниками вважалися особи, які виготовляли

матеріали і знаряддя для підробки монет й вони підлягали спаленню [35, с. 258]. З другої половини XV ст. у Польському королівстві, як захід протидії фальшуванню монет, також було встановлено покарання у вигляді спалення на вогнищі за цей злочин [68, с. 482].

Невиконання рішень («выроков») винесених правителем і радою (Статут 1529 р. Р. І, арт. 12, 23; Статут 1566 р. Р. І, арт. 27) кваліфікувалось також як посягання на повноваження верховної влади. Крім того, такою ж була кваліфікація самовільного встановлення нових видів податків або нового їх розміру «ани на дорогах, ни на мостех, ани на греблях, ани на реках, ани на перевозех, ани в торгох, ани на местечках и стодолах або корчмах, на гостинцах, в именьях своих» (Статут 1529 р. Р. І, арт. 21; Статут 1566 р. Р. І, арт. 25), а також самовільного захоплення землі, феодално залежних людей «без данины наше», тобто без дозволу Господаря, перебільшення своїх заслуг перед Господарем з метою збагачення (Статут 1529 р. Р. І, арт. 8; Статут 1566 р. Р. І, арт. 15) та самовільного користування майном Господаря (Статут 1529 р. Р. І, арт. 26; Статут 1566 р. Р. І, арт. 30; Р. І, арт. 35).

Посяганням на повноваження верховної влади вважалась і підробка грамот від імені Господаря, його печатки і підпису, свідоме користування підробленим, а також незаконне використання печаток державних установ (Статут 1529 р. Р. І, арт. 5; Статут 1566 р. Р. І, арт. 12). До цієї категорії злочинів відносилось і порушення монополії держави на пивоваріння (Статут 1529 р. Р. ІІІ, арт. 17). Самовільним пивоварінням визнавалось пивоваріння без дозволу держави чи у непридатних місцях, яке каралось конфіскацією корчми та посуду для пивоваріння [34, с. 227].

Значну суспільну небезпеку мав злочин «посягання на «вольности шляхетские». Закон зобов'язував Господаря оберігати привілеї шляхти. Статути містили цілий ряд норм, що передбачали покарання за образу шляхетської гідності, а також норми, що не мали санкцій, проте забороняли порушення «уставы государя» про призначення на державні посади лише шляхтичів,

порушення правил оподаткування шляхтичів, порушення права підсудності лише великокнязівського суду і суду Панів-Рад у кримінальних справах про честь і гідність шляхтичів та ін.

Іншим небезпечним злочином було посягання на порядок управління, у тому числі вбивство, а також будь-яке насильство стосовно посадових осіб (посланця великого князя, возного, урядника та ін.) під час виконання ними службових обов'язків (Статут 1529 р. Р. I, арт. 6; Статут 1566 р. Р. I, арт. 20). В даному випадку за вбивство призначалась не тільки смертна кара, але й «троякая головщизна» (Р. I, арт. 24). Щоправда, повага до посадових осіб державної влади великою мірою залежала від правової свідомості населення. Наприклад, у Речі Посполитій побиття возних були поширеним явищем, хоча і суворо заборонялись тогочасним законодавством [271, s. 152].

До посягання на порядок управління належало вбивство, насилля, образа «панов рад наших, воевод, каштелянов, старост, подкоморних» та посадових осіб «вряда судового гродского и земского або комиссарского» при виконанні ними службових обов'язків, за що в особливо тяжких випадках винний «честь и горло тратить» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 14).

Посяганням на порядок управління вважалось чинення опору возному у вигляді відмови повернути «листы отворные», видані Господарем або «врядом» (Статут 1529 р. Р. I, арт. 11; Статут 1566 р. Р. I, арт. 19), а також посягання на життя, здоров'я і честь приватних осіб, здійснені в присутності Господаря, на великокнязівському дворі, у володіннях великого князя або в місцях його перебування (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 18; Р. I, арт. 9, 10).

Поширеним способом вчинення посягання на порядок управління було посягання на життя і здоров'я особи, наділеної захисною грамотою Господаря («глейтом») або «заручным листом» (Статут 1566 р. Р. I, арт. 8, 21). Наприклад, у актовій книзі Володимирського гродського суду за 1566 р. є скарга слуги литовського підканцлера «Евстафія Воловича – Семена Хребтовича-Богуринскаго оть своего имени и оть имени матери и братьевъ о вооруженныхъ неоднократныхъ

нападєніяхъ на него въ им. Бабинскомъ п. Льва Вельгорскаго, покушеніи на его жизнь, причиненіи побоевъ и ранъ егои слугамъ, ограбленіи, поджогахъ и пр., не смотря на королев. Заручный листъ» [10, арк. 73].

Носіння зброї (крім «меча, корда, шабли, шпады и иншое ручное брони») в місці проживання або перебування Господаря також кваліфікувалось як посягання на порядок управління. Цей злочин карався конфіскацією зброї та штрафом на користь «вряда», до виплати якого винний має у «везенью седети». За більшість інших злочинів передбачалась смертна кара і виплата штрафу («головщизны», «навязки») в подвійному, потрійному і навіть чотирьохкратному розмірі.

Посяганням на порядок управління була і втеча з в'язниці злочинця у зв'язку з недбалістю особи відповідальної за його утримання (Статут 1529 р. Р. І, арт. 13). У даній статті присутня заохочувальна норма, оскільки винному надавалась можливість повернути у в'язницю втікача протягом строку, встановленого судом. Цей строк встановлювався тривалістю 12 тижнів, якщо втікач був у Великому князівстві Литовському, а якщо в іншій державі – 36 тижнів [34, с. 211].

Отже, у XVI ст. відбулося формування поняття державних злочинів. До Статуту 1529 р. у литовсько-руському праві було вперше включено склади злочинів проти особи великого князя (Господаря), який уособлював державу. У Статуті 1566 р. такий стан зберігається, але з'являються нові склади злочинів й розвиваються деякі старі.

Злочини проти військової служби. Правові норми, що стосувалися військових відносин, вперше зустрічаються у привілеях і сеймових постановах ВКЛ. Так в одному із загальноземських привілеїв від 20 лютого 1387 р. йдеться про обов'язок феодалів брати участь у військових походах за власний рахунок [118, с. 72–73]. З виокремленням шляхти в особливий привілейований стан, основним обов'язком якого була військова служба, виникла необхідність законодавчого регламентування порядку її несення з встановленням відповідальності за можливі порушення.

Вперше розділ «Об обороне земской», що складався із 14 (15) артикулів, у яких було змішано норми про порядок призову і несення військової служби, а також норми кримінально-військового характеру, з'явився у Статуті 1529 р. З часом додалися й нові артикули: у відповідному розділі Статуту 1566 р. їх вже було 29 (а у відповідному розділі Статуту 1588 р. їх вже було 27). Ці артикули включали ряд складів злочинів проти військової служби, для яких був характерний спеціальний суб'єкт злочину – військовослужбовець чи військовозобов'язаний, об'єкт посягання – суспільні відносини у сфері військового правопорядку (встановленого правовими актами порядку несення або проходження військової служби), а також обстановка вчинення – період війни або військового походу.

До злочинів проти військової служби належали:

1. Ухилення від військової служби;
2. Порушення порядку несення військової служби;
3. Майнові злочини, вчинені військовослужбовцями;
4. Злочини, вчинені представниками керівного складу військ.

Ухилення від військової служби, тобто неявка у пункт збору, відсутність на оглядах військ, переписах та ін. має своїм наслідком – винний «именъе свое тратить» (в усіх Статутах Р. II, арт. 1). Інші артикули доповнюють об'єктивну сторону цього складу злочину, а саме: невиконання обов'язку зайнятої на службі у Господаря особи (а також на судовій або іншій посаді) поставити замість себе «под хоругвь поветовую» іншу людину (Статут 1566 р. Р. II, арт. 7), відпуск феодалами без дозволу гетьмана з місця збору «своих обязанных ратников» (Статут 1529 р., Статут 1566 р. Р. II, арт. 10).

Порушення порядку несення військової служби вчинялось, передусім, шляхом самовільного залишення місця служби (Статут 1529 р. Р. II, арт. 3, 10; Статут 1566 р. Р. II, арт. 10) та втечі з поля бою (Статут 1566 та Статут 1588 рр. Р. II, арт. 14). Якщо Статут ВКЛ 1566 р. за здійснення цього злочину обмежувався покаранням у вигляді позбавлення майна і лише при рецидиві передбачав

позбавлення честі, то Статут 1588 р. передбачав позбавлення честі винної особи при вчиненні цього злочину вперше.

Порушенням порядку несення військової служби вважалось неналежне виконання обов'язків варти, що спричинило втрати «в людех и в конех военных», за що передбачалась смертна кара і втрата маєтку (Статут 1529 р. Р. II, арт. 11, 12; Статут 1566 р. Р. II, арт. 19) та самовільне залишення місця служби найманцем, що прирівнювалось до того «яко бы з битвы утек» (Статут 1566 р. Р. II, арт. 10) і каралось «через вырок наш господарский именье и честь тратить».

Неявка «до войска, на попис» у встановлений термін без поважної причини також кваліфікувалось як порушення порядку несення військової служби. Винні в цьому злочині відсилались на час, вдвічі довший за запізнення, «на границу або там где того потреба речи посполитой окажется» (Статут 1529р. Р. II, арт. 6, Статут 1566 р. Р. II, арт. 13).

До порушення порядку несення військової служби належало і позичання під час військового походу свого бойового спорядження (Статут 1566 р. II, арт. 15), за що передбачалась матеріальна відповідальність винного. Статут 1566 р. за повторне вчинення цього злочину передбачав смертну кару .

Майновими злочинами, вчиненими військовослужбовцями за правом Великого князівства Литовського були:

– «наезд на дома и гумна шляхетские», здійснений під час військових дій чи подорозі до місця воєнних дій або назад (Статут 1529 р. Р. II, арт. 13; Статут 1566 р. – Р. II, арт. 20);

– «гвалт або наход военный», здійснений військовослужбовцями «один на другого умышлене або обычаем звады» (Статут 1529 р. Р. II, арт. 14; Статут 1566 р. Р. II, арт. 23);

– привласнення знайденого в поході майна (Статут 1566 р. Р. II, арт. 21);

– незаконне користування, привласнення або пошкодження майна мирного населення (Статут 1529 р. Р. II, арт. 14; Статут 1566 р. Р. II, арт. 6, 21).

Необхідно зазначити, що під час походу військовослужбовці мали право купляти у мирного населення «живность на самого себе и на коне» по встановленій ціні («водлуг уставы»). За порушення «уставы» Статутом 1529 р. передбачався кримінальний штраф «гвалт», а у наступних Статутах передбачалось відшкодування збитків у подвійному розмірі, що також свідчило про кримінально-правовий характер відповідних норм.

Встановлюючи покарання за злочини, вчинені військовослужбовцями, законодавець, як правило, враховував тяжкість наслідків злочину. Так наїзд на дім шляхтича, в поєднанні з вбивством, насиллям, нанесенням ран, карався смертною карою з виплатою відповідних штрафів, а наїзд, що супроводжувався лише «шкодой», зобов'язував винного «гвалт и шкоду за доводом служным совито платити» (Р. II, арт. 18) [100, с. 32 – 33].

До злочинів, вчинених представниками керівного складу військ належали:

– невиконання хорунжим своїх обов'язків «водлуг цноты и повинности», що тягнуло за собою «страченье вряду» (Статут 1529 р. Р. II, арт. 6, 18; Статут 1566 р. Р. II, арт. 5);

– навмисне приховування від гетьмана відсутності в поході військовозобов'язаного «земянина» (Статут 1529 р. Р. II, арт. 9; р. II, арт. 10);

– хабарництво військових посадовців (Статут 1529 р. Р. II, арт. 6, 8). Статут 1529 р. забороняв гетьманам включати в реєстр тих, хто запізнився на війну та «брати от них даров» (Р. II, арт. 6). Старшим «над заставою» заборонялось брати хабарі від своїх людей (Р. II, арт. 8). За такі правопорушення встановлювалась відповідальність у вигляді «вины» на користь великого князя. Статут 1588 р. лише згадує про даний склад злочину, не розкриваючи його змісту і не встановлюючи кримінальної відповідальності за його вчинення.

Отже, усі норми кримінального права щодо військовослужбовців були присвячені забезпеченню обороноздатності держави, регламентуванню належного призову і порядку несення військової служби, і встановлювали відповідальність військовозобов'язаного населення за порушення порядку призову на військову

службу, ухилення від служби, порушення порядку відбування служби та ін. правопорушення. Загалом у державі не було єдиного закону, який би стосувався кримінальної відповідальності усіх категорій військовослужбовців. Оскільки видання Статуту 1529 р. було пов'язане із юридичним оформленням шляхетського стану і його боротьбою за свої права, то Статут відповідно, головним чином, стосувався правового статусу шляхти, зокрема її основного обов'язку – служити «конна і збройна». Цілком логічним було те, що санкції за порушення шляхтою норм військового законодавства були порівняно м'якими, особливо на практиці [118, с.73].

Злочини проти судової влади та судочинства. У XVI столітті у ВКЛ вагоме значення надавалося судовій владі, робилася спроба відокремити її від адміністративної. Підтвердженням цього була судова реформа 1564–1566 рр., яка була наслідком природної еволюції судоустрою ВКЛ. У ході цієї реформи державні суди зазнали прямого втручання державної влади й вони докорінно змінилися – виникли земські, гродські і підкоморські суди з чітко окресленою компетенцією, яка закріплювалася Статутом ВКЛ 1566 р. Пореформені державні суди мали якісні відмінності від дореформених: було утворено інститут професійних суддів (земські судді і підкоморії обиралися, гродські судді призначалися державною адміністрацією), виникли гарантії безпеки членів суду, суд по цивільних і земельних справах було відокремлено від адміністрації на державному рівні. Розпочався процес формування судової влади як окремої владної гілки. Крім державних була й система недержавних судів, представлена копними, доменіальними, церковними, третейськими та полюбовними судами, судами в українських містах з магдебурзьким правом, судами для іногородців [123, с. 15]. У Статуті 1529 р. вперше з'явився шостий розділ «О судьях», що складався із 27 артикулів (Дзялинський список). У Статутах ВКЛ 1566 р. і 1588 р. він став четвертим розділом і вже включав відповідно 70 і 105 артикулів. Правові норми, що регламентували діяльність судових чиновників та інших учасників судового процесу, займали більше, ніж п'яту частину Статуту 1588р.

У розділі «О судьях» законодавець намагався передбачити всі випадки злочинних діянь, у зв'язку з чим інколи доходило до курйозів. Наприклад, в об'єктивну сторону чинення опору возному включаються навіть заставляння останнього проковтнути доставлені ним судові повістки та інші судові «листы», а також виривання бороди і вусів возного, підрізання хвоста його коня (Р. IV, арт. 11). Цікавим є те, що ряд вчинків, які законодавець XVI ст. називає злочинними, у сучасному праві відносяться до дисциплінарних правопорушень [100, с. 33].

У всіх випадках об'єктом цих злочинів виступає нормальна діяльність компетентних органів при здійсненні правосуддя. В залежності від суб'єкта злочину їх поділяють на два види: вчинені судовими чиновниками; вчинені учасниками судового процесу.

Злочинами, вчиненими судовими чиновниками (суддями, «врядниками судовыми», воєводами, державцями, тіунами, возними, тюремними наглядачами) були: неявка на судові засідання без поважної причини (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 7; Р. IV, арт. 5); порушення суддями постанови про стягнення судових платежів («Уставы о пересудех и о паметном судьи и подсудку, также вряду гродскому и иным врядником нашим»; Статут 1529 р. Р. VI, арт. 20, 21; Р. IV, арт. 5); порушення писарями «земского, гродского» судів та іншими «врядниками» постанови про прибутки (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 7; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 3).

До них також належали винесення суддями завідомо несправедливого вироку або вирішення справи з порушенням процесуальних норм (неповним складом суду, при відсутності однієї із сторін та ін.; відмова у здійсненні правосуддя посадовою особою, зобов'язаною «справедливость по праву и по этому статуту чинити» (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 1; Р. IV, арт. 48, 67).

Крім того, до цього виду злочинів проти судової влади та правосуддя належало недбале ставлення суддів та інших «врядников судовых» до своїх посадових обов'язків, що могло проявлятися у наступному:

- неявка або запізнення на судові засідання (Р. IV, арт. 38);

- недбале відношення воєводи, старости до формування складу суду та іншої організаційної роботи (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 2; Р. IV, арт. 37);
- поблажливість суду до однієї із сторін (Р. IV, арт. 37);
- поблажливість тюремних наглядачів та інших посадових осіб до ув'язнених (Р. IV, арт. 32);

До злочинів, вчинених судовими чиновниками, належала й образа, заподіяння тілесних ушкоджень суддями одній із сторін або іншому учаснику судового процесу (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 18; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 41). Цікаво, що суб'єкт цього злочину не завжди повинен був займати посаду державного судді. Наприклад, копні судді повинні були відповідати за свої дії, якщо на засіданні копного суду вели себе неправомірно чи завдали кому-небудь фізичної чи моральної шкоди: «Коли бы хто в суда кому другому або судьям соромотное слово молвил, а тым суда и судей неучстил, таковой мает... каран быти... А судья теж на праве сидячи не мает никого соромити... А вшакже то устовуем для тых судей которые бывають на копах» [91, с. 115].

Окремим підвидом злочинів, вчинених судовими службовцями, були злочини, вчинені возним (правовий статус возного вперше був законодавчо закріплений Статутом 1566 р. Р. IV, арт. 5), а саме:

- надання неправдивих свідчень у суді;
- неправдиве засвідчення побоїв, інших тілесних ушкоджень тощо;
- відмова від проведення слідчих дій;
- навмисне неврахування давності через корисливі або інші мотиви, а також інші протизаконні дії («шт...кольвек такового непристойного справовал, або ижбы несправедливе сознал»).

Законодавець при цьому не вказував, які саме діяння включало дане формулювання, проте встановив доволі жорстокі санкції за їх порушення: «горлом карати» або «за иншие меншие выступки маеть седеть у везенью на замку або в дворе нашом дванадцать недель и шкоду стороне поводовой нагородити» (Р. IV, арт. 9) [100, с. 35].

Злочини, вчинені учасниками судового процесу, можна класифікувати за критерієм стадії судового процесу, на якій вони вчинялись.

До винесення судового рішення вчинялись підробка відповідачем позову (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 23; Р. IV, арт. 19); нез'явлення за викликом в суд особи, що обвинувачувалася в «речах кривавих» (Р. IV, арт. 30; Р. XI, арт. 4, 14); неявка в суд інших учасників судового процесу (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 12, 13, 16; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 11, 12, 14, 44, 48; Р. IV, арт. 2, 22–24); виклик в суд відповідача по раніше вирішеній справі (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 15; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 15, 50; Р. IV, арт. 25); образа, побиття возного при врученні «заручного» і/або «упоминального» листів відповідачу (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 6); самовільне покидання суду (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 10; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 42).

Законодавець не у всіх випадках прямо вказував, що ці злочинні діяння вчиняють тільки учасники судового процесу, однак такий висновок можна зробити, виходячи з характеру описаних злочинів і ряду інших обставин. Покарання за ці злочини полягало в основному у виплаті штрафу та зобов'язанні відшкодувати витрати. За неявку в суд передбачалось більш суворе покарання – вигнання за межі держави.

Безперечно, таке покарання не могло застосовуватись абсолютно в усіх випадках неявки в суд. Очевидно, це стосувалось рецидивних неявок, неявок на резонансні судові засідання чи неявок у найвищій судовій інстанції. В інших випадках розгляд справи могли відкласти чи вирішити справи не на користь сторони, що була відсутня.

У кожному судочинстві діяв принцип «невихід завжди платить шкоду». Це означало, що особи, які підозрювались у вчиненні злочину, могли бути визнані копним судом винними лише на підставі того, що вони ухилились від прибуття на його засідання [55, с. 59].

Доволі часто злочини вчинялись учасниками судового процесу саме під час судового розгляду. Найпоширенішим таким злочином була образа словом чи дією

судових чиновників або іншої сторони, а також нанесення побоїв, тілесних ушкоджень, вбивство або замах на здійснення «такого учинку» (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 17, 18; Р. IV, арт. 62; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 40. Статут 1529 р. передбачав тільки образу словом, погрожування та «похвалку» відносно суддів). Карались і такі ж дії, але здійснені однією стороною відносно іншої під час засідання суду (в тому числі за три дні до нього і три дні після), але не в приміщенні суду (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 39; Р. IV, арт. 64).

На судовому розгляді могли вчинятись надання неправдивих свідчень (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 23; Р. IV, арт. 76); «ганьба» свідка з метою виграти справу (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 54; Р. IV, арт. 79); недобросовісне ведення справи «яким фортеlem або помылкою» (при цьому підлягає кримінальному покаранню і протилежна сторона, якщо не доведе недобросовісність ведення справи або затягування судового процесу – Статут 1566 р. Р. IV, арт. 43); принесення зброї на судове засідання (крім корда і меча; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 38); порушення порядку в залі судового засідання (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 17; Р. IV, арт. 3, 54); насилля, завдання шкоди учасниками судового процесу третій стороні (напад на чийось садибу, гвалт, поранення когось та ін.; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 42) [35, с. 315].

Судебник М. Гоша суворо карав свідків, які давали неправдиві свідчення за принципом: «Зробіть йому те, що замислював брату своєму». Неправдиве свідчення, згідно із законом, каралося каяттям упродовж п'яти днів при якому-небудь монастирі і протягом року винний з протягнутою рукою мав просити милостиню на користь бідних, і лише після того міг спілкуватися з іншими. Це було, однак, пом'якшеною формою покарання і допускалося лише в тому випадку, якщо особа, визнана безчесною, не каралася судом до смерті і звільнялася за допомогою грошових штрафів. Каралися й судді шляхом позбавлення права займати посаду судді за винесення необгрунтованого рішення по справі, а також за погрози, завдання кривди особі [20, с. 155].

На стадії виконання судового рішення вчинялись: невиконання судового рішення (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 11; Статут 1566 р. Р. IV, арт. 59, 67; Р. IV, арт. 11, 41, 94, 100 та ін.); чинення опору особам, зобов'язаним «справедливість чинить» (Р. IV, арт. 62, 64, 96); втеча з місця позбавлення волі (Р. IV, арт. 32); порушення правил виконання судових рішень (Р. IV, арт. 74) [100, с. 36].

Окремим підвидом злочинів проти судової влади та судочинства були злочини, вчинені адвокатом:

– неявка на судове засідання без поважної причини (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 36);

– зрада інтересів підопічного на користь протилежної сторони (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 35);

– підробка довірчого листа з метою заподіяння шкоди особі, яка нібито видала цей лист, тобто поява у судовому процесі лжеадвоката (Статут 1529 р. Р. VI, арт. 8);

– навмисний програш «ко шкоде доверителя» порученої справи (Статут 1566 р. Р. IV, арт. 36) [35, с. 313].

Виділення даних злочинів в окрему категорію пояснюється тим, що закон достатньо повно регламентував правовий статус адвоката («прокуратора») і зобов'язував його на законних підставах, добросовісно та в інтересах доверителя вести справу. У випадку невиконання адвокатом своїх, передбачених законом, обов'язків він підлягав не тільки майновому покаранню, але й тюремному ув'язненню, а в особливих випадках (зрада інтересів підопічного) – смертній карі.

Крім визначення злочинів, вчинюваних учасниками судового процесу, законодавець, турбуючись про авторитет судової влади в державі, зобов'язував кожна людину поважати суддів, приміщення суду, дотримуватися закону, особливо там, «где роки земские або рочки гродские водле парадку статуту отпрапованы будуть» (Р. IV, арт. 7) [100, с. 36].

Отже, злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства мали у кримінальному праві ВКЛ розгалужену систему,

відзначались своїм суб'єктним складом (у них здебільшого суб'єкти спеціальні, рідше – загальні), а також суворістю покарань, передбачених за їх вчинення. Це доводить, що в XVI ст. у ВКЛ загострилась необхідність захисту державних інтересів від зовнішніх і внутрішніх посягань.

4.3. Злочини проти особи та власності

Законодавство ВКЛ надавало істотного значення кримінально-правовій охороні життя, здоров'я, честі, свободи та власності особи. У цей період історії українського кримінального права вже відбулось розмежування злочинів проти особи та злочинів проти власності. Однак серед злочинів проти особи ще не виділились в окремі види (за родовим об'єктом) злочини проти життя та здоров'я особи, злочини проти її волі, честі та гідності, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності. Усі вони розглядались у комплексі як злочини проти особи. Крім того, існували склади злочинів, які за родовим об'єктом перебували на межі злочинів проти особи та злочинів проти власності (розбій, наїзд тощо). Це дозволяє говорити про кримінально-правову охорону життя, здоров'я та власності особи у ВКЛ як цілісну систему юридичних засобів, заснованих на принципах станового суспільства та захисту особистих прав людини.

Злочини проти особи належали до тяжких злочинів у ВКЛ. Це злочини, в основі яких лежить порушення прав і свобод людини, що є фундаментальними цінностями, які визначають організацію європейської спільноти вже майже півтисячоліття.

У Статуті ВКЛ 1529 р. доволі детально охарактеризовано злочини проти особи, проте вони ще не згруповані і не розділені залежно від об'єкта посягання. Подібною була ситуація і в наступних Статутах ВКЛ. Залежно від виду об'єкта посягання злочини проти особи у Великому князівстві Литовському за Статутом 1529 р. можна поділити на:

– злочини проти життя і здоров'я особи: побиття (Р. 3, арт. 14), поранення (Р. 7, арт. 9, 10); удар (Р. 4, арт. 13), вбивство батька або матері (Р. 7, арт. 14); напад на дім з метою вбивства (Р. 7, арт. 1); убивство брата чи сестри (Р. 7, арт. 15); вбивство із засідки (Р. 7, арт. 16); насилля у певному домі з відома господаря (Р. 7, арт. 18); напад на село (Р. 7, арт. 19), сусідів (Р. 7, арт. 20); розбійний напад шляхтича на шляхтича (Р. 7, арт. 21); сварка з пораненням (Р. 7, арт. 22, 23); ненавмисне поранення (Р. 7, арт. 24); поранення або вбивство слугою при захисті пана (Р. 7, арт. 25); напад, убивство слугою, який утік (Р. 7, арт. 26); вбивство шляхтичем шляхтича (Р. 7, арт. 28); удар власника землі або його людини (Р. 8, арт. 14); нацьковування собаки на людину (Р. 12, арт. 13);

– злочини проти волі, честі та гідності особи: видання заміж силоміць (Р. 4, арт. 15), безпідставне обвинувачення (Р. 1, арт. 1); наклеп, що хтось незаконнонароджений (Р. 3, арт. 12); образа чи приниження батька або матері (Р. 4, арт. 13);

– злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, в той час виділяли згвалтування жінок і дівчат (Р. 7, арт. 6).

До прийняття Статуту 1529 р. злочин сприймали як фізичну, матеріальну або моральну кривду, яку було завдано окремій особі чи громаді, що свідчило про вплив на розвиток кримінального законодавства руського звичаєвого права. Залежно від характеру злочинного діяння і наслідків злочину Статут 1529 р. розглядав злочин як «виступ» (Р. 1, арт. 1, 7) або «злочинство» (Р. 13, арт. 20). Злочини проти здоров'я, особистої недоторканості та власності окремих осіб мали назву «квалт» (Р. 7, арт. 1, 2, 3, 4). Залежно від виду та тяжкості злочину проти особи, а також станової приналежності злочинця і потерпілого покараннями могли бути: позбавлення життя і честі, тілесні покарання, тюремне ув'язнення, «головщина» (додаткове майнове покарання вбивці), «нав'язка» (могла бути як основною, так і додатковою мірою покарання, що призначалася за завдання ран, побоїв) [100, с. 70].

У Статуті 1566 р. можна виділити такі злочини проти особи:

1) злочини проти життя і здоров'я:

- убивство (Р. 1, арт.8; Р. 4, арт. 40, 41, 42; Р. 11, арт. 4, 10, 12, 16, 17, 18, 29);
- поранення (Р. 1, арт. 8; Р. 4, арт. 39, 40, 41, 42; Р. 11, арт. 13, 15, 26, 27, 28, 29, 35; Р. 13, арт. 13);
- насилля; насильницький, розбійний напад (Р. 11, арт. 1, 20, 21, 23, 30);
- побиття (Р. 1, арт. 20; Р. 4, арт. 6, 40; Р. 11, арт. 35);
- «кГвалт» (Р. 1, арт. 8; Р. 2, арт. 23, 26; Р. 4, арт. 42; Р. 11, арт. 3);

2) злочини проти свободи, честі та гідності особи:

- безпідставне обвинувачення, наклеп, обмовка (Р. 1, арт. 2; Р. 3, арт. 18, 19, 22, 23);
- погроза (Р. 1, арт. 22; Р. 11, арт. 11);
- насильне взяття заміж (Р. 11, арт. 9);
- образа (Р. 1, арт. 3, 4; Р. 4, арт. 39, 40, 41);

3) злочини проти статевої недоторканості і статевої свободи людини:

- зґвалтування (Р. 11, арт. 8).

Серед названих злочинів найтяжчим було вбивство. Основним джерелом артикулів, в яких йдеться про вбивство, дослідники Ф. Леонтович [152, с. 72] (статті про вбивство «в разбои» і «в сваде») та М. Максимейко [164, с. 184] (про вбивство залежно від форми вини; про поділ убивства залежно від того, де був схоплений вбивця, чи на «гарячому вчинку», чи ні) вважають Руську правду. Поряд з цим М. Максимейко у своїй праці обґрунтовує походження деяких постанов Литовського статуту з польського та германського (про вбивство батьків, дітей, пана слугою та ін.) права.

На відміну від Руської правди, в Литовських статутах поняття «вбивство» позначали вже декілька термінів: «мужобойство», «забойство», «о горло приправиль» тощо. Як і в Руській правді, проте дещо ширше, у Статутах можна прослідкувати розмежування убивств за формою вини, статтю та соціальним станом убитого [154, с.158]. Наприклад, як навмисне вбивство кваліфікувалося

позбавлення життя під час розбійного нападу (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 1; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 1), батьковбивство (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 14; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 16), вбивство одного з подружжя (Статут 1566 р., Р. 11, арт. 10), брата чи сестри (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 15; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 17) тощо. Вбивство жінки каралося подвійною сплатою головщини і коло жінок, яких це стосувалось, поступово розширювалось (Статут 1529 р., Р. 11, арт. 1; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 13, Р. 12, арт. 1, 3), що свідчило про зростання ролі жінки у сім'ї та суспільстві [141, с. 424].

Відстежується поділ вбивств за критерієм форми вини на умисні та необережні. До умисних належали вбивства з обтяжуючими обставинами (наприклад: групове вбивство (Статут 1566 р., Р. 11, арт. 12), вбивство родичів з метою отримання спадщини (Статут 1566 р., Р. 11, арт. 17) та ін. До простих відповідно відносили вбивства без злого умислу. Як приклад необережного вбивства можна навести справу про вбивство князя Ярослава Сангушка – представника одного з найвпливовіших родів Волині. У ніч з 4 на 5 вересня 1564 р. у с. Яровиця під час бенкету, влаштованого княгинею Четвертинською, чотирма кулями було важко поранено із засідки князя Ярослава Сангушка, коли він вночі вийшов з будинку. Через кілька днів князь помер. Підозрюваним у цій справі був польський шляхтич, королівський дворянин Валентій Желех, який перебував на Волині у той час на запрошення свого товариша, ротмістра господарського пана Мишки Варковського, і разом з ним відвідав бенкет у Яровиці. Після кількох судових засідань на останньому – 1 грудня 1565 р. було прийнято наступне рішення: не появою в суді у призначений час Валентій Желех визнав свою провину у вчиненні злочину, а відтак – засуджений до смертної кари за вбивство князя Ярослава Сангушка. Окрім того, оскільки Желех порушив присягу, його оголошували позбавленим честі, банітом, тобто вигнанцем, якого кожен житель країни мав право убити. Роман Сангушко – брат убитого, староста Житомирський призначався виконавцем королівського вироку [40, с. 305].

Привертає увагу арт. 10 Р. XI Статуту ВКЛ 1566 р., який має назву «Про вбивство чоловіком дружини або дружиною чоловіка». Вона встановлює мотиви («з ненависті чи з нелюбові»), обставини («перебуваючи у сварці з будь-яких причин») і способи («вбив, замордував, отруїв») вчинення цього злочину. Санкція представлена відсилочною нормою – «той вбивця нещадно має бути страчений таким способом, як закон вимагає у разі вбивства батька чи матері» [35, с. 375–376]. Отож, цей вид вбивства відносився до кваліфікованих і зумовлював важче покарання, що підтверджує пошану у ВКЛ до цінностей сім'ї та подружжя.

Це ж доводить арт. 16 Р. XI Статуту ВКЛ 1566 р., який вимагав покарати убивць своїх батьків «потворною і ганебною смертю» – возити по ринку і кліщами тіло висмикувати, а потім до шкіряного мішка запхати разом із псом, півнем, вужем і кішкою, і якнайглибше у воді втопити. Значно легше покарання встановлювалось для батьків, які вбили своїх дітей. Вони повинні були рік і шість тижнів сидіти у замковій вежі, а після цього ще рік чотири рази в день біля церкви покутувати гріх і перед громадою його визнавати [35, с. 378–79]. Відтак, цей злочин можна вважати привілейованим складом вбивства.

До кваліфікованих убивств Статуту ВКЛ також відносили вбивство слугою свого пана. В арт. 18 Р. XI Статуту 1566 р. було встановлено, що слуга за умисне вбивство свого пана повинен «бути жорстоко страчений» [35, с. 379]. На практиці такі злочини траплялися. Приміром, 28 травня 1563 р. в с. Ляховці Кременецького повіту селяни здійснили збройний напад на дім свого пана Матвія Сенюти та побили його до смерті, після чого втекли разом із сім'ями та майном. Участь у цьому нападі взяли: отаман с. Войнеги із сином і жителями згаданого села (Климком із синами, Тишем із синами та пасинками, Седельником із наймитами, Васечком із наймитом, Дмитром із синами, Присом із синами та наймитами, Янковичем із синами, Чорнишем із синами), жителі с. Качинець із своїм отаманом, отаман с. Вариводинці, а також Хома Савич із с. Ляховці [23, с. 46].

Певні особливості кримінальної відповідальності за посягання на життя були передбачені для членів вірменських і єврейських громад ВКЛ. Законодавство гарантувало кожному євреєві право на життя й особисту недоторканність. Убивця єврея підлягав смертній карі, а його майно конфісковувалося на користь великокняжої скарбниці (казни) (п. 9 Привілею 1388 р.). Якщо християнин завдав єврею рани, то винний, окрім нечітко визначеної суми, яку він мав сплатити на користь великого князя, зобов'язаний був сплатити потерпілому таку ж пеню, як за завдання ран шляхтичу (п. 8 Привілею 1388 р.). За заподіяння ран одним євреєм іншому штраф йшов на користь старости (п. 17). За побої «якобы криви не розлилу», завдані єврею християнином, стягувався на користь князя грошовий штраф – «вина» (виходячи з п. 7 Привілею 1388 р.), а потерпілому виплачувалася винагорода як шляхтичу. Якщо ж цей християнин не мав грошей та майна, то у такому випадку мав бути покараний «яко право найдету» (п. 10 Привілею). У випадку «тайного убійства» єврея великий князь обіцяв євреям бути захисником перед підозрюваним (п.19 Привілею 1388 р.) [59, с. 289].

Пунктом 30 Привілею 1388 р. передбачено відповідальність євреїв за вбивство християнських дітей та відповідальність християн за безпідставні звинувачення євреїв у вчиненні цього злочину, а також у споживанні євреями християнської крові. Так заборонялося звинувачувати євреїв у споживанні християнської крові, оскільки це суперечить їх закону. Звинувачення християнином єврея у вбивстві християнської дитини мало бути підтвержене трьома християнами і трьома євреями «добрыми», тобто такими, що дотримуються релігійних канонів, характеризуються бездоганною світською поведінкою, або, як сказано у Статуті 1529 р., «человікомú добрымú, віры годнымú» (Р. 8, арт. 7) [34, с. 267]. Якщо це звинувачення підтверджувалося, то єврей «виною маєть бытии карань за поступокъ», а якщо це звинувачення було безпідставним, то християнин підлягав такому покаранню, якому міг бути підданий єврей через наклеп.

12 травня 1566 р. Сигізмунд II Август через нові випадки звинувачення євреїв у вбивстві християнських дітей видав Привілей, яким дозволив внести євреям в урядові книги ВКЛ як Привілей від 9 серпня 1564 р., так і рішення по звинуваченню євреїв у містечку Росоша. Урядникам ВКЛ король наказував не відмовляти євреям у внесенні цих документів до книг і дозволяти оголошення на ярмарках перелічених прав «абы...помовцы на бачности м҃ли, ижѹ хто на кого ведетѹ, а не доведетѹ, тымѹ самѹ можетѹ быти каранѹ. А вѹ якихѹ речахѹ, одно тотѹ артикулѹ естѹ, нехай каждый себѹ смотритѹ». 9 серпня 1576 р. король польський Стефан Баторій підтвердив обидва згадані привілеї Сигізмунда II Августа усім євреям ВКЛ [58, Т. 2, с. 149].

Вірменське право, чинне на українських землях ВКЛ, теж мало певні особливості кримінально-правової кваліфікації вбивств. За умисне вбивство християнином мусульманина і неумисне вбивство християнином християнина, а також за вбивство слуг їхніми панами стягувалася «ціна за кров» і водночас призначалося церковне покаяння. Якщо вбивця не міг заплатити «ціну за кров» убитого, яка стягувалася відповідно до суспільного становища вбитого, то продавали його майно, а коли і цього не вистачало, то Судебник передбачав віддати вбивцю на службу до найближчих родичів убитого, оскільки «ціни, достойної крові людини, не існує, бо людина – творіння Бога і образ його». Власник вола звільнявся від відповідальності за заподіяння смерті людині волом, якщо до цього випадку на вола зі скаргами до господаря не зверталися люди. Якщо ж скарги були, то власник разом з волом піддавалися каменуванню. Однак навіть у цьому випадку господар вола міг заплатити викуп й уникнути таким чином смертної кари (ст. 31 ч. II).

У німецькому правовому збірнику Кароліна 1532 р. вбивства поділялися на необережні, умисні та кваліфіковані умисні. За необережне вбивство (до нього також відносилось вбивство в стані гніву) злочинець підлягав смертній карі шляхом відрубання голови мечем. Умисне вбивство каралося кваліфікованою смертною карою – колесуванням. До кваліфікованих вбивств відносилися умисні

вбивства вищих посадових осіб держави, вбивство одним із подружжя іншого, вбивство одним близьким родичем іншого та вбивство слугою свого пана. Крім смертної кари, за такі вбивства засуджені зазнавали тортур (смикання розпеченими кліщами, волочіння до місця страти тощо) [28].

У Литовських статутах можна чітко простежити розвиток поняття «посягання на здоров'я особи». Поділ цих злочинів на членопошкодження, поранення та побої, на думку Ф. Леонтовича, запозичений з Руської правди [152, с. 71], так як і, на думку М. Максимейка [164, с. 184], деякі артикули (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 9, 23; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 13, 26). Збільшилася кількість термінів, якими позначали членопошкодження – «выбиль», «вытяль», «утяль», «урезаль», «ослепиль» (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 9; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 13) тощо. Одними з найпоширеніших злочинів проти особи були поранення (наприклад: «жалоба владимір. грод. судьи Ивана Калусовскаго на п. Бартоша Витвинскаго о причиненіи рань жалобщику, брату его Ивану и слугь, вь бытность ихъ вь гостяхъ у последняго» [11, арк. 47]; «жалоба слуги кн. Януша Порыцкаго – Мартына Ляховскаго о причиненіи ему рань и увьчья какимь-то Стецкомь, служившимъ у кн. Петра Порыцкаго вь с. Гриковичахъ» [10, арк. 30]; «жалоба слуги кн. Константина Острожского – Якуба Барвира на нькоего Криштофа Арделтовскаго, слугу п. Димитрія Сопеги о причиненіи ему тяжких рань» [10, арк. 79, 80], а також багато інших. Поранення у Статутах класифікувалися залежно від тяжкості (найважче – рана на обличчі, потім – кровоточива рана на голові, відрубання пальця та інші поранення, завдані металевими предметами). До побоїв відносили тотожні на той час поняття – штовхання особи або побиття її руками. Оцінюючи тяжкість наслідків, найсуворіше каралися членопошкодження, далі – поранення та побої (Статут 1529 р., Р. 6, арт. 21; Статут 1566 р., Р. 4, арт. 39, Р. 11, арт. 13).

Принципово новою стала можливість класифікації злочинів проти здоров'я – подібно до злочинів проти життя. Залежно від ступеня вини умисні злочини проти здоров'я особи каралися суворіше, ніж ненавмисні (Статут 1529 р., Р. 7, арт. 1, 23–

25; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 1, 18, 26–28), причому на міру покарання впливало соціальне становище потерпілого та злочинця (Статут 1529 р., Р. 11, арт. 1, 5; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 13, 15), і стаття потерпілого (жінки отримували подвійну «нав'язку» (грошову компенсацію) за заподіяну їм шкоду) (Статут 1529 р., Р. 11, арт. 1, 5; Статут 1566 р., Р. 11, арт. 13, Р. 12, арт. 1–3). Поєднання злочину проти здоров'я з іншими злочинами трактувалося обтяжуючою обставиною (Статут 1529 р., розд. 6, арт. 21, 22, розд. 7, арт. 1; Статут 1566 р., розд. 4, арт. 39–41, розд. 11, арт. 1). Ще одним різновидом злочинів проти особи були злочини проти честі особи. На відміну від Руської правди, звідки беруть свої витоки артикули про цей вид злочинів, де вони стосувалися будь-якої вільної особи, у ВКЛ злочини проти честі особи залежали від стану особи (лише представники шляхти вважались особами, що мали честь).

У Статутах також продовжувався розвиток поняття злочинів проти свободи, одним з першоджерел яких також була Руська правда – заборонялося перетворювати вільну особу за будь-який злочин на невільника (Статут 1529 р., Р. 11, арт. 6, 7; Статут 1566 р., Р. 12, арт. 5, 7). У актових книгах зафіксовано випадки насильницького позбавлення свободи [11, арк. 51, 55, 74]. Приміром, 1 травня 1568 р. возний Іван Летинський звітував у Володимирському гродському суді, що він їздив у маєток княгині Настасії Козикіної, де переконався, що вона наказала схопити Богдана (селянина князя Романа Сангушка), посадити його у в'язницю і піддати тортурам, а перед тим її слуги цього селянина ще й пограбували [12, арк. 45].

6 червня 1565 р. ротмістр Михайло Варковський скаржився у Луцький гродський суд на княгиню Анну Збараську про те, що за її розпорядженням панський урядник Станіслав Ус у нічний час зробив наїзд на с. Серники, в якому захопив п'ять селянських сімей разом із майном, переселивши їх у с. Берестце – маєток А. Збараської. Михайло Варковський послав до С. Уса свого урядника Івана Козарина з вимогою повернути вкрадених селян. Слуги А. Збараської побили посланця, закували в кайдани та ув'язнили у вежі. З Луцького уряду було

вислано вижа, який разом із слугами М. Варковського, прибув до резиденції А. Збаразької в с. Локачі з вимогою відпустити І. Козарина, однак її слуги відмовилися впустити цих людей у замок, мотивуючи свої дії відсутністю дозволу їхньої княгині [4, арк. 136].

У єврейських і вірменських джерелах права ВКЛ містилися норми, які встановлювали кримінальну відповідальність за викрадення людей, яке також належало до злочинів проти свободи. У Привілеї берестейським євреям 1388 р. передбачалося, що при крадіжці у євреїв дитини злочинець підлягав покаранню як «злодій» (п. 26 Привілею). В актових книгах Литовської Метрики міститься Грамота великого князя Сигізмунда 1540 р., у якій він звільнив від звинувачення польського єврея у спробі втекти з християнськими дітьми, наверненими в єврейську релігію та своїм майном у Туреччину, а також у тому, що ці євреї повбивали християнських дітей у різних містах ВКЛ. Далі у грамоті великий князь визначає порядок розгляду та вирішення подібних справ: справа повинна розглядатися за обов'язкової участі обох сторін, «...а на таковыя повсти заочные и безправные не маемú жидовú имати а ни карати». Якщо цей злочин було б доведено, то винний підлягав смертній карі з конфіскацією майна. Євреям заборонялося приймати християн у свій «законь жидовский», обрізати, переховувати християн у себе вдома. За порушення цієї постанови винний підлягав смертній карі з конфіскацією майна [58, Т. 1, с. 83–84].

Випадки звинувачення євреїв у вбивстві християнських дітей були непоодинокими, зокрема, 26 травня 1566 р. Сигізмунд II Август видав декрет із приводу обвинувачення єврея Нахима і «другого єврея» у вбивстві християнської дитини в містечку Росоша. Через те, що звинувачення ґрунтувалося на свідченнях семирічної дівчинки та суперечливих твердженнях, король визнав євреїв невинними і підтвердив їх Привілей 1564 р. [58, Т. 2, с. 177–178].

Особливе місце в Судебнику М. Гоша відведено статті, що карала смертю за викрадення християн невірними (ст. 24 ч. II), виникла вона в результаті частих випадків викрадення дітей на Закавказзі в XII–XIII ст. для продажу їх на

невільничих ринках Сходу. Характерно, що коли викрадач був християнином, то смертну кару заміняли тюремним ув'язненням з покладанням на ув'язненого обов'язку повернути проданого на батьківщину, а якщо це було неможливо, то винного звільняли, проте виколювали йому очі [65, с. 160].

Згвалтування стали тлумачити не лише як злочини проти моралі, а й як злочини проти статевої недоторканості і статевої свободи людини. Порівнюючи розвиток кримінально-правових норм про згвалтування у ВКЛ та Польському королівстві, слід зазначити, що він був подібним. Однак у Польському королівстві були певні особливості. Наприклад, коли жінка зазнала згвалтування, будучи самою у полі чи лісі, то гвалтівник сплачував найменший кримінальний штраф – «триста» [60, с. 241–242].

За насилля над єврейкою (згвалтування) винна особа підлягала покаранню згідно із земським правом (п. 20 Привілею 1388 р.). Так згідно з Статутом ВКЛ 1529 р., за згвалтування винну особу піддавали смертній карі. Проте був єдиний виняток – порушення принципу обов'язкового виконання покарання – при наявності згоди потерпілої вона виходила заміж за злочинця. Сувору протидію злочину згвалтування здійснював і німецький правовий збірник Кароліна 1532 р., який встановлював за його вчинення смертну кару від меча [28].

Злочини проти власності є одними з найбільш поширених злочинів, що беруть свій початок з найдавніших часів. У сучасній правовій доктрині під правом власності розуміють передбачене та гарантоване законом право конкретного суб'єкта – власника здійснювати володіння, користування, розпорядження й інші можливі правомочності стосовно належного йому майна на власний розсуд, і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом [233, с. 301]. Подібним був підхід до поняття права власності й у Литовських статутах, проте були деякі відмінності. У Статуті 1529 р. щодо трактування права власності поряд з диспозитивним методом широкого застосування набув імперативний метод правового регулювання. Для відчуження вотчини феодал повинен був отримати дозвіл Великого Князя. Це обмеження скасував Статут ВКЛ 1566 р., однак

вислужені маєтки, як і раніше, могли бути відчужені лише з дозволу князя. Третій Статут 1588 р. надав шляхті необмежене право володіти, користуватися та розпоряджатися усім належним їй майном [162, с. 90–91].

Також у Статутах вживався термін «власність» на позначення права власності. Цим наголошувалося на абсолютній владі цивільно-правового суб'єкта щодо певної речі. Проте у Статутах ВКЛ 1529 та 1566 рр. термінами, які означали поняття «власність» і «майно» були «реч», рухомі «речи», «именье» або безпосередня назва речей. Право власності було одним з головних інститутів законодавства ВКЛ, особливості розвитку, якого відображали посилення економічної і політичної ролі дрібної, і середньої шляхти як на литовських, білоруських, так і на українських землях [176, с. 77].

Усі речі поділялися на рухомі та нерухомі. Обсяг повноважень власника рухомого майна, як правило, не мав обмежень. Проте стосовно нерухомого майна, то обсяг прав власника залежав від ряду факторів: соціального статусу власника, правового режиму майна, способу його набуття. Найбільше прав щодо своєї власності мали держава та магнати. Вони переважно володіли всім комплексом прав стосовно розпорядження своїм нерухомим майном. Право власності дрібної та середньої шляхти інколи могло бути обмежене феодалом щодо якого шляхтич перебував у васальній залежності. Значно менший обсяг повноважень щодо власності мали міщани та селяни, а челядь цих прав узагалі не мала [162, с. 92]. Згідно Литовських статутів суб'єктами права власності могли бути держава, церква, громада, рід, сім'я та фізична особа. До об'єктів права власності належали: маєтки, землі, замки, ліси, пущі, невольні люди, будівлі, доми, ріки, озера, села, знаряддя виробництва та ін. [198, с. 97, 103].

Правові норми, які закріплювали положення щодо захисту власності від злочинних посягань, були у пам'ятках права Київської Русі, що продовжували діяти у Литовсько-Руській державі, зокрема, у Руській правді, а також перших законодавчих актах ВКЛ – Судебнику Казимира IV 1468 р., Статуті ВКЛ 1529 р., Статуті ВКЛ 1566 р.

У Судебнику Казимира IV 1468 р. були норми про крадіжку майна, приховування знайденого майна, наїзди та ін. У Статуті 1529 р. з'явилися цілі розділи, присвячені злочинам проти власності: розділ XIII «О злодействе», розділ XII «О грабежи и о навязки». Крім того, склади найтяжчих злочинів проти власності пов'язані з насиллям над особою, порядком несення військової служби є у інших розділах: II «О обороне земской», VII «О квалтех земских и о бoех, и головцанах шляхетских». Норми, що регламентують правову охорону власності (відносини власності виступають як безпосередній або родовий об'єкт) містяться у таких розділах Статуту 1566 р.: II «О обороне земской», IV «О судьях и о сoудех», VII «О записех и продажах», IX «О правах земских», X «О ловы, о пуцу и о дерево бортное», XI «О квалтех и о головщызнах шляхецских», XIII «О грабежох и навезках», XIV «О злодействе всякого стану».

Серед посягань на власність можна виділити: грабіж, крадіжку, незаконне користування і пошкодження чужого майна, посягання на нерухомість. Розбій та наїзд («находь») є специфічними, оскільки мають два об'єкти злочинного посягання – особу (її життя, здоров'я) і власність. Законодавець залежно від властивостей безпосереднього об'єкта посягання розрізняв посягання на рухоме майно (домашні речі, свійські тварини, гроші, коштовності та ін.) і посягання на нерухоме майно (землі, садиби та ін.).

Предметом злочинів проти власності є чуже майно. Злочинне діяння може полягати у пошкодженні або знищенні чужого майна, заволодінні чужим майном («украль, пограбиль»); заподіяння майнової шкоди потерпілому є засобом для збагачення злочинця. Наслідком вищеперелічених діянь є заподіяння майнової шкоди іншій особі. Спосіб злочинного діяння може бути таємним або відкритим. Досить часто злочинне діяння позначається терміном «квалтовный», тобто насильницький, незаконний, самоуправний.

Детальнішої характеристики потребують такі склади злочинів як: наїзд, розбій, грабіж, крадіжка, привласнення чи пошкодження чужого майна і його незаконне використання.

Наїзд («*находь*») – груповий кінний/піший напад на шляхетські будинки, садиби, церкви та інші місця, призначені для збору або проживання людей, який пов'язаний з пошкодженням або захопленням майна і насиллям над особою (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 1, 19; Статут 1566 р. Р. XI, арт. 1, 7, 21, 22, 30). На думку історика А. Блануца, «шляхетський наїзд – це організований представниками панівного стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів» [61, с. 76–77]. Вчиняючи такі злочинні посягання, феодали збільшували свої володіння або вирішували спори. Інколи наїзди на своїх сусідів здійснювалися феодалами з метою порозважатися або показати свою сміливість й пограбувати. У наїздах брали участь слуги феодалів, родичі і залежні люди. Залежно від «степени преступности и наказуемости»: 1) наїзд міг супроводжуватися вбивством або погрозою вбивства, і заподіянням майнової шкоди [11, арк. 71, 105, 164]; 2) наїзд міг супроводжуватися нанесенням ран і заподіянням шкоди [10, арк. 45, 61, 65]; 3) наїзд міг закінчуватися лише заподіянням шкоди [13, арк. 179]. У Судебнику 1468 р. вперше згадується про «поруби і наїзди», не передбачалося конкретного покарання за ці злочини, а йшлося лише про те, що великий князь порадившись з Панами – Радою, визначить міру покарання. Вже у Статутах 1529 та 1566 рр. за наїзд було передбачено особисті покарання (смертна кара і ув'язнення), майнові штрафи на користь потерпілого, а у Статуті 1529 р. ще й грошовий штраф на користь великого князя – «вина».

З метою більш повного відображення кримінально-правової кваліфікації наїзду варто звернути увагу на тогочасну судову практику. Наприклад, 24 лютого 1563 р. брати Михайло та Кшиштоф Лабунські подали скаргу в суд на Кременецького старосту Миколу Збараського про те, що він вчиняв наїзди на їхні маєтки та розоряв. Також він наслав озброєний натовп із кількох чоловіків, які

спалили двір з усіма будівлями у маєтку братів Лабунських, знищили Микулинську мельницю, а потім спустошили села Микулино й Ісачково. При цьому нападі із названих сіл були викрадені селян разом з їхніми сім'ями та майном. Інформація, представлена в скарзі, була засвідчена урядовим вижем Богданом Гордуновичем [23, с. 43–45].

Розбій – посягання на майно, пов'язане з насиллям над особою («злупил и разбил») (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 18, 21; Статут 1566 р. Р. XI, арт. 19, 20, 23). Так 8 червня 1562 р. Анна Койлевська подала скаргу в Луцький гродський суд про те, що Михайло Ощовський насильно відібрав у неї двох волів [1, арк. 115].

На відміну від наїзду, де домінуючим елементом було насилля над особою, обмеження її прав і свобод, у розбої переважав елемент майнового посягання. Враховуючи, що розбій вчинявся «на дорозе», Статут у цьому випадку чітко розмежовував його від насильницьких дій, вчинених на дорозі «в зваде». Залежно від того, хто був суб'єктом злочину Статут виділяв в окремі склади розбій, вчинений простими людьми, шляхтичами, татарами, а також розбій вчинений шляхтичем стосовно «купцов албо иных людей простого стану». Законодавець відносить розбій до категорії тяжких злочинів («речей кривавых»), які підлягали розгляду у гродському суді «по горячим следам» і призначення покарання «горлом».

За Судебником М. Гоша розбій займав друге місце за тяжкістю злочину після вбивства. За це діяння передбачалася смертна кара, при чому це покарання призначалося не тільки розбійникам, а й їх спільникам (ст. 19 ч. II) [20, с. 157].

Грабіж – відкритий напад на людей або їхнє житло з метою заволодіння майном (Статут 1529 р. Р. VII, арт. 19, 27; Р. IX, арт. 5; Р. XII арт. 2, 3, 4, 5; Статут 1566 р. Р. XI, арт. 21; Р. XIII, арт. 2, 3, 4, 6). Термін «грабіж» вживався законодавцем у значенні заволодіння майном, однак розрізняється: «правний врядовый грабеж – заволодіння майном на підставі судового рішення; самовільний грабіж – самовільне повернення боргу за майновим зобов'язанням; протиправний грабіж – злочинне посягання на чуже майно. Останній вид грабежу

законодавець чітко не розмежовує від розбою оскільки в об'єктивну сторону діяння включає насильницькі дії. Відмінними ознаками вважаються: відсутність заподіяння шкоди здоров'ю та місце вчинення злочину, оскільки вчинення злочину «на дорозе» виступає обов'язковою ознакою (елементом) для кваліфікації розбою і факультативною – стосовно грабежу. Протиправний грабіж відноситься до «речей менших не кровавых» і підлягав покаранню, в основному, у вигляді штрафу [100, с. 45].

У цьому контексті варто згадати ревізію Кременецького замку 1545 р., під час якої міщани повідомили великого князя про те, що шляхтичі Бережецькі, Андрузькі та Людовицькі їх постійно грабують, забираючи коні та вози в лісах і дібровах, коли вони ходять за дровами. Однак вони й надалі змушені в ті ліси ходити, адже «лесов и дубров ани боров местских» не мали. Крім того, ці грабежі відбувались із відома та дозволу місцевого старости [47, с. 207].

Крадіжка – заволодіння чужим майном «злодейским таемным обычаем» (Статут 1529 р. Р. XIII, арт. 1, 10, 12, 23; Статут 1566 р. Р. XIII, арт. 4; Р. XIV, арт. 2, 11, 13, 20, 25, 26 та ін.). Об'єктом крадіжки законодавець вважав те майно, яке є предметом безпосереднього і виключного володіння конкретної особи (домашні речі, свійські тварини, продукти, знаряддя праці та ін.) [11, арк., 75, 88, 153]. Крадіжку майна, яке не входить до складу приватної власності певної особи, законодавець відносить то до крадіжок (наприклад, «покраденье ставу», «порубькльса», «потравь сьнокосовь» [10, арк. 28, 31, 89]), то до інших майнових посягань (ловля бобрів, самовільне полювання на чужих угіддях та ін.). У Статутах 1529 р. (Р. XI, арт. 1), 1566 р. (Р. X, арт. 1) самовільне полювання у чужих лісах називається крадіжкою, якщо полювання велось «злодейским» способом і злочинця спіймали «на гарячому». Крадіжка відносилася до важких злочинів і за її вчинення застосовували тілесні (членопошкоджуючі) покарання, а злочинця, схопленого з вкраденим або по «гарячих слідах» карали смертю [10, арк. 21]. В якості додаткового покарання застосовували компенсацію матеріальної шкоди і «нав'язку». Підлягали кримінальній відповідальності і особи, які знали про

вчинення злочину і не донесли владі або, які переховували злочинця. На ступінь вини і покарання за крадіжку, крім суспільної приналежності «злодея» і потерпілого, впливали наступні обставини: вартість вкраденого майна; рецидив; місце вчинення злочину; подолання особливих перешкод при вчиненні злочину; спіймання злочинця з вкраденим; вік підозрюваного у крадіжці.

У цьому контексті варто згадати, що за Судебником Московського царства 1550 р. крадіжка вчинена вперше каралась згідно ст. 55 тюремним ув'язненням на строк, доки не буде компенсовано родичами злочинця чи іншими людьми шкоду, заподіяну злочином. Повторна крадіжка згідно ст. 56 цього ж Судебника каралась значно суворіше – смертною карою. Її підсудний міг уникнути тільки, якщо не признався під час тортур, а потім його громада дала про нього позитивні відгуки. Тоді до нього вживали заходи, передбачені цитованою раніше ст. 55 Судебника 1550 р. [37]. Отже, у ВКЛ, як і у Московському царстві, кримінальна відповідальність за крадіжку була суворою, що свідчить про значну правову охорону власності особи у Східній Європі XVI ст.

У Судебнику М. Гоша детально розроблено питання стосовно відшкодування збитків, заподіяних злочинами проти власності (крадіжка худоби, потрава посівів, псування найманими працівниками знарядь праці, порубка фруктових дерев та ін.). Розмір штрафу, стягуваного з винного на користь потерпілих, визначався за певним видом злочинів залежно від того, умисно чи неумисно заподіяно збитки. Судебник допускав убивство нічного злодія, що таємно проник у будинок, спійманого господарями на місці злочину. Крадіжка казенного майна каралася вигнанням із країни з осліпленням (виколуванням очей) або відрубанням обох рук.

За Судебником Казимира IV 1468 р., у випадку крадіжки більше «полукоп'я», тобто понад 30 литовських грошей, винний підлягав смертній карі. До злочинів проти особи належить також напад на єврея вночі на вулиці (ненадання допомоги єврею, який «...припужоний великою потребизною часу ночного волалібы...»), за що передбачено покарання не лише винного, а й

сусідів, які не надали допомоги (п. 33). До злочинів проти власності належав напад на дім єврея, за який злочинець піддається покаранню як розтратник великокняжої казни (п. 29) [58, с. 291].

Серед актових матеріалів є багато скарг євреїв та християн як один на одного, так і між євреями, судових рішень про пограбування, крадіжки, напади, вбивства. Наприклад, у актовій книзі Володимирського гродського суду є скарга єврея Марка Влоха про напад на нього невідомих у м. Володимирі під час повернення з луцького ярмарку, побиття і пограбування в домі підданого Радзивіллів Фурса [12, арк. 123]. У книзі Луцького замку за 1565 р. є скарга єврея Ізраїля Абрамовича на княгиню Острозьку за заволодіння наїздом на ліс «поташа, выработаннаго имі вı пущı, принадлежащей князю Радзивилу» [58, Т. 2, с.149].

Привласнення або пошкодження чужого майна, незаконне користування ним. У Судебнику 1468 р. за привласнення чужого майна передбачалося покарання як за крадіжку (аналогія закону). У статutowому законодавстві врегульовано кілька способів вчинення умисного привласнення чужого майна:

- утримання більше як три дні прибудлої або вкраденої худоби (Статут 1529 р. Р. XIII, арт. 24; Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 24);
- привласнення з корисливою метою речей, втрачених під час пожежі або повені (Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 27). У цьому випадку особа, яка привласнила майно звільнялася від відповідальності, якщо доводила, що добросовісно без корисливої мети володіє річчю. У зв'язку із недостатньою теоретичною розробкою кримінального закону, відсутністю загальної формули даного виду злочинів, законодавцю доводиться детально описувати об'єктивну сторону кожного складу протиправного посягання, намагаючись охопити всі можливі випадки цих дій, що призводить до плутанини, невизначеності щодо системи та видів злочинів. Загалом, винні у вчиненні цих злочинів підлягали покаранню у вигляді штрафу, який компенсував потерпілому заподіяну шкоду [100, с. 47 – 48].

Законодавець виділяв пошкодження (знищення) чужого майна, наприклад, через підпал, зокрема застосовували смертну кару за підпал лісу (Статут 1566 р.

Р. X, арт. 17), через нанесення «рубленихъ и колотых рань лошадымъ» [12, арк. 74–75].

Стосовно посягань на нерухоме майно, то їхнім предметом було чуже нерухоме майно, яке перебувало у момент вчинення злочину у чужому володінні, а не у володінні злочинця. Злочин полягав у заволодінні чужим майном, наприклад, земельною ділянкою, у самовільному здійсненні прав, належних лише господарю ділянки або у заподіянні шкоди чужому нерухомому майну. До посягань на нерухоме майно належать: знищення межових знаків, затоплення чужого сіна або ставу чи присипання греблі до чужого берега, самовільне засіяння зерном чужого поля, насильницьке заволодіння чужим нерухомим майном, відібрання нерухомого майна із застави достроково і без сплати боргу та ін.

Серед шляхти ВКЛ поширеним було незаконне привласнення цілих сіл і людей, що в них проживали. Зокрема, 2 травня 1565 р. Федора Загоровська скаржилася у Луцький гродський суд на володимирського підстаросту Василя Гулевича за те, що він самовільно та насильно встановив владу над селянами с. Замосця, яких придбав її чоловік для служби у Володимирській лікарні. В. Гулевич змусив селян підкорятися його наказам, вчиняв над ними суд і ув'язнював у разі непокори. Коли виж Луцького замку Кунаш Макарович запитав його причини таких дій, він відповів, що це йому дозволив князь Костянтин Острозький, а селяни перейшли під його владу добровільно. З'ясовуючи це, виж звернувся до війта Володимирської лікарні Герасима, який повідомив, що В. Гулевич силою та погрозами підпорядкував селян із Замосця своїй владі та суду [23, с. 47 – 49].

Часто привласнення чужих земель і сіл були наслідками наїздів. Так 10 червня 1565 р. шляхтичі Кременецького повіту брати Єловицькі подали скаргу на князів Михайла, Максима і Олександра Вишневецьких про самовільне створення на їхніх землях чотирьох поселень і розорення їх майна. Також князь Олександр Вишневецький вчинив наїзд на села Лановці, Забужани й Орешковці, які належали братам Єловицьким. При цьому селяни зазначених сіл зазнали

побиття та тілесних ушкоджень, семеро з них були викрадені О. Вишневецьким, а інші розбіглися. Все майно селян було розграбовано [7, арк. 252].

Також до злочинів проти власності за критерієм наявності характерних рис злочину та розміщення у Статуті можна віднести порушення постанов, які регулюють взаємні відносини між «паномь» та слугами.

В цілому, можна констатувати, що впродовж розглянутого історичного періоду відбувався розвиток у вітчизняному кримінальному праві поняття злочинів проти власності, зокрема, розбою, грабежу, крадіжки, знищення майна. На нашу думку, це можна пояснити розвитком економічних відносин, що вплинуло і на диференціацію господарських, торгівельних відносин, формування різних їх видів. Одночасно з цим урізноманітнюються й форми посягання на майнові права особи, заподіяння матеріальної шкоди. Внаслідок цього законодавець вимушений заборонити такі діяння і встановити за їх вчинення юридичну відповідальність.

4.4. Злочини проти релігії та церкви

Закон проголошував принцип віротерпимості, при цьому заохочував прийняття християнства особами, що сповідують інші релігії, але забороняв під загрозою кваліфікованої смертної кари («на горле, огнем») євреям, татарам та іншим «бесурмянам закупов албо полонеников, детей их у жыдовство, ани у бесурмянство намовляти, ани обрезавати...» (Статут 1566 р. Р. XII, арт. 5). У ВКЛ нехристиянам також заборонялось:

- тримати в неволі осіб християнського віросповідання (Статут 1529 р. Р. XI, арт. 5; Статут 1566 р. Р. XII, арт. 5);

- займати державні посади (« ... абы жид, татарин и каждый бесурмянин на достоенство а ни который вряд от нас... преложон не был...»; Статут 1566 р. Р. XII, арт. 5);

- нехристиянам свідчити у суді (Статут 1529 р. Р. VIII, арт. 5; Статут 1566 р. Р. IX, арт. 3).

В окремий склад злочину виділили (вперше в Статуті 1566 р.) «гвалт костелов божьих вшелякого набоженства хрестиянского» (Статут 1566 р. Р. XI, арт. 3). Порядок фіксування факту нападу був таким же, як і при нападі на шляхетську домівку («...яко вышей о гвалтовниках домов шляхетских написано...»), що також було свідченням відокремленості світської влади від духовної. Покарання також здійснювалось за аналогією, хоча у певних випадках (коли «...раны не было...»), враховуючи особливу зухвалість при вчиненні даного злочину, призначались подвійний штраф і ув'язнення за побиття та матеріальні збитки.

Статут 1566 р. згадує про таке протиправне діяння, як небажання сина або дочки дотримуватись канонів християнської релігії («упорное канцерства не следует и к вере хрестиянской пристати не хотят»), за що вони позбавлялись спадщини (Статут 1566 р. Р. VIII, арт. 7; р. 8, арт. 7). Серед матеріалів гродських судів є справи про чарівництво. Наприклад, «зізнання» возного Тихна Радовицького та вижа, замкового «поезника» Івашка про їх присутність на допиті колишньої служниці Коїленських Ганни, звинуваченої у чарівництві з метою отруєння княгині Катерини Козики [12, арк. 145]. Проте у нормативно-правових актах ВКЛ не було зафіксовано такого складу злочину як чарівництво, про нього згадувалось лише в контексті катування – встановлювалась відповідальність катованого, який не відчував болю, вдавшись до чаклування. Згідно з Судебником Казимира 1468 р., такого злочинця карали шибеницею (арт. 18), натомість у Статутах – лише відшкодуванням шкоди потерпілому, й він втрачав право отримання нав'язки у потерпілого (Статут 1529 р. Р. XIII, арт. 14; Статут 1566 р. Р. XIV, арт. 15).

Юрисдикція духовної влади поширювалась як на діяння, що вчинялися духовенством особам, яким церква забезпечувала заступництво, так і на осіб, що вчинили злочини проти церкви і моральності. Вбивство дитини неодруженою

жінкою вважалось тяжким злочином і, на думку представників церкви, втілювало у собі вищу міру зіпсованості. Суворе засудження всього, що пов'язане з посяганням на моральні засади суспільства, освячене релігією, міцність сім'ї, стосунки між подружжям пояснюють існування надзвичайно тяжких покарань, яким піддавали жінок, що зраджували своїх чоловіків. Так Литовський статут передбачав смертну кару за перелюбство, втечу дружини з іншим чоловіком, заняття проституцією (арт. 29, 30 Р. XIV). Проте у випадку втечі дружини з іншим чоловіком допускалося альтернативне покарання смертній карі – якщо чоловік такої дружини не давав своєї згоди на застосування смертної кари, то дружину передавали чоловікові для розправи на його розсуд. На думку В. Меркулової, з якою ми погоджуємося, у цьому вбачається збереження, зокрема, порядку, що існував за часів Київської Русі, коли за подібні вчинки жінка каралася лише правами чоловіка [171, с. 283]. Звідництво каралося калічницькими покараннями «урезаним носа, ушей, губ», а також вигнанням з міста (арт. 31 Р. XIV). Вчинення цього злочину вдруге каралося уже смертною карою.

Отже, Литовські Статути 1529 та 1566 рр. як кодекси світського права, порівняно з Церковними уставами Володимира та Ярослава, містили невелику кількість злочинів, які посягали на релігійні відносини. Наявність таких складів злочинів у Статутах й віднесення їх розгляду до компетенції гродських (державних) судів, а не церковних, пояснюється тим, що вони порушували не лише права церкви, а й інтереси суспільства загалом.

Основна частина злочинів проти церкви та релігії на українських землях у складі ВКЛ передбачалась нормами збірників церковного права – т. з. «кормчих книг».

Норми церковного права надавали значної уваги кримінально-правовій охороні сімейних цінностей, зокрема, материнства. Аборт Єфремівська Кормча прирівнює до вбивства не тільки через знищення ще ненародженої людини, а й через велику загрозу життю жінок, які часто вмирали від спроби зробити аборт.

Покарання за аборт у вигляді 10 років відлучення від церкви накладалось на усіх учасників цього злочину [232, с. 159].

У правових нормах церковного права приділяється значна увага визначенню, осудженню та запобіганню заборонених шлюбів. Кровозмішення брата з сестрою, пасинка з мачухою чи з невісткою Єфремівська Кормча книга прирівнювала до вбивства і після розірвання злочинного зв'язку призначає 12-річне покарання у вигляді 10 років відлучення від церковного спілкування та ще 2-х років відлучення від таїнств. Також забороненими вважались шлюби між близькими кровними родичами, до яких входять навіть двоюрідні брати та сестри, та вказує 7-літню єпитимію за взяття подібних шлюбів після обов'язкового розірвання незаконного союзу. Окремо встановлюється заборона брати шлюби хрещеним батькам з їх хресними дітьми, тому що родинність за духом, яка виникає при хрещенні, є важливішою від родинності за плоттю. З набуттям чинності цієї правової норми родини хрещеників та родини їх хрещених батьків фактично теж визнаються кровними родичами з усіма наслідками [57, с. 178–179].

Єфремівська Кормча також суворо засуджує наступні шлюби: жінка, що по черзі одружилася з двома братами, відлучається від церковного спілкування доки не розірве такий шлюб, а після його розірвання для отримання причастя ще повинна пройти 15-тирічне покаяння. Шлюб чоловіка з двома сестрами по черзі карається значно м'якше – 6-річне відлучення від спілкування та ще 1 рік відлучення від таїнств [57, с. 485–486].

За православним церковним правом до вбивства прирівнювалася добровільна участь особи у магічних нехристиянських містеріях, обрядах або добровільна передача учасникам обрядів частин свого тіла, але покарання призначалося з урахуванням чистосердного каяття. Участь у таких містеріях сприймалася як «загроза вічній душі», спасіння якої є основною метою християнина, а отже прирівнювання до вбивства стає зрозумілим [232, с. 158].

Покаранню підлягали і перешкоджання проведенню єврейських богослужінь, напад або пошкодження єврейських кладовищ (п. 13), стягнення мита за

перевезення померлого єврея (п. 12). Підтверджуючи давнє положення про свободу перевезення євреями померлих євреїв для поховання на общинному кладовищі і беручи кладовища під особливу охорону великого князя, а синагоги – під нагляд старост, великий князь литовський Вітовт цим започаткував формування спеціального єврейського громадського устрою, який існував на Заході і полягав у поділі всього єврейського населення на округи залежно від місця, на якому були синагога і кладовище.

Євреям не дозволялося брати жінок-християнок для вигодовування своїх дітей. Якщо у єврея працював християнин, то його не можна було змушувати працювати у дні релігійних свят, також заборонялося брати або купляти євреям християн-невільників. Подібне положення щодо перебування християн у неволі в євреїв міститься в арт. 5 розд. 11 Статуту ВКЛ 1529 р.

Статут ВКЛ 1566 р. розширював, порівняно із Статутом 1529 р., коло діянь, які заборонено вчиняти євреям: окрім християн-невільників, було зафіксовано положення про схиляння в юдаїзм християн, обрізання, за які передбачалося покарання «огнем», заборонялося жінкам-християнкам бути мамками дітей євреїв (якщо її примусили і це було належно доведено, то винний «смертю має бути караний») (арт. 5 розд. XII).

Таким чином, злочини проти релігії та церкви були важливим видом злочинів у ВКЛ, який становив значну суспільну небезпеку. Відповідні кримінальні справи (залежно від об'єкту посягання) розглядалися церковними та світськими судами. Це відповідало тенденціям розвитку кримінального права Середньовічної Європи.

Висновки до розділу 4

Підсумовуючи положення даного розділу, можна констатувати наявність диференційованого підходу у чинному на українських землях кримінальному праві ВКЛ щодо класифікації злочинів, а також кримінальної відповідальності за їх вчинення. Класифікація злочинних діянь відбувалась за об'єктом посягання,

тобто за суспільними відносинами, яким ці діяння загрожували. Встановлено, що основними об'єктами, до яких відбувалась прив'язка конкретного виду злочину, були суспільні відносини, які забезпечували інтереси держави, церкви та особи.

Злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства у ВКЛ вважалися особливо тяжкими, що посягали на порядок функціонування адміністративного апарату, організацію самоврядування, здійснення судочинства, військового обов'язок, а відтак – на обороноздатність держави. Значним рівнем суспільної небезпеки наділялися злочини проти релігії та церкви, а основним регулятором кримінальної відповідальності за них були канонічно-правові джерела. На інтереси особи посягали злочини проти її життя, здоров'я, честі, які адекватно каралися державою. Кримінально-правова кваліфікація вбивств, як правило, залежала від особи потерпілого та інших обставин їх вчинення. Кримінальне право ВКЛ диференціювало корисливі злочини, основними видами яких були крадіжка, грабїж, розбій і наїзд.

Можна також стверджувати про відносно слабкий розвиток кримінально-правової кваліфікації як компетентної діяльності держави. Про це говорять судові рішення, в яких при вчиненні винним кількох суміжних злочинних діянь, суд часто не давав конкретної кваліфікаційної формули, а визначав покарання з огляду на шкоду, заподіяну злочином. Ще важче було проводити кримінально-правову кваліфікацію діянь за умов відсутності єдиного джерела кримінального права, адже не всі склади злочинів містились у Статутах ВКЛ, але й в інших джерелах також.

Отож, розвиток кримінального права на українських землях в складі ВКЛ в частині визначення окремих видів і складів злочинів, їх класифікації та кваліфікації відбувався під впливом давньоруського, польського та канонічного права. Безумовним позитивом цього процесу була диференціація значної кількості складів злочинів, виокремлення кваліфікованих ознак і привілейованих складів, що засвідчило перехід вітчизняного кримінального права на новий рівень розвитку.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено історико-правове узагальнення і нове вирішення науково-теоретичного завдання, що виявляється у поглибленні історико-правових знань про генезу українського кримінального права литовсько-руського періоду, проблеми його застосування та класифікації протиправних діянь у XIV – XVI ст., а також фактори впливу на еволюцію кримінально-правових норм та інститутів. Історико-правове дослідження дало змогу дійти низки загальних висновків:

1. Джерела кримінального права ВКЛ не мали системного характеру та визначали кримінальну відповідальність у різних за призначенням і юридичною силою нормативно-правових актах, однак поступово зазнавали процесу кодифікації. Цей процес тривав століттями та складався із наступних стадій, яким притаманні відповідні нормативно-правові акти: земські привілеї, Судебник 1468 р., Статути ВКЛ. Внаслідок наведених правових змін відбувався розвиток юридичної техніки та вдосконалення кримінально-правових інститутів.

Слід зазначити, що кримінально-правові норми на українських землях в складі ВКЛ зазнали поступової систематизації та в значній мірі конкретизувались нормами українського звичаєвого права. Підхід державної влади щодо кримінальної відповідальності різних категорій населення також не був уніфікованим. Відтак відбувалась диференціація кримінальної відповідальності не тільки в статтях законодавчих актів, але й у системі джерел кримінального права. Тому були як загальнодержавні джерела кримінального права (Судебник 1468 р, Статути 1529, 1566 рр. тощо), так і ті, що регулювали кримінальну відповідальність окремих груп населення (міщан, вірмен, євреїв та ін.).

2. В українських містах значне застосування отримало магдебурзьке право, в тому числі і в частині правового регулювання кримінальної відповідальності. Чинні на території ВКЛ джерела магдебурзького права формували на українських землях центральноєвропейську модель протидії злочинності. Вірменська та

єврейська національні громади ВКЛ мали особливості кримінальної відповідальності порівняно із загальнодержавними нормами кримінального права. Притаманна вірменським джерелам кримінального права жорстка модель протидії злочинності виражалась у суворості покарань, а у правовому регулюванні кримінальної відповідальності євреїв ВКЛ проявлялися деякі ознаки дискримінації за релігійною ознакою.

3. На підставі архівних справ Луцького, Володимирського, Вінницького та інших гродських судів у дослідженні доведено, що реалізація кримінально-правових норм відбувалася на українських землях значно гуманніше, ніж цього вимагали законодавчі приписи ВКЛ. Про це свідчить мала кількість випадків щодо застосування кваліфікованої смертної кари, тілесних покарань (в тому числі відсутність вироків про відрізання носа злочинцеві), а також поширеність виправдовувальних вироків і штрафів.

Попри запозичену із західноєвропейських і візантійських правових джерел суворість покарань у Статутах ВКЛ її поширення не відбулось на українських землях, оскільки це суперечило гуманістичній ментальності українців. Крім того, кримінально-правову репресію послаблювала звичаєво-правова традиція українського народу, в якій містилась низка юридичних механізмів пом'якшення покарання та звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, примирення винного та потерпілого, компенсація заподіяної шкоди тощо).

4. Злочином за правом ВКЛ вважалася протиправна, винна дія чи бездіяльність суб'єкта злочину, яка посягала на інтереси держави, особи або церкви та підлягала покаранню. Уже в цей час поняття злочину почало відокремлюватися від інших правопорушень за критерієм небезпеки для суспільства, а також вини. Це доводять відповідні норми Статутів ВКЛ, які передбачали майнову компенсацію за цивільні правопорушення та обтяжливі (майнові чи особисті) покарання за вчинення злочинів. Як і в римському праві, основними способами вчинення злочину було насильство чи обман.

Обґрунтовано, що галузь кримінального права ВКЛ перебувала на високому як для тогочасної Європи рівні розвитку, про що свідчать норми про вік, з якого наставала кримінальна відповідальність, критерії осудності особи, обставини, що обтяжували і пом'якшували покарання, юридичні механізми звільнення від покарання та його заміни тощо. У понятті злочину, що лежало в основі кримінального права ВКЛ спостерігаємо поєднання захисту публічних і приватних інтересів, баланс суспільної небезпеки злочину та його наслідків.

До основних принципів кримінального права на українських землях у складі ВКЛ необхідно віднести: принцип рівноправності представників одного суспільного стану; індивідуалізації кримінальної відповідальності (члени сім'ї злочинця несли відповідальність тільки, якщо знали про відповідні злочини); законодавчого визначення злочину (принцип почав діяти від часу прийняття Статуту 1529 р.); повноти кримінальної відповідальності та компенсації заподіяної злочинцем шкоди; суб'єктної осудності (допускалася можливість неосудності особи через психічне захворювання); більшої караності групового злочину; поєднання презумпції невинуватості з елементами презумпції винуватості.

5. Важливою ознакою злочину була караність діяння, а розроблена владою ВКЛ складна система покарань дає підстави говорити про те, що основною метою кримінальної відповідальності на українських землях XIV – XVI ст. була саме кара (покарання злочинця), хоча поступово її доповнювали й інші завдання – превенція, виправлення засудженого, відновлення прав потерпілого та ін. Основу системи покарань становили запозичені із давньоруських юридичних джерел майнові покарання, до яких додалися фізичні, особисті немайнові та інші покарання, запозичені з інших європейських держав і зумовлені потребами публічного управління.

Хоча кримінальне право ВКЛ передбачало широкий спектр покарань (у т. ч. кваліфіковані види смертної кари), це не створювало надміру жорсткої позиції держави у суспільних справах, а давало можливість судді при застосуванні

кримінально-правових норм обрати саме те покарання, яке найбільш адекватно відповідало вчиненим діям. Зумовлена західноєвропейським впливом суворість покарань, передбачених Статутами ВКЛ, зрівнювалась породженими давньоруською правовою спадщиною інститутами звільнення від кримінальної відповідальності та заміни покарання. Це дозволяє говорити про вдале поєднання жорсткого європейського та ліберального руського підходів до кримінальної відповідальності у ВКЛ.

6. Розвиток кримінального права на українських землях в складі ВКЛ, в частині визначення окремих видів і складів злочинів, відбувався під впливом давньоруського, польського та канонічного права. Безумовним позитивом цього процесу була диференціація кримінальної відповідальності, оформлення значної кількості складів злочинів, виокремлення кваліфікованих ознак і привілейованих складів, що засвідчило перехід тогочасного українського кримінального права на новий рівень розвитку.

Тогочасному етапу правового розвитку характерний низький рівень кримінально-правової кваліфікації як діяльності компетентних органів держави. Вона не містила чітких правил розмежування складів злочинів, що можна пояснити не тільки раннім етапом розвитку кримінального права, але й тим, що злочинні діяння визначались у різних джерелах права. У разі сукупності злочинів суд керувався загальним обсягом заподіяної шкоди, однак присуджував покарання за кожен вчинений злочин окремо, що приводило до надмірно великого обсягу кари, якої зазнавав злочинець у випадку вчинення кількох злочинів.

7. Класифікація злочинних діянь в основному відбувалась за об'єктом посягання, тобто за суспільними відносинами, яким ці діяння загрожували. Встановлено, що основними об'єктами, до яких відбувалась прив'язка конкретного виду злочину, були суспільні відносини, які забезпечували інтереси держави, церкви та особи. Ознаки насильства чи посягання на власність

спостерігаються більшою або меншою мірою у кожному з названих видів злочинів.

Злочини проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства мали у кримінальному праві ВКЛ розгалужену систему, відзначались своїм суб'єктним складом (у них здебільшого суб'єкти злочину були спеціальними, рідше – загальними), а також суворістю покарань, передбачених за їх вчинення. Суворими були й покарання за злочини проти особи, власності та церкви. Істотним позитивом кримінально-правових інститутів за Статутами ВКЛ було також те, що вже на цьому етапі відбулось розмежування основних форм розкрадання – крадіжки, грабежу та розбою. Злочини проти релігії та відповідальність за них здебільшого визначались збірниками канонічного права, а у світських джерелах – тільки окремі аспекти цього кримінально-правового інституту.

8. З огляду на розглянутий досвід еволюції кримінального права литовсько-руського періоду вважаємо доцільним і актуальним запропонувати розширення майнових та процесуальних гарантій прав потерпілих від злочину (в тому числі шляхом створення Державного фонду допомоги потерпілим від злочину), а також вдосконалення існуючих механізмів пом'якшення та звільнення від кримінальної відповідальності. Такі заходи дозволять гуманізувати існуючий стан правового регулювання кримінальної відповідальності в Україні та наблизити його до європейських стандартів. Також було б варто внести до системи покарань, передбаченої Кримінальним кодексом України, ще один вид покарання – штраф на користь потерпілого, який слід застосовувати до злочинця на підставі вироку суду у випадку заподіяння злочином потерпілому або особам, які перебували у нього на утриманні, моральної, фізичної або матеріальної шкоди.

Водночас слід зауважити, що переважання в кримінальному праві майнових покарань довело свою неефективність протягом досліджуваного періоду, створюючи тим самим більш сприятливі умови для вчинення злочинів особами, які мали краще матеріальне забезпечення та вищий соціальний статус. Відтак

сучасна Українська держава повинна забезпечити оптимальний баланс серед видів покарань, їхню невідворотність і гарантувати недопустимість привілеїв у сфері кримінальної відповідальності за соціальними чи іншими ознаками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані джерела архівних фондів

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

1. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 4 Актова книга 1 січня – 30 грудня 1562 р., 202 арк.
2. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 5. Актова книга 1 січня – 20 грудня 1563 р., 245 арк.
3. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 6. Актова книга 10 січня – 23 грудня 1564 р., 302 арк.
4. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 7 Актова книга 3 січня – 30 грудня 1565 р., 451 арк.
5. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 8 Актова книга 10 січня – 29 грудня 1566 р., 509 арк.
6. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 9 Актова книга 3 січня – 30 грудня 1567 р., 517 арк.
7. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 10. Актова книга січень – 30 грудня 1568 р., 431 арк.
8. Ф. 25 Луцький гродський суд
оп. 1
Спр. 11. Актова книга 1 січня – грудень 1569 р., 624 арк.
9. Ф. 25 Луцький гродський суд

оп. 1

Спр. 12. Актова книга 1 січня – 26 грудня 1570 р., 592 арк.

10.Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 1. Актова книга 2 квітня – 30 серпня 1566 р., 130 арк.

11.Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 2. Актова книга 23 січня – 31 грудня 1567 р., 222 арк.

12.Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 3. Актова книга 2 січня – 29 грудня 1568 р., 191 арк.

13. Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 4. Актова книга 1 січня – 23 грудня 1569 р., 310 арк.

14. Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 18. Актова книга 19 січня – 15 вересня 1585 р., 643 арк.

15.Ф. 28 Володимирський гродський суд

оп. 1

Спр. 21. Актова книга 1 січня – 10 грудня 1588 р., 1002 арк.

16.Ф. 44 Вінницький гродський суд

оп. 1

Спр. 1. Актова книга 1543–1565 рр., 909 арк.

II. Нормативно-правові матеріали

17.Акты Литовско-Русского государства / [изд. М. Довнар-Запольским]. – Вып. – М., 1899. – 298 с.

18.Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., Т. 2. (1506–1544). – № 174.

19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России : в 15 т. / Археографическая комиссия. – СПб, 1863. – Т. 1: 1361–1598. – 301 с.
20. Армянский судебник Мхитара Гоша / пер. с древнеармян. А.А. Паповяна. – Ереван, 1954. – 270 с.
21. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870. – Т. 7. – С. 39–41.
22. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1876. – Т. 1. – Ч. 5. – 298 с.
23. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1876. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII вв. – К., 1876. – 614 с.
24. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI вв. – К., 1893. – 426 с.
25. Бойчук М.К. Актова книга Житомирського Міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588) / М.К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1964. – 191 с.
26. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные / под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К. : Ун-тская типография, 1868. – 201 с.
27. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. : сб. матер. / [подгот. И.И. Яковкин]. – Л. : Гос.соц-экон. изд-во, 1936. – 152 с.
28. Каролина 1532 г. [Электронный ресурс] / пер. С. Я. Булатова. – Режим доступа: akademos.ru/igpzs/hrestomatia/Karolina_1532.doc.

29. Кременецький земський суд: описи актових книг XVI – XVII ст. Вип. 1. / укладачі Попова Л. А., Хомутецька Є. С., Чунтулова В. Д. – К., 1959. – 256 с.
30. Правда Русская. Т. 2 : Комментарии / под ред. Б. Д. Грекова. – М. ; Ленинград, 1947. – 862 с.
31. Привілеї міста Львова XIV – XVIII ст. : зб. докум. / упоряд. М. Капраль. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1998. – Т. 1. – 640 с.
32. Привілеї національних громад міста Львова XIV – XVIII ст. : зб. докум. / упоряд. М. Капраль. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Т. 2. – 576 с.
33. Саксонское зеркало: пам'ятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
34. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. – 464 с.
35. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2003. – 560 с.
36. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2004. – 568 с.
37. Судебник 1550 г. (перевод В. Б. Цыганова) [Электронный ресурс]. – Режим доступа – [ipsub.udsu.ru>download/kafedra...sudebnik1550.doc](http://ipsub.udsu.ru/download/kafedra...sudebnik1550.doc).
38. Торгівля на Україні XIV – серед. XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина / [упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко]. – К. : Наук. думка. – 1990. – 408 с.
39. Ясинский М.Н. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства Литовско-Русского государства. Акты о копных и панских судах М.Н. Ясинский. – К., 1897. – Т. 1. – 703 с.
40. Archiwum XX. Sanguszkow w Slawucie / red. Radziminski. – Kraków : Z drukarni zaklady narodowego im. Osslinskiх pod zarzadem Karola Jasinskiego, 1910. – Т. 6. – 389 s.

41. Lietuvos Metrika (1522–1529) / parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. – Vilnius : Žara, 2001. – 856 p.
42. Lietuvos Metrika (1528–1538) / parengė A. Dubonis. – Vilnius : Žara, 2002. – 448 p.
43. Lietuvos Metrika (1528–1547) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 1995. – 338 p.
44. Lietuvos Metrika (1542). / spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2001. – 120 p.
45. Lietuvos Metrika (1566–1572) / parengė D. Baronas, L. Jovaiša. – Vilnius : Žara, 1999. – 116 p.
46. Lietuvos Metrika (1569–1571) / parengė L. Anužytė, A. Baliulis. – Vilnius : Žara, 2001. – 156 p.
47. Литовська метрика. – Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К.: НТШ, 2005. – 599 с.
48. Prawa, konstytucje i przywileje Krolewstwa Polskiego i Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. – Warszawa, 1737. – T. IV. – 258 s.

III. Спеціальна література

49. Анашкин Г. З. Смертная казнь по армянскому судебнику Мхитара Гоша / Г. З. Анашкин // Правоведение. – 1970. – № 4. – С. 114–116.
50. Андрюлис В. И. Некоторые процессуальные особенности судебной защиты феодально движимого имущества по Литовскому статуту 1529 года / В. И. Андрюлис // Первый Литовский Статут (матер. республик. науч. конф. и посвященной 450-летию Первого Статута). – Вильнюс, 1982. – С. 55–58.
51. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. (Вступ. статья к I т. III части Архива ЮЗР) / В. Антонович – К., 1863. – СХХ с.
52. Асмус В. Ф. Диалектика Канта / В. Ф. Асмус – 2-е изд. – М., 1930. – 170 с.

53. Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения / Ю. Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в 16 в. – М., 1976. – С. 74.
54. Бедрій М. М. Рішення українських копних судів: порядок прийняття, зміст, оскарження та виконання (XIV – XVIII ст.) / М. М. Бедрій // Держава і право. – Вип. 43. – К., 2009. – С. 173–179.
55. Бедрій М. Усталені юридичні формулювання в українському копному судочинстві (XIV – XVIII ст.) / М. Бедрій // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 57–61.
56. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження / М. Бедрій. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.
57. Бенешевич В. Н. Девне-Славянская Кормчая. XIV титулов без толкования / В. Н. Бенешевич. – Т. 1. – СПб, 1906. – 464 с.
58. Бершадский С. Документы и регесты к истории литовских евреев : у 2 т. / С. Бершадский. – СПб., 1882. – Т. 1 (1388–1550) ; Т. 2. – (1550–1569). – 640 с.
59. Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.) / С. Бершадский. – СПб., 1883. – 517 с.
60. Бершадский С. А. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI века / С. А. Бершадский – К., 1888. – 157 с.
61. Блануца А. В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. / А. В. Блануца // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Істор. науки.– Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 18. – С. 76–77.
62. Бобровский П. О. Преступления против чести по русским законам до начала XVIII в. / П.О. Бобровский – СПб. : Тип. Правит. сената, 1889. – 153 с.

63. Богомаз Г. Історія розвитку законодавства про потерпілих / Г. Богомаз, О. Вовк, О. Кучинська // Право України. – 1997. – №7. – С. 66 – 67.
64. Бойко І. Застосування Судебника М. Гоша на західноукраїнських землях / І. Бойко // Право України. – 2001. – № 12. – С. 140 – 141.
65. Бойко І. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша / І. Бойко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2002. – Вип. 37. – С. 156 – 161.
66. Бойко І. Правове становище вірменської громади Кам'янця-Подільського / І. Бойко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 142–145.
67. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 408 с.
68. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349 – 1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 628 с.
69. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського королівства (1387 – 1569 рр.) / І. Й. Бойко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 344 с.
70. Бондарук Т. І. Концепція західноруського права та її вплив на розвиток української історико-правової науки : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т. І. Бондарук– К., 1995. – 19 с.
71. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники / відп. ред. І. Б. Усенко / Т. І. Бондаренко. – К. : Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2000. – 160 с.
72. Борисенок С. Г. Звичаєве право Литовсько-руської держави. Загальна характеристика / С. Г. Борисенок // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. – Вип. 3. – К., 1928. – С. 63–67.
73. Валиконите И. М. Двойной выкуп за женщину в Великом княжестве Литовском в пер. пол. XVI в. / И. М. Валиконите // Науч. доклады. Высшие

- учеб. заведения Литовской ССР. Сер. Истор. – Т. XVII (2). – Вильнюс, 1977. – С. 51 – 63.
- 74.** Валиконите И. М. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV – пер. пол. XVI в.) и его отражение в Первом Литовском Статуте : автореф. дис. на соиск. канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / И. М. Валиконите. – Вильнюс, 1978. – 26 с.
- 75.** Василенко М. П. Литовско-русское государство / Микола Василенко // Микола Василенко. Вибрані твори : у 3 т. Т. 2. Юридичні праці / упор. : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, А. Ю. Іванова, Є. В. Ромінський. – К. : Юрид. думка, 2006. – С. 33 – 47.
- 76.** Василенко Н. Литовско-Русское государство / Н. Василенко // Энци. словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1896. – Т. XVII. – С. 818 – 827.
- 77.** Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого литовського статуту / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 189 – 190.
- 78.** Ващук Д. Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – пер. третини XX століття / Д. Ващук // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 423 – 438.
- 79.** Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга пол. XV – поч. XVI ст.) / Д. Ващук // Укр. істор. журнал. – 2004. – №1. – С. 91 – 99.
- 80.** Ващук Д. П. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій пол. XV – в першій третині XVI ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія» / Д. П. Ващук – К., 2005. – 18 с.
- 81.** Вишнеускі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыялах / А. Вишнеускі, Я. Юхо. – Мн., 2003. – 311 с.

82. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от пол. XIII до пол. XV века / М. Владимирский-Буданов // Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII – Т. I. – С. I–II, 1–85.
83. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Типография В.И. Завадского, 1889. – 115 с.
84. Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Directmedia, 1891. – 214 с.
85. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права по лекціям. История русского государственного права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1886. – Вып. I. – 800 с.
86. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права : в 2 т. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Изд-во Н.Я. Оглоблина, 1901. – 674 с.
87. Вовк О. Формування системи литовсько-руського права другої пол. XV – поч. XVI ст. / О. Вовк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9 (83). – С. 118 – 119.
88. Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1980. – 292 с.
89. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1991 – 1995.
90. Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Львів : ЛДУВС, «Край», 2008. – 468 с.
91. Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. / А. Гурбик // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110 – 116.
92. Гуменюк Г. П. «Саксонське зерцало» та його вплив на розвиток джерел права держав Центральної та Східної Європи (XIII – XVIII ст.) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». – Львів, 2011. – 16 с.

93. Гусарев С. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) / С. Гусарев, О. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.
94. Гуслистий К. Нариси з історії України / К. Гуслистий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1941. – 187 с.
95. Данилович И. Взгляд на литовское законодательство и Литовские Статуты / И. Данилович // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – М., 1841. – Т. I. – С. 1 – 46.
96. Демкова М. Вірменський Статут 1519 р.: зміст, структура і джерела / М. Демкова // Вісник Львів. ун-ту. Сер. юрид. – 2002. – Вип. 37. – С. 104–110.
97. Демкова М.С. Самоврядування вірменської громади у місті Львові (XIV–XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М.С. Демкова. – Львів, 2005. – 19 с.
98. Демченко Г. Наказаніє по Литовскому статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566, 1588 гг.) / Г. Демченко – К., 1894. – 273 с.
99. Денисов С. Ф. Історія розвитку законодавства щодо відповідальності за злочини проти громадської моралі (X – XVIII ст.) / С. Ф. Денисов // Україна ХХ ст.: іст. та право : зб. наук. праць. – 1998. – № 1. – С. 15 – 26.
100. Довнар Т. И. Уголовное право феодальной Беларуси (XV–XVI вв.) : [учеб. пособ]. / Т. И. Довнар, В. А. Шелкопляс. – Мн. : Акад. МВД РБ, 1995. – 96 с.
101. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовскаго при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – К.: Типография ун-та св. Владимира, 1901. – Т. I. – 214 с.
102. Довнар-Запольский М. В. Основы государственности Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Гродна : Изд-во Мин-ва белорусских дел, 1919. – 16 с.
103. Документы Московского архива Министерства юстиции / сост. М. В. Довнар-Запольский. – Т. 1. – М., 1897. – 596 с.

- 104.** Доунар Т. Фарміраванне права Вялікага княства Літоўскага (XV–XVI ст.) / Т. Доунар // БГЧ. – 1996. – №4. – С. 27.
- 105.** Доўнар Т. І. Довад зупольны / Т. І. Доўнар, А. У. Марыскін // Статут 1588. – С. 480 – 481.
- 106.** Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI старагоддзях / Т. І. Доўнар. – Мн. : Прометей, 2000. – 224 с.
- 107.** Спур М. В. Еволюція інстытуту пакарання на украінських землях Вялікага князівства Літоўскага : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. В. Спур. – Одеса, 2012. – 233 с.
- 108.** Сфремова Н. Розробка Судебніка Казимира IV та яго джерельна база / Н. Сфремова // Актуальні праблемы політыкі : зб. наук. праць. – Одеса, 2005. – С. 43 – 46.
- 109.** Жук В. В. Литовские Статуты как памятники украинского законодательства / В. В. Жук // Становлення правовай державы в Украіні: праблемы та шляхи вдасконалення правоваго рэгулявання. – 2001. – Вып. 4. – С. 4 – 8.
- 110.** Захарченко П. П. Історія державы і права Украіны : падручнік / П. П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.
- 111.** Зайчук О. В. Теорія державы і права / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
- 112.** Заруба В. М. Держава і право Київскай та Галіцка-Волінскай Русі (кінець VIII ст. – пачаток XIV ст.) / В. М. Заруба. – К. : Істина, 2007. – 128 с.
- 113.** Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. В. Зотов. – СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1892. – 379 с.
- 114.** Иванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой : дис. ... д-ра / Н. Д. Иванишев. – К., 1840. – 120 с.

- 115.** Иванишев Н. Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Н. Д. Иванишев // Сочинения. – К., 1876. – С. 371 – 413.
- 116.** Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / [за ред. проф. Б.Й. Тищика]. – Львів : Світ, 2006. – 376 с.
- 117.** Історія українського права / за ред. І. А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.
- 118.** Каляда В. Прававая рэгламентацыя ваенных злачынстваў на Беларусі у XIV – першай палове XVI старогоддзя / В. Каляда // Юстыцыя Беларусі. – 2007. – №6. – С. 72–73.
- 119.** Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права / А. Ф. Кистяковский. – К. : Ун-тская типография, 1875. – 438 с.
- 120.** Кистяковский Ф. Исследование о смертной казни / А. Ф. Кистяковский. – К. : Въ Ун-тской типографіи, 1876. – 281 с.
- 121.** Ківалов С. Короткий коментар загальної спрямованості норм Статуту 1529 р. : у 3 т. Т.І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / С. Ківалов, П. Музиченко ; за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. – 469 с.
- 122.** Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. Передмова. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / С. Ківалов, П. Музиченко ; за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. ; передм. А. Паньков.– Одеса : Юрид. літ-ра, 2003. – 341 с.
- 123.** Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С.Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – 20 с.

- 124.** Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.
- 125.** Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
- 126.** Кобилецький М. М. Поширення магдебурзького права на українських землях Великого князівства Литовського / М. М. Кобилецький // Актуальні проблеми держави і права. – Випуск 49. – Одеса, 2009. – С. 50–51.
- 127.** Костенко Л. Право звичаїв / Л. Костенко // Юрид. журнал. – № 8. – 2006. – С. 91–95.
- 128.** Костомаров Н. И. Русские инородцы. Литовское племяи его отношениек русской истории / Н. И. Костомаров // Русское слово. – 1860. – №5.– С. 78. – (Из лекций русс. ист., читанных в Императорском С.-Петербур. ун-те в 1860 году).
- 129.** Косяченко М. І. Інститут покарання за магдебурзьким правом: трансформація на українських землях / М. І. Косяченко // Ольвійський форум – 2009: стратегії України в геополітичному просторі : Міжнар. наук.-практ. конф. 11–14 червня 2009 р. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 2. – С. 57–58.
- 130.** Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
- 131.** Кримінальний кодекс України. Практика судів України з кримінальних справ 2007–2008 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – № 3. – С. 5–210.
- 132.** Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовського 14 – нач. 17 вв.) / М. Кром // Mediaevalia ucraïnica: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III. – С. 76.

- 133.** Крумаленко М. В. Правове становище населення на українських землях у XIV–XVI ст.: детермінація релігійною політикою держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М. В. Крумаленко. – Одеса, 2007. – 19 с.
- 134.** Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі / С. Кудін // Право України. – 2000. – № 7. – С. 101 – 104.
- 135.** Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом / С. Кудін // Право України. – 2000. – №11. – С. 141 – 144.
- 136.** Кудін С. Поняття «поток і пограбування» у кримінальному праві України XI – першої половини XVII ст.: історично-правовий аналіз / С. Кудін // Право України. – 2003. – №6. – С. 132 – 135.
- 137.** Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – пер. пол. XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Кудін – К., 2001. – 19 с.
- 138.** Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / П. Кулаковський. – Острог ; Львів, 2002. – 304 с.
- 139.** Кульчицький В. С. Вірменський «Судебник» М. Гоша і його застосування у Львові / В. С. Кульчицький // Доповіді та повідом. Львів. ун-ту. – 1961. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 32 – 34.
- 140.** Кульчицький В. С. Історія держави і права України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Видав. дім «Ін Юре», 2007. – 624 с.
- 141.** Лабур О. В. До питання про соціальну поведінку жінки за нормами карного права литовських статутів / О. В. Лабур // Держава і право : зб. наук. пр. Спецвипуск. – К. : Ін-т держ. і права НАН Укр., 2003. – С. 421 – 424.

142. Лазарев В. В. Пробелы в праве / В. В. Лазарев. – Казань : Казан. ун-т, 1969. – 95 с.
143. Лазутка С. Привилегия – судебник 1388 года евреям ВКЛ Витаутаса / С. Лазутка // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии : сб. науч. тр. – СПб., 1993. – Вып. 1. – С. 54 – 59.
144. Лазутка С. Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 года / С. Лазутка, Е. Гудавичюс. – М. : Евр. ун-т, 1993. – 120 с.
145. Лазутка С. А. 1 Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского / Лазутка С. А. – Вильнюс, 1983. – 213 с.
146. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года. Т. I. Исследование / И. И. Лаппо. – Каунас, 1934. – Ч. 1. – 473 с.
147. Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.
148. Лащенко Р. Литовський Статут, яко пам'ятник українського права / Р. Лащенко, С. Борисенок // Наук. зб. Укр. Ун-ту в Празі. – Прага, 1923. – Т. 1. – С. 66–95.
149. Леонтович Ф. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев / Ф. Леонтович. – К., 1863. – 88 с.
150. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовський Статут / Ф. Леонтович // Университетские известия. – К., 1865. – № 2. – С. 1–25.
151. Леонтович Ф. И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Ф. И. Леонтович // ЖМНП. – 1910. – № 2. – С. 233–274 ; № 3. – С. 37–61.
152. Леонтович Ф. И. Источники русско-литовского права: общий обзор источников. Договоры. Земские и областные привилеи / Леонтович Ф. И. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр, 1894. – 71 с.
153. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства / Ф. И. Леонтович – СПб. : Тип. В. С. Балашева и Ко, 1894. – 399 с.

- 154.** Леонтович Ф. І. Русская Правда и Литовский Статут : у 6. т. Т. 2. Історія держави і права України / Ф. І. Леонтович // Антологія української юридичної думки / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Руська Правда, 2002. – С. 157–173.
- 155.** Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк : Булава, 1956. – 111 с. – (Передрук статей з «Америки»).
- 156.** Лукин В. 100 еврейских местечек Украины : ист. путеводитель. Вып. 1. Подолия / В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим ; Санкт-Петербург, 1998. – 320 с.
- 157.** Лукшайте И. Об обычае двойного выкупа за женщину по литовскому праву / И. Лукшайте // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 114–120.
- 158.** Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою) / Л. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
- 159.** Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства / Любавский М. К. – М., 1915. – 280 с.
- 160.** Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 1910. – 275 с.
- 161.** Любаўскі М. Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI стагоддзя / М. Любаўскі // Чатырохсотлецьце беларускага друку (1525–1925). – Мн., 1926.
- 162.** Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Х.В. Майкут. – Львів, 2009. – 218 с.
- 163.** Майнеке Ф. Возникновение историзма / Ф. Майнеке. – М.: РОССПЭН, 2004. – 479 с.
- 164.** Максимейко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута / Н. Максимейко // Ун-тские известия. – 1894. – 184 с.
- 165.** Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды / Н. Максимейко – Х. : Тип. и лит. М. Зильберг и с-вья, 1914. – Вып. 1– 217 с.

166. Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. / Н. А. Максимейко. – Х. : Тип. Дарре, 1902. – 263 с.
167. Малиновский И. Лекции по истории русского права. Вып. I. Введение. Литература. Источники. История государственного права / И. Малиновский. – Варшава, 1914. – 293 с.
168. Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И. А. Малиновский– К., 1894. – 227 с.
169. Малиновский О. О. Кровавая месть и смертные казни / О. О. Малиновский. – Томск : Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1908. – 537 с.
170. Марисюк К. Майнові покарання в Україні (911–2001 рр.). Питання кримінально-правової політики / Костянтин Марисюк. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2012. – 335 с.
171. Меркулова В. О. Історичні джерела кримінальної відповідальності жінок в Україні / В. О. Меркулова // Наук. вісник Нац. академії внутріш. справ України. – 2000. – № 3. – С. 282 – 287.
172. Меркулова В. О. Правові та психологічні проблеми відповідальності жінок-злочинниць : посібник / В. О. Меркулова. – К. : Нац. академія внутріш. справ України, 2001. – 108 с.
173. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К. : [б. в]., 1885. – 365 с.
174. Мошенець Д. М. Співвідношення необхідної оборони та крайньої необхідності / Д. М. Мошенець // Митна справа. – 2013. – Спец. вип.. – С. 56–57.
175. Музиченко П. П. Звичай як джерело права в українських землях у XIV–XVI ст. / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць Одеської держ. юрид. академії.– Одеса, 1997. – Вип. 4. – С. 77–82.
176. Музиченко П. П. Регулювання права власності та судовий захист майна в українських землях в першій половині XVI ст. / П. П. Музиченко //

- Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць Одеської держ. юрид. академії.– Одеса, 1997. – Вип. 4. – С. 76–81.
- 177.** Музиченко П. П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – поч. XVI ст. / П. П. Музиченко // Вісник Одеського ін-ту внутріш. справ. – 1998 р. – № 2. – С. 3–7.
- 178.** Нариси з історії та культури євреїв України / ред. Леонид Финберг, Владимир Любченко. – 2-е. вид. – К. : Дух и Литера, 2009. – 440 с.
- 179.** Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (4–6 груд. 2008 р., м. Рівне) / ред. кол.: І. Б. Усенко (гол.), Т. І. Боднарчук (відп. секр.), Д. М. Диновський, Л. О. Зайцев, В. Є. Кириченко, І. В. Музика, Є. В. Ромінський. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – 232 с.
- 180.** Окиншевич Л. Лекції по історії українського права. Ч. II. Литовсько-польська доба / Л. Окиншевич // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К. : Друк. Укр. Академії наук, 1926. – Вип. 2. – С. 276–277.
- 181.** Падох Я. Нарис історії українського карного права / Падох Я. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 128 с.
- 182.** Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. – К. : Юрид. думка, 2008. – 336 с.
- 183.** Патlachук О. В. Інститут злочину в праві українських земель Великого князівства Литовського XIV – першої половини XV ст. / О. В. Патlachук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки. – 2014. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 57–62.
- 184.** Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. – Вильнюс : Марги раштай, 2004. – 521 с.
- 185.** Пичета В. Введение в русскую историю / В. Пичета. – М. : Госиздат, 1922. – 205 с.

- 186.** Пичета В. И. Литовско-Русское государство / В. И. Пичета // РИОС. – М., 1910. – Т. II. – 540 с.
- 187.** Пичета В. История белорусского народа / В. Пичета. – Мн. : БГУ, 2003. – 184 с.
- 188.** Пичета В. История Литовского государства до Люблинской унии / Пичета В. – Вильно : Литва, 1921. – 132 с .
- 189.** Пичета В. Новейшая история Белоруссии в зарубежной историко-политической литературе / В. Пичета // ВНКПБ. – 1921. – № 1. – С. 29–32.
- 190.** Пичета В.И. Изучение Литовских Статутов в новейшей историко-юридической литературе (1918–1940 гг.) / В.И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – ИАН, 1946. – № 1. – С. 487–502.
- 191.** Пичета В. И. Институт холопства в Великом княжестве Литовском в XV–XVI вв. / В. И. Пичета // Исторические записки. – Т. 20. – М., 1946. – С. 38–65.
- 192.** Пичета В. И. Литовский Статут 1529 г. и его источники / В. И. Пичета // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / под. ред. К. И. Яблонскиса. – Мн. : АН БССР, 1960. – 253 с.
- 193.** Полацкая грамата 1511 г. / ред. И.А. Юхо // Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Мн., 1978. – С.28–34.
- 194.** Попов Г. Л. Луцкий трибунал 1578 р. / Г. Л. Попов // Праці Комісії для виучування західноруського та українського права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 32 – 58.
- 195.** Попович О. С. Правове регулювання відносин у вірменських громадах на українських землях за Судебником М. Гоша / О. С. Попович // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». – 2007. – Т. 20 (59). – №2. – С. 248–253.
- 196.** Попович О. С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV-XVIII ст.) / О. С. Попович. – Дрогобич : Коло, 2011. – 309 с.

197. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Усенка. – К. : Наук. думка, 2006. – 278 с.
198. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. – Х. : Лега, 2002. – 347 с.
199. Сеньків [Копик] Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти особи на українських землях у законодавстві Великого князівства Литовського / Ю. Сеньків // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 15 – 20.
200. Сеньків [Копик] Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення / Ю. Сеньків // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2008. – Вип. 46. – С. 59–64.
201. Сеньків [Копик] Ю. В. Поняття та види злочинів у праві Великого князівства Литовського / Ю. В. Сеньків // Часопис Київського ун-ту права. – 2008. – № 2008/4. – С. 77 – 82.
202. Сеньків [Копик] Ю. В. Регулювання кримінально-правових відносин у вірменських громадах на українських землях у складі Великого князівства Литовського / Ю. В. Сеньків // Вісник прокуратури. – 2009. – № 12 (102) 2009. – С. 99–107.
203. Сеньків [Копик] Ю. В. Регулювання кримінально-правових відносин у єврейських громадах на українських землях у складі Великого князівства Литовського / Ю. В. Сеньків // Держава і право : зб. наук. пр. – К, 2009. – Вип. 45. – С. 171– 177.
204. Сеньків [Копик] Ю. Уголовная ответственность в украинских городах Великого княжества Литовского по магдебургскому праву / Ю. Сеньків // *Leges et Vita*. – 2013. – №8. – С. 117–120.
205. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право / Н. Д. Сергеевский. – СПб., 1900. – 364 с.
206. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях : [зб. статей] / наук. ред. Ф. М. Шабульдо, упоряд. О. Д. Брайченко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2005. – 172 с.

- 207.** Скуратівський А. Правова культура українського суспільства: витoki, становлення та основні етапи розвитку / А. Скуратівський // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – №3. – С. 297–298.
- 208.** Смирнов М. Спор между Литвой и Польшей о правах на Волинь и Подолию / М. Смирнов // Торжественный акт Ришельевского лицея по случаю окончания 1862–1863 академического года. – Одесса, 1863. – С. 3–71.
- 209.** Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса : Інтерпринт, 2010. – 210 с.
- 210.** Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 1–6 / С. М. Соловьев. – М. : Голос, 1988–1989.
- 211.** Старостина И. К вопросу об эволюции права Великого княжества Литовского в конце XV – начале XVI века (на примере сопоставления Судебника Казимира 1468 г. и I Литовского Статута) / И. Старостина // Первый Литовский Статут 1529 года. Материалы республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С.128–134.
- 212.** Старостина И. П. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского / И. П. Старостина // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976. – С. 25–31.
- 213.** Старостина И. П. Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовных преступлениях / И. П. Старостина // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 252–260.
- 214.** Старостина И. П. Судебный иммунитет в законах Казимира 1468 г. / И. П. Старостина // Общество и государство в феодальной России. – М., 1975. – С. 262 – 266.
- 215.** Суд і судочинство на українських землях у XIV–XVI ст. / за заг. ред. П. Музиченка. – Одеса : Астропринт, 2000. – 180 с.

- 216.** Сурилов А. В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского / А. В. Сурилов. – Кишинев, 1961. – 22 с.
- 217.** Сырых В. М. История и методология юридической науки / В. М. Сырых. – М.: Норма, 2013. – С. 375–376.
- 218.** Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права / Н. С. Таганцев. – СПб., 1874. – Кн. 1. – 284 с.
- 219.** Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву / Н. С. Таганцев. – СПб., 1888. – 974 с.
- 220.** Таганцев Н. С. Русское уголовное право : лекции : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.
- 221.** Тальберг Д. Г. Насильственное похищение имущества по русскому праву / Д. Г. Тальберг. – СПб., 1880. – 200 с.
- 222.** Терлюк І. Огляд історії кримінального права України / І. Терлюк. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 97 с.
- 223.** Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Терлюк. – К. : Атіка, 2006. – 400 с.
- 224.** Тищик Б. Й. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко. – Івано-Франківськ, 1996. – 34 с.
- 225.** Ткач А. Нариси з історії держави і права УРСР / А. Ткач. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1961. – 75 с.
- 226.** Томашівський С. Українська історія. Нарис. Т. I. Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Львів, 1919. – 154 с.
- 227.** Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.
- 228.** Уголовное право БССР / под ред. И.И. Горелика. – Мн. : Вышэйшая шк., 1978. – 334 с.
- 229.** Україна: литовська доба 1320–1569 / [О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович та ін]. – К. : Балтія-Друк. 2008. – 176 с.

- 230.** Усенко І. Звичай правовий / І. Усенко // Юрид. енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 568.
- 231.** Усенко І. Б. Магдебурзьке право / І. Усенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. – Т. 3. – К. : Укр. енциклопедія, 2004.
- 232.** Цветкова Ю. В. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції / Юлія Цветкова // Про українське право : часопис кафедри теорії та історії держави і права / І. Безклубий, Н. Вангородська, О. Верник, О. Вовк, О. Ковальчук, О. Костенко, В. Котюк, В. Самохвалов, Ю. Цветкова ; за ред. І. Безклубого. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 144–163.
- 233.** Цивільне право України : у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 864 с.
- 234.** Чарнецкій Ф. Історія Литовскаго Статута, съ объясненіем особенностей трех его редакцій и съ предварительнымъ обзорніемъ законодательныхъ памятниковъ, дѣйствовавшихъ в западной Россіи, до изданія Статута / Ф. Чарнецкій // Университетскія извѣстія. – 1866. – № 9. – С. 1–46.
- 235.** Чебышев-Дмитриев Д. Ф. О преступномъ действии по русскому допетровскому праву / Д. Ф. Чебышев-Дмитриев. – СПб., 1862. – 1089 с.
- 236.** Черкаський І. Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / І. Ю. Черкаський. – К. : Укр. Акад. Наук, 1928. – 714 с.
- 237.** Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. / М. Чубатий // Записки НТШ. – 1924. – С. Т. СXXXIV–СXXXV. – 1924. – С. 19–65 ; Т. СXLIV–СXLV. – 1926. – С. 1–108.
- 238.** Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен ; Київ, 1994. – 224 с.
- 239.** Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987. – 181 с.

240. Шаломєєв Є. В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X–XVII ст.) / Є. В. Шаломєєв // Держава і право : [зб. наук. пр].. – К. : Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького, 2002. – Вип. 16. – С. 60–65.
241. Шевченко О. О. Види злочинів в українському і російському кримінальному праві XVII століття / О. О. Шевченко // Про українське право. – К., 2008. – Ч. III.– С. 185–196.
242. Шчарбакоў В. К. Нарыс гісторыі Беларусі / В. К. Шчарбакоў. – Мн., 1934. – Ч. I. – 240 с.
243. Юргініс Ю. М. Литовский Статут – памятник истории права и культуры Великого Княжества Литовського / Ю. М. Юргинис // Первій Литовский Статут 1529 года : матеріалі республіканской науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 16 – 19.
244. Юхо И. А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / И. А. Юхо. – Мн., 1991. – 132 с.
245. Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И. А. Юхо – Мн. : Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1978. – 144 с.
246. Юхо Я. Канцэпцыі фарміравання Вялікага княства Літоўскага / Я. Юхо // БГЧ. – 2003. – № 9. – С. 10–12.
247. Юхо Я. А. Кароткі нарыс гысторыі дзяржавы і права Беларусі / Я. А. Юхо. – Мн., 1992. – 270 с.
248. Якімець Т. Розвиток інституту крайньої необхідності в українському кримінальному праві / Т. Якімець // Право України. – 2007. – №9. – С. 114 – 115.
249. Яковенко Н. У 16 столітті ми жили в правовій державі / Н. Яковенко // Старожитності. – 1991. – Ч. 1. – С. 10.
250. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до сер. XVII ст. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – К., 2008. – 472 с.
251. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. М. Яковенко – К. : Генеза, 1997. – 380 с.

- 252.** Яковлів А. Впливи старочеського права на право України Литовської доби XV–XVI в. / Андрій Яковлів. – Прага, 1929. – 143 с.
- 253.** Яковлів А. Історія джерел українського права. Литовсько-руська доба / А. Яковлів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – Т. 1. – 634 с.
- 254.** Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів. – Прага, 1930. – 24 с.
- 255.** Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского / И. Якубовский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – № 4. – С. 253–255.
- 256.** Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства / М. Н. Ясинский. – К. : Ун-тская типография, 1899. – 214 с.
- 257.** Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.
- 258.** Balzer O. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519 / O. Balzer. – Lwow, 1910. – 451 s.
- 259.** Bardach J. Studia z ustroju i prawa W. K. Litewskiego XIV–XVII w. / J. Bardach. – Bialystok, 1970. – 388 s.
- 260.** Bielski M. Kronika Marcina Bielskiego / Marcin Bielski ; [wyd. K.J. Turowski]. – Sanok, 1856. – Т. I–II. – 1507 s.
- 261.** Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy roku 1529 wydanym / T. Czacki. – Warszawa, 1800. – Т. 1. – 232 s.
- 262.** Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy roku 1529 wydanym / T. Czacki. – Warszawa, 1801. – Т. 2. – 204 s.
- 263.** Czacki T. Rozprawa o Zydach i Karaimach / T. Czacki. – Wilno, 1807. – 263 s.
- 264.** Danilowicz I. Statut Kazimierza Jagiellonczyka / I. Danilowicz. – Wilna : nakładem i drukiem A. Marcinowskiego, 1826. – 78 s.

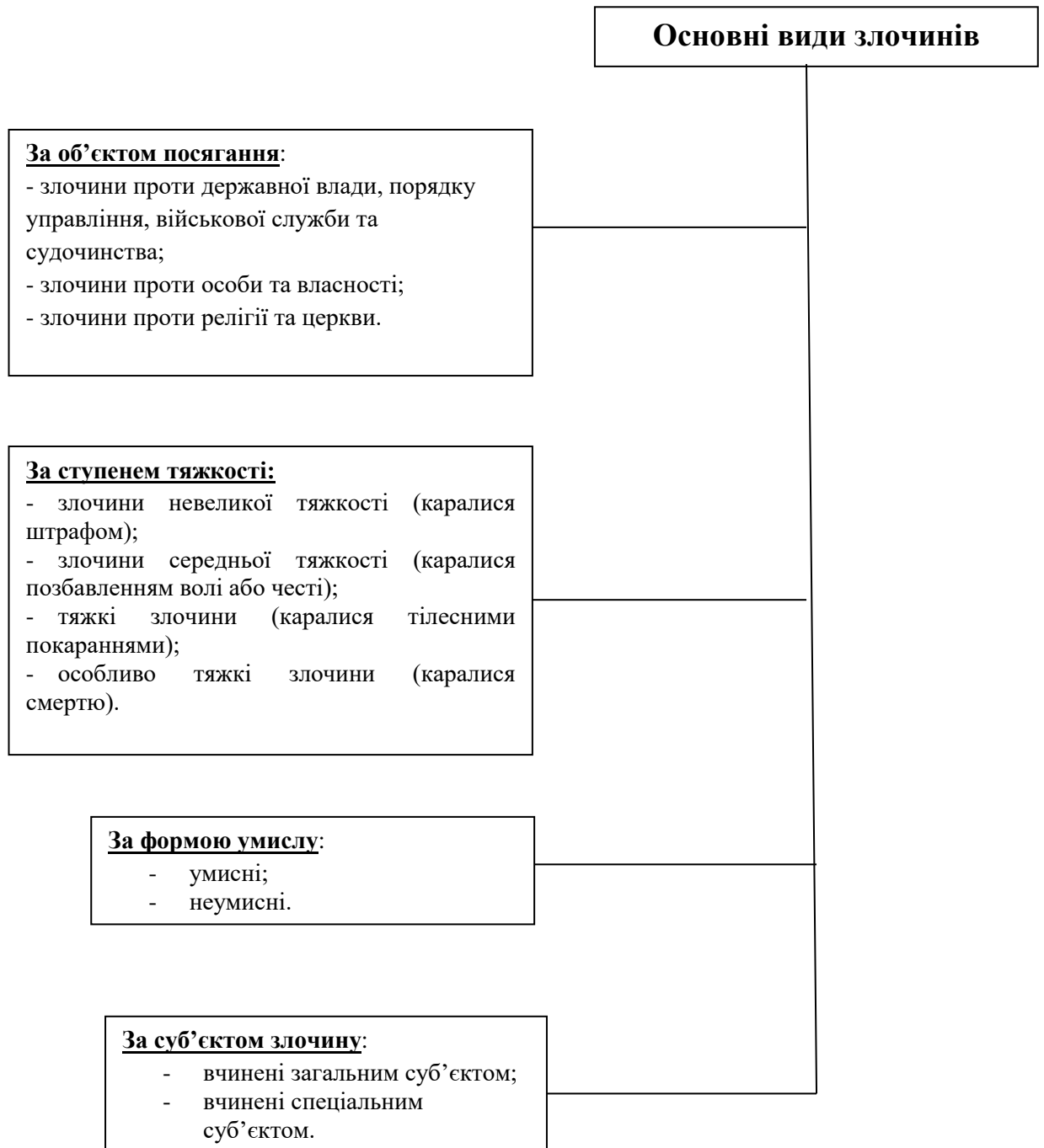

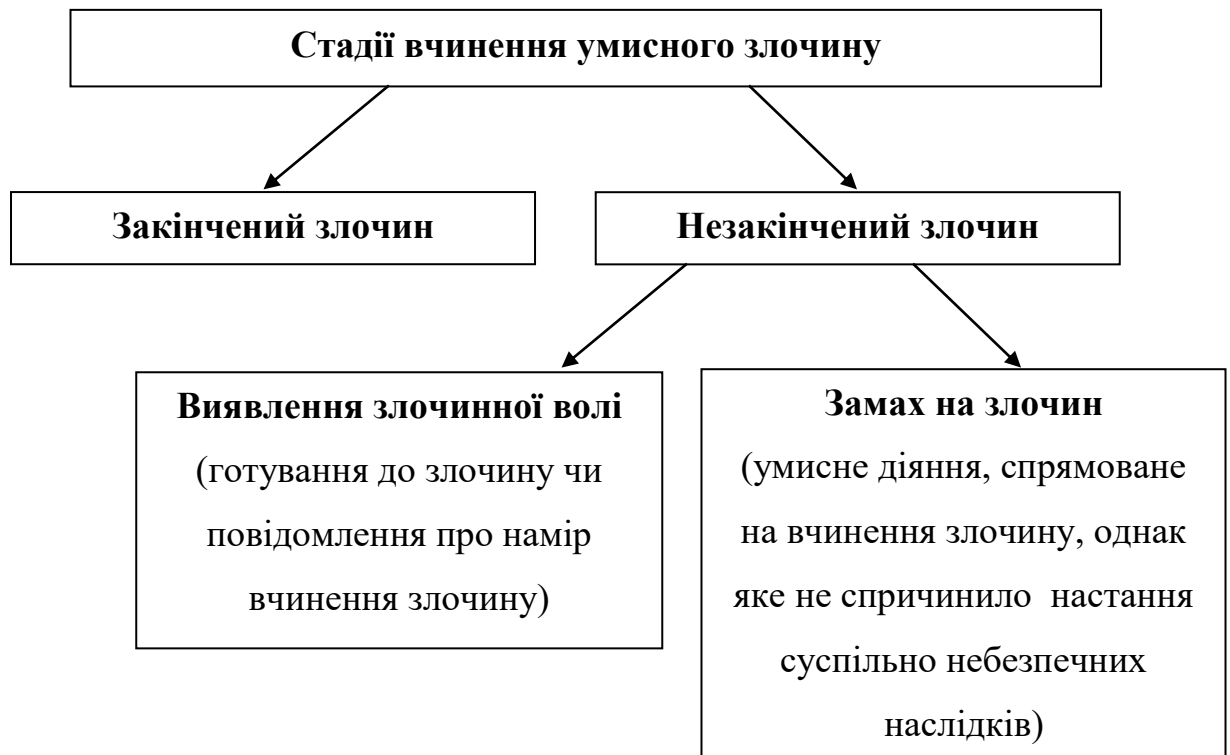
- 265.** Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego / O. Halecki. – Kraków, 1916. – 296 s.
- 266.** Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. — Leipzig : Hirzel, 1942. – 220 s.
- 267.** Koranyi K. O niektórych postanowieniach karnych Statutu litewskiego z r. 1529: (studjum prawno-porównawcze) / Karol Koranyi. – Wilno : Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935. – 35 s.
- 268.** Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. Cz. 2. Litwa / S. Kutrzeba. – Warszawa, 1914. – 241 s.
- 269.** Lazutka S. Lietuvos statutai, ju kurejai ir epocha / S. Lazutka. – Kaunas, 1994. – 46 s.
- 270.** Linde S.B. O Statucie litewskim, ruskim jezykiem i drukiem wydanym / S.B. Linde. – Warszawa, 1816. – 218 s.
- 271.** Lozinski W. Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej polowie XVII wieku / Władysław Lozinski; w opracowaniu Janusza Tazbira. – Warszawa: ISKRY, 2008. – 763 s.
- 272.** Maciejowski W. Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie / W. Maciejowski. – Warszawa, 1878. – 162 s.
- 273.** Maciejowski W. Historia prawodawstw słowiańskich / W. Maciejowski. – Warszawa, 1856. – T. 1. – 207 s.
- 274.** Mikalauskas A. Das Strafrecht der drei Litauischen. Statute von 1529–1566–1588 / Antanas Mikalauskas. – Kaunas : Verlag J.Karvelio Prekybos Namai, 1937. – 200 s.
- 275.** Namysłowski W. Pozasądowe organy porządku prawnego w krajach południowo-słowiańskich i polsko-litewskich // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego. – Wilno, 1935. – S. 81–105.
- 276.** Rakawecki I. Ruskaja Prauda – prawa wielkiego kn. Jaraslawa / I. Rakawecki. – Warszawa, 1820. – T. 1. – 320 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Види злочинів на українських землях у складі ВКЛ

Стадії вчинення злочину на українських землях у складі ВКЛ

Класифікація покарань на українських землях у складі ВКЛ